

Eliade Rădulescu și Franța¹.

Studiu de literatură comparată.

Prietenului meu Dr. C. I. M.

Introducere.

Autorilor români din preajma anului 1848, și în special lui Eliade, li s'a făcut totdeauna o mare nedreptate: opera lor a fost judecată aproape numai din punct de vedere literar. Apreciată după un astfel de criteriu ea a ieșit, fatal, micșorată.

Arta însă preocupă puțin pe acești luptători. Scrisul lor nu eră decât una din multiplele *fapte* prin care ei se osteneau să contribue la organizarea și întărirea țării, în acea epocă de frământări teribile, de transformări, de înnoiri, de europenizare și în același timp de deșteptare națională.

Dacă cercetăm pe Eliade, figura cea mai reprezentativă a timpului său, vom vedea că toate prefețele lămuritoare, cele mai multe articole, operele lui însemnate, ca și broșurile ocazionale, au avut în vedere un scop practic: crearea unei limbi capabile să exprime orice idee; formarea unei culturi românești; orientarea opiniei publice; dotarea națiunii cu modele, când se faceau traduceri, cu opere moralizatoare și educatoare, când eră vorba de lucrări originale.

Tendința scriitorului modern de a-și exprima simțirile și observațiile, fără nici un alt scop decât cel literar, ar fi fost nu numai neînțeleasă de această generație de oameni practici și voluntari, dar considerată oarecum drept imorală.

¹ Teză pentru doctoratul în litere, susținută la Universitatea din Cluj¹ în ziua de 17 Fevruarie 1923.

În imensa operă a lui Eliade sânt abia câteva poezii sau scrieri în proză — e drept dintre cele mai frumoase — despre care să se poată spune că au fost făcute în afară de orice preocupare utilitară.

Pentru a măsură opera stranie, inegală și imperfectă a unui astfel de Titan, noi veneam cu metrul nostru literar, îl plimbam în toate direcțiile, fără să putem ajunge să știm ce valoare să-i acordăm. Ne dam seama că ceea ce mai rămâne din ea, după examenul nostru estetic, eră prea puțin lucru, și că redus la ce se publică prin antologii, Eliade apare ca o figură de al doilea plan. Și atunci, pentru a i se mări bagajul literar, se mai adăogau fragmente de ici și colo, articole, satire, părți autobiografice scrise cu darul lui extraordinar de polemist, al cărui talent crește pe măsura atacurilor adversarului, sau încă bucăți, la întâmplare, de dragul acelei limbi pitorești, plină uneori de expresii crude, remarcabilă însă, cu nerv, substanțială, variată și interesantă.

Dar și astfel mai mult ca nouă zecimi din opera lui se pierdeau. Părțile ei capitale din punctul de vedere al ideilor, cum sânt Biblicele și Echilibrul între antiteze, scrise însă fără preocupare de compoziție, în mod neglijent, când într'un stil vulgar, când într'unul apocaliptic, pline de repetiții, de pasagii obscure, amestec de amintiri personale și de o erudiție uneori mai mult de cât suspectă, ar fi urmat să fie cu totul lăsate la o parte. Totuși tocmai în ele găsim pe Eliade cel important; în ele se relevează bogăția lui de idei, preocupările lui de tot felul, aspirațiile, speranțele, — o întreagă viață intelectuală de o putere și complexitate unică; ele ne dau măsura temperamentului, a lărgimei orizontului, a energiei acestui mare om, care în fața celor mai însemnate probleme ale timpului și-a dat osteneala să găsească o soluție, și care, până la adânci bătrânețe, a păstrat o curiozitate mereu tânără. S'a încercat atunci a se părăsi criteriul literar absolut și a se înlocui cu unul relativ. Pentru a ni se demonstra importanța figurei lui Eliade, i se opuneau ceilalți contemporani. Eră, de sigur, un punct de vedere mai înțelegător, dar tot insuficient.

Pentru a fi drepti cu acest mare om, să renunțăm deci, după formula fericită a dlui Lovinescu, întrebuințată pentru

Asachi¹, — de a-l mai privi ca pe o *figura literară*; el trebuie studiat ca o *figură culturală*.

Nimeni n'ar fi fost mai în stare ca dl Iorga să facă acest lucru în admirabilul repertoriu al vieții noastre intelectuale în secolul XIX, care este „Istoria literaturii”. D-sa însă nu prea iubește pe Eliade. Dl Densusianu recunoaște, în *Literatura română modernă*, că judecând pe Eliade ar „trebui să ținem seama mai mult de rolul lui în mișcarea noastră culturală decât de însușirile-i de scriitor”². Deși îi arată mult mai multă dragoste și îi consacră un studiu judicios și foarte bine informat, probabil ca să nu strice unitatea cărții, d-sa nu întrebuițează pentru Eliade o altă metodă decât cea de strictă critică literară. Eliade însă trebuie judecat nu numai din publicațiile de valoare literară, — și acelea fărâmițate pentru nevoi estetice, — ci din opera lui întreagă, din întreaga lui activitate pe toate tărâmurile. Să-l căutăm dar în operele de valoare literară, dar și în celelalte, mai importante, în care nu s'a preocupat decât de a-și exprima gândurile, cunoștințele, amintirile istorice sau datele autobiografice, în articolele de ziar adresate marelui public, în scrisorile către prieteni și dușmani, în acțiunea lui de om politic, în acțiunea lui de editor și tipograf, adică de răspânditor al culturii în ținuturile locuite de Români.

Atunci numai vom avea o imagine exactă despre acest om fenomenal, ferment și animator al epocii sale, de o curiozitate care nu s'a obosit nici în ultimii ani ai vieții, încărcat ca un copac, toamna, de fructe, de tot felul de idei, bune și rele, precise și haotice, dar iubindu-le și interesându-se de ele, punându-le în circulație, activ, vecinic în mișcare, muncind fără preget de la vârsta de 18 până la 69 de ani, însemând tot acest timp cu pecetea personalității sale.

În tocmai ca o pădure bătrână opera lui conține putregaiu și plante parazite, n'are potecile regulate și parterele înflorite ale unei grădinițe îngrijite, este rebarbativă, de multe ori chiar respingătoare; dar este plină și de copaci puternici care se înalță

¹ E. Lovinescu, *Gheorghe Asachi, viața și opera lui*. Buc., Cartea Românească, 1921, p. 230.

² O. Densusianu, *Literatura română modernă*, Buc., Viața Românească, 1921, vol. II, p. 143.

până în sferile albastre ale idealului, de plante rare și interesante tocmai prin capriciozitatea lor, de ape vijelioase deși turburi.

Este atâta energie, atâta putere de viață și de creație în omul acesta, încât cei mai mulți dintre contemporani, aproape fără voia lor, au trăit și ei într'un tempo mai repede, excitați de prezența lui. Aruncând în domeniul public sugestii și idei, apărându-le cu temperamentul său de luptător, ceilalți contemporani, prieteni sau dușmani, se simțeau nevoiți să reacționeze, să ia o atitudine. Sânt convins că, dacă el n'ar fi existat, am fi fost lipsiți în prima jumătate a sec. XIX nu numai de opera lui, dar și de o parte din opera altora. A provocat, cât a trăit, prietenii și dușmăni, de o intensitate fără pereche, al căror ecou umple mai toate publicațiile timpului. Ca importanță culturală și ca acțiune asupra epocii din care face parte nu putem să-l comparăm decât cu Hașdeu, care l-a priceput așa de bine și a lăsat despre el o admirabilă biografie, și cu marele N. Iorga.

Este oare posibil ca un astfel de Atlas, îndoit supt greutatea operei și gândurilor sale, apăsător de soarta care se îndărătnicește asupra naturilor puternice, încordat de sforțările perseverente ce face, să se prezinte cu grațiile unui Apollo? Iată de ce spuneam la început că a-l judeca estetic este, ca până acum, este a-l nedreptăți și a-l micșora.

În formarea acestei personalități au intrat elemente multe și felurite: eredități familiare și naționale (primele greu de determinat), elemente venite din mediul înconjurător, și influențe culturale de departe. Una din acestea din urmă, influența franceză, a contribuit într'o largă măsură să facă din Eliade ceea ce a fost.

Scopul studiului nostru este să determinăm ce revine culturii franceze în opera lui Eliade, și să fixăm care a fost atitudinea acestuia, din punct de vedere intelectual și politic, față de Franța. Problema ni se pare cu atât mai interesantă, cu cât Franța oferă în acea epocă una din perioadele cele mai fecunde, mai neliniștite, mai răscolite de idei de tot felul, din istoria ei culturală. Vom căuta să cercetăm deci cum s'a reflectat mai ales romantismul francez în omul care, prin temperament și construcție sufletească, eră așa de bine făcut să-l înțelegă.

Anii de formație.

Copilăria și tinereța lui Eliade. Cultura franceză în Țara-Românească în prima parte a secolului XIX. Eliade și Dinicu Golescu.

Ioan Eliade Rădulescu, născut în Târgoviște la 6 Ianuarie 1802, este fiul polcovnicului Ilie Rădulescu. El aparține unei familii de boieri¹, nu prea bogați, de vreme ce tatăl vrea să facă din micul Ioan un negustor, la vârsta când trebuie să se gândească serios la cariera fiului său².

Se pare că eră copil unic și foarte răsfățat, crescut aproape la voia întâmplărei. Mama lui știă grecește și puțin românește, iar tatăl eră lipsit de o cultură mai distinsă, cum ar rezulta din faptul că nu cunoașteă limba elenă, ceea ce nu ar fi admisibil pentru un om cu adevărat instruit, pe acea vreme³.

Eliade însuși ne-a povestit, cu mult talent, chipul în care își petreceă vremea, în contact cu servitori și oameni simpli, cum eră amestecat în mulțime, oriunde se întâmplă ceva mai deosebit, și în ce împrejurări a învățat și s'a perfecționat în cartea românească⁴.

După o petrecere de câteva luni în școala grecească, e nevoit să-și întrerupă studiile din pricina ciumei din 1812. Se duce, cu familia, la o moșie din Ialomița, numită Gârbovei sau Slujitori, de unde nu revine în București decât prin 1815, pentru a continua învățătura, compromisă prin așa de lungi vacanții, petrecute în societatea ciobanilor mocani, pe câmp⁵. În școala de la Sf-tul Nicolae de data aceasta găsește un nou dascăl,

¹ Nu vom intra în detalii biografice decât numai în măsura în care va fi necesar pentru a explica influența culturii franceze la formarea spiritului și îmbogățirea cunoștințelor lui Eliade. Date biografice complete se găsesc în *Istoria literaturii române în sec. XIX* a d-lui N. Iorga, în *Literatura română modernă*, vol. II, a d-lui Ovid Densusianu și la diferiți alți cercetători. Nedumerirea pe care dl Densusianu o arată asupra datei de 1802 nu mi se pare îndreptățită, de vreme ce pasagiul din *Gazeta Teatrului Național*, în care Eliade vorbește de vârsta de 32 de ani, se rapoartă nu la epoca când publică notița, ci la epoca când compusese poezia „Visul”, la 1833.

² Cf. necrologul ce G. Barițiu face lui Eliade în *Transilvania* din 1872 (anul V), cum și biografia scrisă de dl I. I. Heliade Rădulescu, însoțind ed. III a Instituțiilor României a parintelui său, p. 66.

³ Cf. I. Heliade Rădulescu, *Biblicele*, p. 77.

⁴ Cf. *Dispozițiile și încercările mele de poezie*, în *Curierul de ambe sexe* II, p. 140 sq.

⁵ I. Heliade Rădulescu, *Bibliotecă portativă*, vol. III, București, 1926, p. 226 și Curierul de ambe sexe II, p. 140 sq.

cunoscător și al limbei române, pe Naum. Dar în cursul aceluiași an trece la școala mai înaltă de la Măgureanu, unde va rămâne până la 1818, la deschiderea colegiului lui Lazăr.

Școala grecească de la Măgureanu, pe lângă că-i va schimba numele de Rădulescu în acel de Eliade — fiul lui Ilie — va avea încă rolul important de a-l pune în contact cu limba franceză, pe care până atunci nu avusese ocazia s'o cunoască.

Nu cred ca tânărul Eliade să-și fi dat seama dintru început de ce admirabil mijloc de cultură era acea limbă, și de ce mari și noi perspective se puteau deschide spiritului lui curios prin literatura franceză, din care un slab ecou pătrunsese, poate, până la el, prin traduceri făcute în grecește¹. El se pune și o studiază serios, căci altfel n'ar ajunge, numai în câțiva ani, să redea în românește pe Condillac și alți autori didactici, și, ceva mai târziu, pe Lamartine.

În școala lui Lazăr cunoștințele sale de franceză se vor întări și mai mult, Lazăr însuși fiind așa de pătruns de ideile noi, răspândite în lume de Revoluția Franceză și ajunse până în Ardealul asuprit, mulțumită, în mare parte, contactului cu armatele lui Napoleon.

Este semnificativ pentru felul de a gândi al marelui dascăl transilvănean, că motivul principal al destituirei sale de la catedra din Sibiu a fost faptul de a fi închinat pentru Napoleon, la o petrecere, într'una din grădinele orașului². Și deși se va război cu Erdeli, fostul profesor de franceză de la școală din Măgureanu, partizanul lui Condillac, Lazăr, aderent al lui Kant, era totuși mai impregnat de idei franceze decât își închipu'ă.

Alături de cunoștințe propriu zise, ceea ce Eliade câștigă în școala lui Lazăr și în atmosfera cu totul particulară care domnea la cursuri — în afară de prietenii solide cu anume camarazi — este un sentiment de dragoste plină de admirație pentru profesori, o mare încredere în viitorul nației, un entuziasm capabil să se traducă în acțiuni admirabile. De multe ori întâlnim în acea epocă legături de un sentimentalism care ni se pare

¹ Eliade, care ne vorbește de foarte multe întâmplări și impresii din acea vreme, n'are nici un cuvânt pentru primul lui contact cu limba franceză, eveniment destul de important.

² I. Lupaș, *Episcopul Vasile Moga și profesorul Gh. Lazăr*. An. Ac.

cam ciudat astăzi, dar care dedea un parfum deosebit vieții zilnice. Eliade ne spune¹ cum în 1822, mergând să conducă până la Băneasa pe Lazăr bolnav, în drum spre Avrig, la întoarcere își lasă capul pe umărul părintelui său, în trăsură, și-i cere să cumpere locul unde zăcuse profesorul său. Acolo unde fusese patul de suferință al acestuia se va ridica tipografia lui Eliade din care vor porni peste tot pământul românesc miile și miile de cărți „grâul cel curat și fără de neghină”², rodul învățaturii lui Lazăr. Nu este oare aceasta o manifestare demnă de ce se povestește despre Socrate și elevii lui? Ea ne dă în același timp o probă de dispoziția particulară lui Eliade, de a-și transforma totdeauna sentimentele în acte.

* * *

Școala lui Lazăr va forma pe conducătorii de mai târziu ai României. Ei sânt de vârste destul de deosebite, unii oameni formați, cum eră Eufrosin Poteca, deprinși să cugete singuri, cu o viața intelectuală bogată și sigură, alții mai tineri, mai neexperimentați. Eliade, el însuși natură independentă, precoce, cu încredere în sine, se lipește de preferință de cei dintâi.

Traiu la un loc cu atâți oameni distinși stimulează natura lui arzătoare. Se manifestă, și în curând începe să se vorbească de el în școală, mai de grabă ca de un colaborator al profesorilor, decât ca de un elev.

E interesant să ne întrebăm ce spirit domnea în această școală, în care se agitau multe idei, și în care, ca în toate instituțiile culturale fără tradiție, se găsesc tendințe uneori contradictorii.

Aflăm, mai întâiu, curente provenite de la profesori dotați cu o personalitate mai răsărită, cu mai mult prestigiu și mai mult talent, cum ar fi Lazăr, șeful, și acel Ladislau Erdeli, fost

¹ I. Heliade Rădulescu, *Curs întreg de poezie generale*, vol. II (*Epicele*) notă p. 46. Cf. și P. Poenaru, Discursul de recepție la Academie (An. Ac. IV. (1871) p. 121) unde aflăm că comitele Scarlat Rosetti, fost elev al lui Lazăr, și vizitează mormântul în 1865, la 43 de ani după moartea profesorului, îi pune o inscripție și-i dă nepoții la școli înalte.

² G. Lazăr, *Prefața Povăfuitorului tinereții către adevărata și dreapta*

profesor de latină, de franceză, de română și drept la școala de la Măgureanu; apoi, ecoul curenților culturale ale vremii. Bucureștii se găseau pe atunci în sfera culturii franceze. Nu vreau să exagerez influența, relativ nouă în Principate, pe care această cultură a putut-o avea asupra „școlărilor” — unii în vârstă de 34 ani — de la Sf-tul Sava, și în special asupra lui Eliade. Dar nu e mai puțin adevărat că ea există și se impune atenției.

Primele opere didactice ale lui Eliade, concepute și unele chiar executate pe când era elev, sânt sau directe traduceri, sau supt netăgăduită influență franceză. Față de această cultură Lazăr însuși nu e un indiferent. El se încălzise la tendințele umanitare ale ideologiei franceze, sperase, și el, o desrobire și o înfrățire a popoarelor, învățase ceva franțuzește cu soldații lui Napoleon și băuse pentru Împăratul liberator. Dar format de filosofia germană și câștigat, poate, de legenda neseriozității franceze, care în toate timpurile a circulat la Germani, el este aproape ostil filosofiei franceze și cu totul partizan al lui Kant, în care totuși intraseră atâtea elemente de la cugătătorii de peste Rin. Pentru aștia luptă Erdeli, partizanul lui Condillac¹.

Acest duel între profesorul de metafizică, kantian, și cel de logică, sensualist, are răsunset și între elevi. Școala grecească se declară pentru Francezi și cursurile celor mai mulți dintre profesorii ei sânt ori explicații ale unor autori francezi, cum ar fi acel al lui Vardalah despre Ideologia lui „Trasi”, sau inspirate de manuale franceze, ca cele ale lui Canela și Iatropol, după matematicienii Lacroix și „Francher”².

E bine deci să ne oprim puțin și să vedem dacă, în afara de aceste certe „de pedanți”, problemele ce se agită în legătură cu superioritatea culturii franceze asupra altor culturi pot interesa publicul de atunci și au vreo legătură cu preocupările lui. Cu alte vorbe, în ce stadiu, se găsește influența franceză în Valahia?

Influența franceză este, la începutul ei, unul din puținele

¹ Cf. Eliade, Biografia lui Lazăr în *Foaia pentru minte*, No. 6 din 1840, una din cele mai frumoase bucăți în proză ale acestuia și I. Lupaș, *op. cit.*

² *Ibidem.* Trasi este Destutt de Tracy, filosof francez, influențat de ideile secolului XVIII; Lacroix este Sylvestre François Lacroix, matematician; iar Francher este Francoeur, a cărui matematică va fi tradusă și de

? de ce putine? Nu putine, ci foarte pu

bunuri ce le datorim Rusilor¹. Ea a venit în bagajul ofițerilor care invadează de atâtea ori Principatele, ca să le „apere“, la sfârșitul secolui XVIII și începutul secolului XIX. Ea a venit însă și direct, prin emigrați, după marea revoluție, și prin cine știe ce aventurieri sau oameni împinși de soartă în Principatele române și ajunși profesori, guvernori, secretari domnești, etc.

În vre-o 20-30 de ani ea pătrunsese și modificase profund fizionomia societății noastre. Limba franceză devine curentă nu numai în relațiile cu streinii, dar chiar între localnici. Literatura franceză se răspândește din ce în ce, și cu ea ideile cele nouă, atât de deosebite de cele de până atunci. Prestigiul popoului, crescut extraordinar prin gloria și norocul lui Napoleon, întărește și mai mult acest curent de simpatie pentru limba și literatura Franței.

Dintre toate felurile de a fi influențați de Francezi, cel mai direct, prin contactul nostru cu țara și cu civilizația, este cel care intrase mai puțin în acțiune până atunci. Ideea de a trimite tineri la învățătură, la Paris, este recentă. Dar numărul tinerilor plecați în Franța va crește din ce în ce, așa în cât la 4 Oct. 1829 se găesc 9 iscălituri pe scrisoarea trimisă lui Eliade², redactorul Curierului românesc, ca să-l felicite pentru fapta patriotică de a fi publicat o gazetă. La aceștia trebuie să mai adăogăm pe bursierii Eforiei, pe cei care învățau în Elveția franceză³ și pe cei care nu iscălise scrisoarea.

Dar rolul acestor tineri, formați în școlile franceze, va fi

¹ Wilkinson, *Tableau de la Moldavie et de la Valachie*. Traduit de l'Anglais par M. de la Roquette, Paris 1824, p. 116. Rusia va regretă amar mai târziu această influență franceză și va face ce va putea ca s'o împiedice. Va deschide, mai întâiu, școlile din Petersburg Românilor și își va exprima nemulțumirea față de cei care vor continuă să-și trimită copii în școli franceze. Cf., între altele, raportul consulului francez din Iași, Huber, către Thiers, din 27 Martie 1840 (Hurmuzachi, XVII p. 771) și raportul lui de Nion, consul la București, către Guizot, la 25 Ian. 1847: „cette puissance (Rusia) envisage avec déplaisir le penchant qui entraîne la jeunesse moldo-valaque vers la langue, la littérature et les idées françaises“. Reacția rusă „déjà très avancée en Moldovie, trouvera les Valaques moins dociles à la subir“. (Hurmazachi XVIII, p. 3-4.) Pe de altă parte Eliade ne spune, mai întâiu în *Gazeta Transilvaniei* din 1848, No. 96, apoi în *Mémoire sur l'histoire de la régénération roumaine* p. 369 (în traducerea română p. 259): „lorsque les Russes maltraitent et flagellent les Roumains, la plus grave insulte qu'ils leur jettent à la face est celle de Frantzuski Duh (esprit français)“.

² *Curierul românesc* 28 Oct. 1829 No. 58 p. 247

important ceva mai târziu, atunci când generația, direct influențată și impregnată de ideile Apusului, va pune mâna la cârma statului, prin Bibești, Știrbei și ceilalți boieri, colegi cu aceștia în școalele Parisului, și mai ales prin cei de un rang poate inferior (afară de Golești, boieri mari) dar mai accesibili ideilor moderne cu caracter democratic.

Dar dacă influența culturai directe, la față locului, e slabă încă, de o influență a cărții franceze se poate vorbi.

Încă în biblioteca lui Const. Mavrocordat, a cărei listă de cărți a fost publicată de dl Iorga¹, găsim un „Plutarque“ (deci în traducere franceză), pe Montaigne, Le Spectateur ou le Socrate moderne, La Fontaine, Bocace (tot în traducere franceză, prin urmare), Vanel (o istorie a Turcilor), Mezeray (istorie a Franței), câteva gramatici și câțiva istorici.

Ceva mai târziu, prin 1791, Știrbei cere cunoscutului negustor Pop, din Sibiu, cărți al căror titlu este scris grecește, dar care erau în realitate publicațiuni franceze².

Prin 1820, tot lui Pop, i se cere pentru boierii din București Le Constitutionnel și Le Libéral³.

Aceste comande de cărți franceze se îndesesc din ce în ce. Alături de literatură apar și opere mai serioase.

Dacă pentru această epocă informațiile noastre sânt sărace, de la 1831 înainte sântem în schimb admirabil documentați.

Temători de ideile nouă, care se răspândeau cu o mare înțeleală, Rușii se hotărăsc să înființese cenzura cărților și a ziarelor intrate în țările noastre. Ni s'au păstrat scriptele vămilor și rapoartele funcționarilor din Moldova, însoțite de listele cărților, care nu puteau fi altele de cât cele care intrau și intraseră și până atunci în Țara Românească. Prin urmare se poate și ce opere au fost cumpărate, chiar și de cine.

Listele sânt lungi. Alături de cărți de drept vedem din nou pe Plutarch⁴, pe Montaigne, pe Voltaire, P. L. Courier, Delille,

¹ N. Iorga, *Pilda bunilor Domni în trecut*. Analele Academiei XXXVII (1914-1915) secția II., p. 115.

² N. Iorga, *Contribuțiuni la istoria învățământului*. Analele Academiei XXIX, Secția literară, p. 57.

³ *Ibidem*, p. 57.

⁴ Radu Rosetti, *Despre cenzură în Moldova*. Analele Academiei, secția

Corneille, Montesquieu, Mirabeau, Lacépède, Lamartine, (cât apăruse) Hugo, La Bruyère Buffon, Cuvier și multe cărți didactice.

Această cenzură, exercitată la început la vămi și supărătoare pentru boierii, consumatorii, în primul rând, ai literaturii streine, dar ținând prea mult la ordinea stabilită pentru a dori să o răstoarne, este instituită mai în urmă în librării. Listele de cărți pe care le posedăm sânt cele înaintate autorităților de librari, spre aprobare.

Pe o astfel de listă, din Aprilie 1833, în afară de autorii de mai sus, mai întâlnim pe Delavigne și cântecele lui Béranger, foarte apreciate, pe sentimentalele M-me Genlis și M-me Cottin, dar și le Chevalier de Faublas, reproșat amar Francezilor de Eliade, în ceasurile când eră supărat pe ei, Balzac cu ale sale Contes philosophiques (filosofie egal revoluție, sfârșitul secolului XVIII) și Lucrece Borgia a lui Hugo, dau de gândit cenzurii și sânt oprite, spre a fi mai întâiu controlate.

Cu cât înaintăm, listele devin mai dese și mai lungi. Dacă observăm numele autorilor de mai sus, destul de judicios alese, vedem că literatură ușoară aproape nu există.

Pe lângă propaganda ideilor franceze prin scriitori, trebuie să adăogăm influența profesorilor francezi, destul de numeroși¹, Unii sânt de carieră, alții pedagogi improvizați.

Pregătiți sau nu spre a propune franțuzește, oamenii aceștia se achitau cu destul succes de sarcina lor, dacă e să credem, și trebuie să-i credem, pe călătorii streini care au fost prin țările noastre în acest timp și care toți, unii cu admirație, alții în ironie, vorbesc de răspândirea limbei franceze, de grația și perfecția cu care eră vorbită, de silințele ce societatea românească își da spre a se apropia cât mai mult de cea pariziană, pe care o luase drept model².

Progresele ce se fac în vorbirea și cunoașterea limbei franceze sânt așa de repezi încât, câțiva ani mai târziu, *Stanislas*

BCU Cluj / Central University Library Cluj

¹ Educația copiilor în familiile nobile eră aproape exclusiv lăsată pe mâna lor. Ei li desvază de limba patriei și-i transformă în niște papagali, ne spune C. A. Kuch în *Moldovisch-Wallachische Zustände in den Jahren 1828 bis 1843*, p. 207. Leipzig, 1844.

² Cf. Langeron, în Hurmuzachi, Supl. I vol. 3, p. 75; Engel, *Geschichte der Moldau und Wallachei*, p. 72; Willinger, op. cit. p. 116; C. A. Kuch

*Bellanger*¹, *Saint Marc de Girardin*², *Alphonse Billecocq*, *H. Desprez* și mai ales fostul consul *Cochelet* sânt unanimi a recunoaște că în puține locuri, în afară de Franța, ea se poate auzi așa de corect pronunțată.

Mai toți elevii școlii grecești ieșeau deci dintr'un mediu în care, dacă limba și cultura franceză nu erau direct cunoscute și practicate, erau totuși admirate, considerate ca semnul aproape exclusiv al distincțiunii. În acest spirit erau apoi întreținuți de profesorii lor și la școlile grecești, și, cel puțin de unii din ei, la cele românești. Iar lipsa completă de manuale de clasă făcea din cunoașterea limbei franceze o necesitate absolută, chiar pentru cei mai puțin dispuși s'o admire, din alte puncte de vedere.

Eliad a făcut ca toți ceilalți: a învățat franțuzește. După plecarea lui Lazăr, el ia locul acestuia ca director și profesor la Sf-tul Sava.

Această epocă din viața lui Eliade, de la numirea sa ca profesor și director la Sf-tul Sava până la tipărirea gramaticii, este ocupată nu numai de activitatea sa didactică, ci și de două prietinii, cu Iancu Văcărescu și Dinicu Golescu, care vor avea urmări incalculabile, mai ales cea din urmă, pentru evoluția lui de mai tâziu.

Iancu Văcărescu, mai mare ca Eliade cu 10 ani, în afară de faptul că tradusese pe „*Britanicu de Rasin*”, în 1827, eră considerat ca unul din boierii care cunoșteau în chipul cel mai desăvârșit limba franceză. Exemplul lui nu cred să fi fost indiferent lui Eliade.

Intimitatea între un mare boier și un om de o treaptă inferioară este un lucru nou și se poate explica numai prin iden-

¹ Stanislas Bellanger, *Le Keroutza. Voyage en Moldo-Valachie*. Paris, 1846, vol. I., p. 310 și 311.

² Saint Marc de Girardin, *Souvenirs de voyage et d'études*, Paris, 1852. Povestește însă lucruri din 1836. La p. 28 zice: „On ne sait pas assez à Paris qu'à 700 lieues de nous il y a deux grandes villes, où la langue française est parlée comme à Bruxelles, et j'oserai dire mieux qu'à Bruxelles” și mai departe: „En Valachie le français est la base de l'enseignement, il a les honneurs d'une langue classique”. Cf. și raportul pe care consulul Cochelet îl publică în *Bulletin de la Société de géographie*, 2-e série 19, p. 254 sq. și referindu-se la lucruri din 1834. Vorbind de boieri el ne spune: „Ils s'exprimaient en bon français et parlaient de la France comme s'ils y avaient tous été” (p. 253). Și mai departe: „Il n'y a aucune ville en Europe même à Varsovie et à Pétersbourg, où la langue française soit

titatea de preocupări a amândurora, prin inteligența și cultura deosebită, pentru vârsta lui și epoca în care ne găsim, a lui Eliade.

E probabil că tot aceste calități au atras și atenția lui Dinicu Golescu asupra lui. Acesta, mare boier român, cu toate prejudecățile, lipsurile, și mentalitatea boierilor noștri de atunci, este nevoit, la izbucnirea zaverei de la 1821, să pribegască în Ardeal și mai departe, până în Eleveția, împreună cu familia și toată casa sa. În acest Apus, văzând pe alții trăind o viață omenească pe un pământ mai sărac decât al nostru, își dă el seama de câtă mizerie, câtă nenorocire e la noi. Toate impresiile, cu o naivitate de copil, cu o sinceritate fără seamăn, el le așterne pe hârtie în acea prețioasă *Insemnare a călătoriei mele*, decât care sânt multe cărți mai frumoase în literatura română, dar nici una care să facă mai mare cinste sufletului românesc.

Din ce remușcări, ale unei conștiințe care se deșteaptă, pornesc toate acele acuzații teribile în realitate, dar potolite în formă, așa cum se cuvenea demnității unui boier mare, fără exclamații inutile, fără umbră de retorică, fără nimic ce ar putea fi luat ca o declamație?

Dar cartea nu cuprinde numai regrete și numai un „mea culpa” steril. Alături de constatarea întristată se simte indignarea activă, dorința de a îndrepta răul, de a introduce și la noi viața omenească la care țăranul are dreptul. „E de răs să vadă cinevă că mai mare grije au unii de dobitoace, decât de om, făptura lui Dumnezeu, semenul lui”¹.

El consideră că trebuie ridicat și luminat poporul acesta, și în oamenii de rând, tratați mai rău ca vitele, „trăind ca un dobitoc sălbatic”², și în conducătorii lui, de la care Românul nu aude de cât: „adu bani”³.

Există numai un remediu: școli și învățătură pentru toți. Săteanul va auzi în comuna lui cuvântul preotului și al învățătorului⁴, plătiți bine, nu cu 5—600 lei pe an „mai puțin de-

¹ C. Golescu, *Insemnare a călătoriei mele în anii 1824, 1825, 1826*. Cu o prefață de P. V. Haneș. Buc., Minerva, 1915, p. 98.

² *Ibid.*, p. 163.

³ *Ibid.*, p. 20.

⁴ *Ibid.* În prefața d-lui Haneș găsim *înștiințarea* pentru școala cerea să înființeze la moșia Golești (p. X.) Aici se cuprinde lucrul acesta extraordinar pentru acea vreme și pentru un mare boier: „am hotărît să întocmesc la moșia mea Golesti școală slobodă obstească. unde pot merge-

cât plata vizitiilor“¹. Orășanul ar trebui să aibă un teatru în limba lui², „gazeturi“ cum văzuse el prin Elveția, traduceri, iar cârmuitorii se vor duce să învețe în țări streine, nu la 20 de ani, ci la 8-10 ani, până ce nu sânt încă formați, căci pensionatele sânt bune și îngrijirea părintească³.

Cum se întoarce în țară nu are dorință mai mare, decât realizarea acestui plan. Prin intermediul, cred, al lui Eufrosin Poteca, coleg cu Eliade, om pentru care Golescu are o mare admirație și pe care îl cunoaște bine, după cum se vede din numeroase pasagii din „Insemnare“, Eliade îi este recomandat ca un prețios colaborator întru înfăptuirea planurilor pentru ridicarea nației. Golescu eră un om cam de 50 de ani, Eliade un tânăr viu, energic, activ, simpatic, de 24 de ani.

Este greu să știm precis cine eră capul și cine brațul în această colaborare din care vor ieși atâtea lucruri bune și care va decide, într'o largă măsură, de tot viitorul lui Eliade, plecat de la catedra lui de profesor „spre a împlini o altă misiune“⁴, cea de ziarist.

De sigur, boierul aveă mare dragoste și admirație pentru tânărul cărturar, altfel nu i-am vedea atât de repede prietini, aproape complici, făcând acel jurământ din biserica de la Golești, de care vorbește Eliade în Issachar⁵, și care amintește atât de mult ceremoniile „carvonarilor“.

Dar Eliade eră pe atunci numai un foarte respectuos tânăr, cu vreo 25 de ani mai mic decât Golescu.

Apoi, și acesta e cel mai puternic dintre argumente, nici unul din cele opt puncte ale programului societății secrete, publicate tot în Issachar⁶ nu lipsește din însemnarea călătoriei lui

¹ *Ibid*, p. 59.

² *Ibid.*, p. 55.

³ *Ibid*, p. 206. Câtă dreptate aveă, se poate vedea din frumoasa scrisoare a lui Const. Filipescu, de prin 1828, publicată de Pompiliu Eliade în *Histoire de l'esprit public en Roumanie au XIX siècle*, I, p. 276 sq. De altfel opera lui Pompiliu Eliade este extrem de prețioasă pentru tot ce privește influența apusului asupra țării noastre, în această vreme.

⁴ I. Heliade R., *Equilibru între antithesi sau spiritul și materie*, Buc., 1859—1869, p. 77, în notă.

⁵ *Ibid.*, p. 78.

⁶ *Ibid*, p. 77-78.

Golescu¹. Mi se pare deci că meritul inițiativei revine boierului muntean, care însă, a găsit în Eliade un colaborator devotat, luminat, energic, lesne pricepător și tot așa de patriot ca și el².

Același Golescu, în timp ce Eliade se găsește la Sibiiu pentru tipărirea gramaticii, îi obține permisia de a scoate un ziar în București, prima gazetă în Țara românească.

Am insistat asupra legăturii dintre Eliade și Golescu pentru că în acest suflet de boier, așa de specific românesc, mi se pare că intră, ca un depărtat ecou, ideile umanitare ale revoluției franceze, poate chiar ceva din Jean Jacques Rousseau, „Ion Iacob“, la mormântul căruia Golescu face un pelerinaj. Rousseau știuse să încante naturile primitive și rafinate în același timp, ale orientalilor de la noi și de aiurea. Și trebuie să fim bucuroși că în acea perioadă critică, de la pragul maturității sale, când se aruncă în ziaristică cu o impetuoșitate pe care o înfrânează greu frica de cenzura rusească, Eliade are ca sprijin și prieten, conștiința dreaptă, încrederea în bunătatea omului și în progres, patriotismul lui Dinu Golescu³.

Știrea învierii Rușilor la publicarea unui ziar, în care să se scoată și buletinele oficiale, îl găsește pe Eliade la Sibiiu, unde eră ocupat cu tipărirea gramaticii sale.

Eliade autor de manuale didactice. Gramatica și influența la Condillac. Gramatica poeziei. Eliade e un romantic de educație clasică.

Ultima epocă din viața de elev-profesor a lui Eliade este cu totul consacrată preocupării de a dotă cu manuale practice și comode învățământul în limba maternă. El nu știa limba germană. În toată enorma sa operă, în care se întâlnesc citate în toate limbele, până și în ebraică, n'am găsit de cât prea puține expresiuni germane: o dată, în *Biblice* un *von*, scris *won*, altă

¹ Iar dacă ar fi să ne gândim neapărat la o sugestie venită de la altcineva, am pune-o mai de grabă pe socoteala lui Poteca, pentru care Golescu mărturisește o atât de mare admirație și ale cărui idei, din scrisoarea pe care o scrie din Paris ca bursier, către Efori, au oarecare analogie cu cele ale lui Golescu. Cf. și Pomp. Eliade, *op. cit.*, I, p. 235—236.

² De altfel contemporanii au priceput tot astfel această colaborare.

³ În *Mémoires* (*op. cit.*) Eliade povestește (p. 132) cum în timpul primei lui fugi din capitală, la 1848, se adăpostește la un boier de țară care îi vorbește de sacrilegiile făcute de Francezi în Rusia și de Dinu Golescu, tatăl Goleștilor: „on dit que le père des Golești a été un hérétique un fermacou (francmason): si cela est vrai, Héliade aussi doit

dată, în *Descrierea Europei*, epitetul „der ritterliche Kaiser“, în ironie, pentru împăratul Austriei¹.

Lazăr se adresase limbei germane pentru un manual de matematică și alesese pe Wolf². Eliade însă cere Francezilor un model de gramatică, pe a filosofului Condillac, cu toate că Lazăr, cam în aceeași vreme, luase hotărît poziție contra lui, cum am văzut.

Destinată să fie o operă didactică pentru clasa de românește a lui Eliade de la școala națională, această gramatică circulase timp de peste 6 ani ca manuscris. Însoțită apoi de o prefață ce ocupă un loc deosebit în opera autorului ei și îmbunătățită, probabil, conform experienței dobândite în timpul cât fusese predată, ea este tipărită la 1828³.

Această prefață în care se spun, pentru prima oară, lucruri reflectate, juste, de bun simț am zice astăzi, — dacă n'am ști cât de greu eră pe atunci să se degajeze acest bun simț din noianul de idei greșite supt care zăcea — asupra limbei noastre și a scrierei ei, are mai puțină importanță pentru chestiunea ce ne preocupă de cât textul însuși al gramaticii. În ea influența franceză nu este așa sensibilă, deși la sfârșitul ei pasagiul unde ni se vorbește de „chipurile prin care ne arătăm ideile“ este luat din Condillac. Apoi limba clară, nervoasă, fraza concisă, corectă, voită, în stare să exprime cu destulă ușurință abstracțiunile, ar fi fost imposibile dacă Eliade n'ar fi frecventat autorii francezi și în special pe filosoful de la care se inspiră și supt auspiciile căruia pune opera sa⁴.

¹ Eliade, *Descrierea Europei după pacea din Paris*, p. 33. La p. 37 se găsește și un „neutralische“.

² Cf. Eliade, *Biografia lui Lazăr* citată. Acest Wolf este probabil Christian Wolf, filosof și matematician (1679—1754).

³ Ea a fost dedicată lui Iordache Golescu și profesorilor Școlii Naționale. Deși pe copertă se scrie că a fost tipărită cu cheltuiala lui Scarlat Roset, în realitate acesta n'a dat „nici un obol“ (cf. *Biblioteca portativă*, vol. I, p. 8). În scrisoarea, importantă din atâtea puncte de vedere, pe care Eliade o trimite lui C. Negruzzi la 27 Iuliu 1836 (*Convorbiri literare* XII, p. 305 sq.), din care se vede lupta aceluia, fără sprijin, fără colaboratori, supt ocupație streină și pe vremuri de nespusă sărăcie și lipsă, ni se dau încă prețioase informații cu privire la manualele didactice ce elle pregătea. În afară de *Gramatica poeziei*, de *Aritmetica* lui Francoeur, mai avea încă gata o geografie politică și matematică și logica lui Condillac.

⁴ Ca să se vadă superiaritatea metodei, soliditatea limbei și preciziunea ideilor lui Eliade este destul să-i comparăm prefața și gramatica lui cu *Băgările de seamă ale Vornicului Iordache Golescu*, așa de elegios apreciate totuși de Eliade în dedicație. Nici o ordine, nici o metodă, ceva

Modelele sale au fost Condillac și Destutt de Tracy¹. Dar și unul și altul își propusesese altceva decât Eliade. La dânsii gramatica este o parte dintr'un tot, o față a teoriilor lor, ceva care nu poate fi nici separat, nici priceput în întregime de e considerat în mod izolat. Afară de aceasta Condillac, pe care mai ales îl are în vedere autorul român, își destinează gramatica², ca o încoronare a cursului unui singur elev, prințul de Parma³, pentru educația căruia el întrebuițează o perioadă de mai mulți ani.

Eliade, din contră are nevoie de un manual elementar, scurt și clar, pentru clasa sa de gramatică, unul din numeroasele studii ce propunea în școala națională. El mai aspiră, prin încurajarea și colaborarea societății de la Dinu Golescu, să doteze nația cu o carte, în care să se fixeze odată limba, scrierea și să se unifice o materie, pe care fiecare o tratase, până la dânsul, după bunul său plac. Vrea, mai ales, să apropie limba noastră de limbile surori și în ce privește termenii întrebuițați în gramatică, și în ce privește metoda. Frumos scop, dar aproape imposibil de realizat, căci eră foarte greu a compune o „gramatică filosofică“⁴ care să poată sluji și ca manual didactic în școală, și face, în același timp, operă de fixare și unificare a limbei, de apropiere a ei de limbile surori.

Mai intervine încă o mare dificultate: Eliade n'are pregătirea pentru a înțelege în întregime pe Condillac, pentru a-l pătrunde, a-l controla, pe de o parte din pricina educației sale filosofice incomplete (ale cărei lacune manifeste se vor observa ori de câte ori Eliade „filosofează“), pe de alta din pricina chiar a limbei Francezului, care, supt o limpiditate și simplitate aparentă⁵, rezistă efortului nostru, e prea abstract, prea numai în nuanțe, de o logică strânsă și rece⁶.

¹ I. Eliade, *Biblioteca portativă, vol. I, Literatura, Critică, p. 12*. El ne spune că s'a servit de „metodul lui Condillac, ale cărui opere filosofice mi-au fost studiul copilăriei (ceea ce e cel puțin exagerat) cum și de ideologia lui Trasy (*sic*), asupra căruia face lecții la școala elenică I. Iatropol.

² E. Bonnet de Condillac: *La grammaire. Oeuvres complètes, revues et corrigées par l'auteur. Tome VIII. An XI (1803) Paris.*

³ Ferdinand, duce de Parma și Piacenza, nepot de fiu al regelui Ludovic XV al Franței.

⁴ I. Eliade, *Bibl. port. (op. cit.) Vol. I, Literatura, Critică, p. 11.*

⁵ Condillac, *La grammaire, op. cit., p. 5*. „Je pense que les termes techniques ne sont utiles qu'autant qu'ils sont absolument nécessaires. C'est pourquoi j'ai banni tous ceux dont j'ai dû me passer“.

⁶ Victor Cousin, filosoful eclectic, spusese de Condillac (citat luat din Dicționarul Larousse la articolul „Condillac“): „entêté d'un amour excessif de la simplicité, il sacrifie tout au plaisir frivole de tout ramener à un principe unique“.

Gramatica lui Condillac fiind prea voluminoasă, Eliade ia din ea unele părți și lasă altele, creind astfel spărturi și lacune în expoziția lui, până ce, în cele din urmă, o părăsește cu totul, revenind la o tratare mai proprie de a fi expusă elevilor, asemănătoare cu a lui Ienache Văcărescu, din *Observațiile*¹ acestuia.

Primul capitol al gramaticii lui Condillac, în care acesta vorbește de pantomimă, numită „le langage d'action“², trece în primul capitol al cărții lui Eliade. Apoi, ca și Condillac, pentru a explica părțile cuvântului, el procedează de la analiza unei propozițiuni. El numește *attribut*, ca Tracy și Condillac, și ca gramaticii francezi în genere, ceea ce noi numim *predicat*. De altfel capitolul despre verb este aproape tot influențat de aceeași parte din Condillac (cap. XIII). Găsim până și oarecare definițiuni, cam rău înțelese, cum ar fi următoarea³: „le verbe: „être“ exprime cette affirmation: il exprime la coexistence de l'attribut avec le sujet“, pe care Eliade o redă în chipul următor; „Verbul este o zicere a căreia cea d'întâiu întrebuințare este să arate o afirmație“. Iar mai departe: „este dar e un verb, căci arată afirmație“⁴, ceea ce nu mai e de loc tot una cu definiția lui Condillac, sau cu a lui Tracy din Gramatica acestuia⁵, unde verbul este numit și „signe d'affirmation“ „qui marque qu'une idée est sentie (par nous) comprise dans une autre“.

Numirea de verbe substantive și adjective vine tot de la Condillac, precum și anume pasagii din tratarea verbului.

Capitolul al doilea însă este deosebit. În el se vorbește despre origina limbajului. Pe când Condillac își închipue limba ca un proces natural⁶, Eliade susține că ea e rezultatul unei învoeli.

În ce privește unele clasificări, Eliade își va exprima mai târziu regretul de a nu le fi adoptat. Așa Condillac făcuse din

¹ Ienache Văcărescu, *Observări sau băgări de seamă asupra regulilor și orânduțelor gramaticii românești*, Viena 1787.

² El trece și în sfârșitul prefeței lui Eliade, cum am văzut. Cf. și A. L. C. Destutt de Tracy: *Elemens d'idéologie I-ère partie*, p. 331, unde și acesta vorbește de „*langage d'action*“.

³ Condillac, *op. cit.*, p. 132.

⁴ Eliade, *Gramatica*, p. 37.

⁵ Destutt de Tracy, *Elemens d'idéologie, seconde partie, Grammaire*, p. 27 și 28.

⁶ Condillac, *Grammaire (op. cit.)* ch. II, p. 21 sq. „Ils n'ont pas dit faisons une langue; ils ont senti le besoin d'un mot, et ils ont prononcé le plus propre à représenter la chose qu'ils voulaient faire connaître“ (p. 27).

pronumele personal de persoana III-a *el* și *ea* adjective, pentru că variază după gen, ca și acestea. Eliade ne spune în 1845 că a comis o greșală neimitându-l după cum cerea *metoda analitică*.

Cuvintele *analiză* și *analitic* sânt cele care revin mai des în opera lui Condillac. Analiza este baza chiar a sistemului său: „le seul moyen d'acquérir des connaissances, c'est de remonter à l'origine de nos idées, d'en suivre la génération et de les comparer sous tous les rapports possibles: ce que j'appelle analyser“¹.

Cu alte vorbe, „analiza“ lui este descompunerea și recompunerea ideilor, o analiză care ar conține în sine și o sinteză, mai drept încă, o analiză egală cu o sinteză, căci de analiza propriu zisă, metoda de a ajunge la origina ideilor, Condillac se ocupă prea puțin, punând toată greutatea pe formarea lor. Nu știu dacă metoda și operele lui Condillac au fost studiul copilăriei lui Eliade, așa cum acesta susține². Mi-e greu să o cred. Condillac nu poate fi „studiul copilăriei“ nimănui. Nu știu nici dacă în afară de Gramatică și Logică, Eliade a mai cunoscut și altă parte a operei filosofului francez. Inșă, chiar numai din gramatică, pentru un lector atent, se poate deduce sistemul întreg. De acolo a putut lua Eliade toate cunoștințele sale despre filosofia lui Condillac și despre filosofie în genere, cunoștințe pe care nu le mai îmbogățește mult, până la contactul lui, după 1848, cu cugetătorii francezi ai secolului XIX.

Ideile dobândite de la Condillac Eliade le expune în mai multe ocazii, între altele în niște articole din *Curierul de ambe sexe*.

Aceste idei, amestecându-le cu puțină filosofie teologică, așa cum el obicinuiă de multe ori, încându-le în explicații și digresiuni, împropătându-le prin contactul cu Paffe și Perrard, el le ofere cetitorilor. Aici găsim din nou bogate explicații despre analiză și sinteză, concepute în felul lui Condillac. Analiza, „pășând de la cele cunoscute către cele necunoscute (ne face) să ajungem la cunoștința întreagă a obiectului despre care tratăm“³. Când însă, în loc de a începe de la cele cunoscute la

¹ Condillac, *Essai sur l'origine des connaissances humaines*, ch. VII, § 67.

² Eliade, *Bibl. port. I. Lit., Critica*, p. 12

³ I. Eliade, *Câteva cugetări asupra educației publice*. *Curierul de ambe sexe* II n. 255

cele necunoscute „începe de la cele mai compuse către cele mai simple, de la cele necunoscute la cele cunoscute, metoda atunci se zice sinteză”¹.

* * *

În anul publicării gramaticii, Dinicu Golescu obținând pentru Eliade îngăduirea de a scoate un jurnal, acesta părăsește școala și se dedică cu totul operei de ziarist, atât de greu de îndeplinit. El cumpără un privilegiu de tipografie², pe care îl obținuse supt Caragea D-rul Caracaș și alții doi, privilegiu care expiră tocmai după șapte ani, apoi, aproape singur, cu câțiva „prenumeranți”, dar sprijinit de oficialitate și de Golescu, își ia sarcina de a fonda primul ziar în Țara românească și Moldova căci „*Curierul Românesc*” este din 8 Aprilie 1829 iar „*Albina Românească*” abia din 13 Maiu, același an.

Timpu nu eră tocmai favorabil, căci starea țării eră mai nenorocită ca oricând. Peste ocupație și jaf turcesc, din 1821 până prin 1826, venise ocupație și jaf rusesc, și mai teribile. Apoi un cortegiu întreg de calamități: secetă, lăcuste, foamete, ciumă la 1828, holeră și cutremur în 1830³.

Trebue să reținem data de 8 Aprilie 1829. Ea este dintre cele mai însemnate. E ziua când intră în acțiune la noi acest important factor modern de cultură ce se numește presa.

Spre norocul nostru ea își face apariția supt conducerea lui Eliade, așa încât acest fel de activitate adăogându-se celorlalte, omul providențial de care ne ocupăm poate să fie reclamat și studiat de o potrivă de critici, de istoricii culturali, de istoricii propriu ziși, de economiști, de financiari, chiar de teologi.

În epocele mari de plămădire, în care se formează națiile, nu e loc pentru specializare. Oamenii predestinați, prin faptele cărora se manifestă forțele ancestrale și se făurește viitorul, au o activitate multiplă și aproape desordonată, în suprafață mai

¹ *Curierul de ambe sexe*, III, p. 377. Este drept că aceste definiții vin după niște articole „despre metod” de Perrard (*Curierul de ambe sexe*, III, p. 276 sq.) traduse din logica acestuia „d’après les principes de Laromiguière”, care Laromiguière este el însuși elev și editor al lui Condillac. Paffe (*Curierul de ambe sexe*, III, p. 307 sq.) are despre analiză și sinteză aceiași părere.

² Cf. nota din *Echilibru între antiteze*, p. 78.

³ Cf. Vaillant. *La Romanie. Op. cit.* II. p. 350.

mult decât în adâncime, dar exercitându-se cu o intensitate uimitoare.

Credința în ei și în menirea lor este singurul lucru în stare să ne explice posibilitatea unor acțiuni ce trec de măsură omească, și fără de care nu s'ar realiza opera uriașă a încheării statelor.

Ei își dau seama că totul este de făcut, și că nu e vreme de pierdut. De multe ori un ceas, o acțiune, decid de înfăptuirea unor lucruri care se pregăteau de secole. Dacă atunci, în momentul hotărîtor, se va pierde timpul cu reflexiuni, cu cântăriri timide, cu ezitațiuni, pierdut este pentru totdeauna.

În Franța Renașterii și a Revoluției, în Italia Risorgimentului, în Germania din epoca Sturm und Drang, cu o încredere în ei, în fața căreia rămânem înmărmuriți, oamenii reprezentativi ai timpului se avântă, se luptă, se cheltuesc, fac de toate și izbutesc să pună evenimentele pe drumul pe care îl pregătiseră veacuri întregi de istorie. Este o consonanță misterioasă și impunătoare între astfel de oameni și virtuțile ascunse ale națiilor. Ies, ca din pământ, la chemarea forțelor latente, sânt purtați de ele, ca o barcă pe valuri, ajung de le dominează, îndeplinesc meniri pregătite pe îndelete, de veacuri, construiesc, și dispar. Iar după ei scepticii și cei obicinuiți să se gândească de zeci de ori până să se hotărască odată, se minunează, le analizează imperfecțiunile, lipsurile, nepregătirea, și nu pot să priceapă cum de au reușit.

Un astfel de constructor a fost și Eliade. Când vine el, atâtea sânt de făcut și atât de puține puteri dispuse să le facă, încât nu e domeniu în care să nu fie nevoit să se avânte, cu încrederea de care vorbeam mai sus, cu candoare, cu certitudinea că va reuși. În toate direcțiile vom găsi mâna lui, aici trăgând brazde în terenuri virgine, dincolo rechemând la o viață nouă ceea ce de mult părea în agonie.

Acțiunea este elementul în care el se simte trăind cu puteri multiplicat. Toată contemplația sterilă este streină firii sale. El este creat pentru faptă.

Și totuși omul acesta, care a făcut de toate: a fost profesor, autor de cărți didactice, traducător de literatură morală pentru cultivarea poporului, autor de opere literare, editor, om politic, ministru și locotenent domnesc, publicist și polemist în

streinătate, deputat, fondator de bănci și de societăți anonime, a fost mai ales un *jurnalist*, un jurnalist de rasă, în adevărata accepțiune a cuvântului. Pentru acest rol îl pregătise și calitățile și defectele sale. Eră o fire impresionabilă, cu reacțiuni repezi, puternice, făcută pentru luptă și căutând-o cu plăcere. Cu o cultură multilaterală, cu bogate cunoștințe, nu iubea atât o pricepere adâncă a lucrurilor, cât o prezentare a lor în chip strălucit, într'o lumină care să impresioneze pe cetitor. Eră superficial, dar știă de toate. Polemist redutabil, aveă în tolba sa tot felul de săgeți. Se făcea când duios¹, când ironic, împungând aici, dând cu biciul dincolo, uneori chiar cu ciomagul, posedând apoi un stil colorat, viu, ceva din bonhomia țaranului, mânuind proza, versul indignat al satirei sau pe cel usturător al fabulei, pornind de la evenimentele zilnice, așa cum se cuvine unui jurnalist.

Toată activitatea lui publicistică ne arată că posedă în cel mai înalt grad calitatea de a se încălzi repede, dar trecător, pentru ceea ce pasionă opinia publică; de a fi un ecou sonor și amplificator al credințelor ei; de a țineă continuu deșteaptă atenția cetitorilor asupra aceleiași chestiuni, revenind asupra ei cu puteri înnoite, variind la infinit acest „*ceterum censeo*“ până ce el se infigeă ca un cuiu în mintea tuturor, exasperând pe unii, convingând pe alții, nelăsând pe nimeni indiferent.

Necruțător pentru dușmani, cu toată forța temperamentului său, trădată de altfel de înfățișarea lui fizică de om puternic, osos, cu pometele ieșite² — ceea ce făcuse pe Regnault să-l compare cu un Tătar — el se năpusteă asupra lor, tot protestând

¹ Că acest stil eră voit, se vede din scrisoarea pe care o trimite, la 6 Maiu 1850, Românilor din Brusa (*Scrisori din Exil, op. cit.*, p. 23) în care le spune că, pentru a atrage atenția streinilor asupra noastră, ar fi trebuit să adopte toate formele: patetică, voioasă, satirică, didactică, istorică, politică, filosofică, dramatică, literară, ceea ce nu e decât o formulă cuprinzătoare a scrisului lui.

² Pentru că veni vorba de portretele lui Eliade, o imagine a lui, de la vârstă de 19 ani, se găsește în posesiunea d-lui I. I. Heliade Rădulescu și a fost reprodusă în *Literatura și arta română* din 1902, anul VII, p. 465. Ce este impresionant în acest tablou, în care trăsăturile au o dulceață pe care o vor pierde cu timpul, sânt ochii mari, albaștri. Este interesant de știut că marele gravor romantic, *Celestin Nanteuil*, prieten cu Eliade, i-a făcut portretul în litografie și că sculptorul Etxe, care desemnase tabloul alegoric reprodus în *Souvenirs*, îi făcuse un medalion. Etxe eră un artist stimat, care a executat un grup la arcul de triumf Etoile. Ar fi bine să se caute imagina lui Eliade la 50 ani, făcută de acești doi mari artiști. Cf. *Scrisorile din exil*, p. 208, scrisoarea din 20 Ian. — 2 Fevr. 1853.

de intențiile lui pacinice. Și nu-și lăsa adversarul liniștit, urmărindu-l ani, decenii chiar, cu o ură persistentă, fertilă în resurse, până nu-l vedeă doborât. Rușii, partidul național, dușmanii politici, dușmanii literari nu scăpară nici odată de împunsăturile, de sarcasmele, de loviturile lui de maiu¹.

Rolul lui în presă este colosal până la 1848, când *Curierul românesc* este suspendat.

Dar despre activitatea sa de jurnalist, care abia începe, ne vom ocupa mai târziu.

În 1838 publică *Regulele sau Gramatica poeziei, traduse în românește de I. Eliad*. E o carte instructivă căci ne dă cheia preferințelor sale literare, care multă vreme nu vor varia, cu toate aparențele contrare.

Se prezintă ca un mic manual, tipărit probabil după manuscrisul care îi servise la lecțiile făcute în clasele superioare. E tradus din franțuzește și cuprinde regulele poeziei culese din cursul lui Lévizac, preot emigrat la Londra în timpul Revoluției, mort în acest oraș.

Cartea o compusă, mai neglijent decât Gramatica din 1828, după: *Etudes de littérature, d'histoire et de philosophie, extraites de nos meilleurs ouvrages par M. M. l'Abbé de Lévizac et Moysant, conservateur de la Bibliothèque de Caën, et rédigées, sur un plan entièrement neuf, plus simple et plus méthodique, par un ancien professeur à l'Académie de Paris* (Jean Pierre Gallais, Paris, 1812).

Aceste studii în două volume sânt o prescurtare a altor patru volume publicate tot de Jean Pierre Gallais în 1807, supt titlul: *Cours de littérature française extrait de nos meilleurs auteurs*, de Lévizac.

Eliade nu traduce nimic din primul volum, care se ocupă de istorie, de filosofie și elocință; iar din volumul al doilea, al cărui început este de asemenea lăsat la o parte, el nu uti-

BCU Cluj / Central University Library Cluj

¹ Cf. poezia *Ingratul* din *Curierul de ambe sexe* I, p. 73, în care Gr. Alexandrescu, pentru o vină a cărei explicație o aveam în ultimele versuri:

Să urlî de turbare când și-or cădea blesteme
 A două inimi calde ce tu le-ai dezunit
 este tratat de: născut de a fi slugă, crescut din desfrânare
 Copil fără rușine, din rămășiți hrănit
 Slugarnic la mari case, deprins la îmbuibare, etc.

lizează decât partea teoretică, mult mai redusă, neglijând cu totul exemplele. După prefață, care este a lui însuși și pe care o iscălește, avem o „introducere“ „pentru duh, geniu, gust și talent“ luată de la Lévizac (pag. 110, vol. 2), apoi definițiile și considerațiile teoretice despre poezie în genere (pag. 115—123 la Lévizac), poezie epică (ibidem, pag. 143—146), poezie dramatică (ibidem, pag. 185—189), poezie didactică (ibidem, pag. 225—228), poezie descriptivă (ibidem, pag. 295—299), poezie lirică (ibidem, pag. 331—335), poezie satirică (ibidem, 369—371), poezie pastorală (ibidem, pag. 424—429) și, lăsând la o parte fabula și apologul, poezia fugitivă (ibidem, pag. 462 sq.). Textul românesc reproduce textul francez ad litteram, afară de câteva pasagii în care frazele considerate ca mai puțin importante sânt lăsate la o parte.

Ne putem închipui care erau părerile în literatură ale unui preot emigrat, arhiconservator. El se bazează mai ales pe extrase din Marmontel, celebrul autor al *Povestirilor morale* și al unor anoste tragedii — printre ultimele incarnații ale teatrului clasic — pe La Harpe, pe Voltaire și pe *Arta poetică* a lui Boileau.

Toată formația literară de până atunci a lui Eliade, și în școalele grecești și în cele românești, trebuia să aibă ca efect o puternică admirație pentru clasicismul atât greco-latin, cât și francez. Elenește, învățase Eliade bine; latinește, mult mai puțin. Cunoaște însă ce eră mai însemnat în ambele literaturi, din cea latinească prin traduceri. Literatura franceză clasică, nici ea nu-i eră necunoscută, măcar în unele opere esențiale. Fusesse impregnat de spiritul ei, de estetica ei, prin școală. Pe Boileau îl admiră mult. îi traduce cântul prim din *Arta poetică*, și-l traduce frumos. De câte ori va veni vorba de o operă literară, ea va fi apreciată după canoanele cu care se obicinuiseră atunci.

Această mică gramatică poetică conține în esență, cum am văzut, tot ce eră nevoie să știe cineva „bien pensant“, după concepția tradiționalistă, în materie de estetică literară: împărțirea literaturii în genuri; despărțirea acestora în genuri importante (*les grands genres* ale clasicilor) și genuri mai puțin importante (*les petits genres*); regulele ce trebuie să prezideze la compunerea unei opere literare, cum și faimoasele trei unități, pe care a trebuit să le recunoască până și Voltaire (care i se părea lui Eliade un mare revoluționar în materie de literatură) „unul

din cei care au scris mai mult împotriva despotismului regulelelor¹.

Aceste idei vor fi pentru Eliade literă de evanghelie ori de câte ori va aprecia literatura, ceea ce se întâmplă de altminteri destul de rar; de asemeni în articole de complezență, în care se simte lauda cu ori ce preț, ca în anume critice despre Asachi, C. Negruzzi sau Iancu Văcărescu, ori în articole de blam, aprige, subiective, scrise pentru a distruge pe un autor, față de care are cine știe ce dușmănie².

Târziu, după 1860, vom mai întâlni încă în Issachar fraze ca aceasta: „Doritorii de a se instrui în literatură vor putea ceti pe La Harpe“³, cunoscutul critic de școala clasică. Tot acolo⁴ Eliade va cită, ca pe o autoritate incontestabilă, pe Marmontel.

Idealul lui literar este imitarea naturii, acel: „Que la nature donc soit votre étude unique“ al lui Boileau, iar scopul, moralizarea.

Va spune acest lucru ori de câte ori va veni ocazia⁵, și ne aducem aminte, că nici clasicii nu doreau altceva.

Va mai da apoi autorilor sfatul ca „sujetul să se poată aplica la tot omul, în tot locul și în tot veacul“⁶, ceea ce este iarăși unul din punctele esențiale ale crezului clasic.

De altminteri el este departe de a avea, mai ales atunci, despre „clasic și romantic“ noțiunea clară pe care o avem astăzi. În *Curierul de ambe sexe*⁷ ne spune: „Acesta va să zică clasic ca obiceiurile, gustul, portul, persoanele, caracterul și însuși limbajul să fie istorice, să semene cu ale veacului și locului în care se socotește scena...“ Noi însă știm că introducerea coloarei locale este una din tendințele romanticilor.

O singură dată Eliade s'a pronunțat hotărît și cu indignare contra artei clasice, după lectura și supt impresia *Geniului*

¹ I. Eliade, *Regulele sau Gramatica Poeziei*, p. 32. Eliade însă nu e contra lor.

² Deși în studiul asupra traducerii lui Omer va spune, în 12 Febr. 1837: „Nu e vremea de critică, copii, e vremea de scris, și scrieți cât veți putea și cum veți putea, dar nu cu răutate; faceți, iar nu stricați, că nația primește și binecuvintează pe cel ce face, și blestemă pe cel ce strică“ (p. 18).

³ I. Eliade R., *Echilibrul între antiteză*, p. 189.

⁴ *Ibid.*, p. 190.

⁵ Cf. *Gazeta Teatrului Național*, explicațiile date cu privire la poeziile sale *Serafimul și Heruvimul și Visul*, 1836, p. 38. De asemenea *Echilibrul*, p. 360 etc.

⁶ Tot în *Gazeta Teatrului*, p. 38.

⁷ *Curierul de ambe sexe* II n. 285

Creștinismului a lui Chateaubriand¹, în Noemvrie 1868, spre sfârșitul vieții sale. După ce vorbește de regulile instituite de clasici, ne spune²: „A trece peste acele reguli spre a scăpa de imitațiuni (cum făceau clasicii) și a deveni original se consideră ca o erezie în *republica despotică* a literilor“. Clasicismul este o „școala tipicală“.

Tot acel capitol este inspirat, tradus aproape, după Chateaubriand, pentru a culmina în această considerație cu totul neașteptată la Eliade: „Nimic n’ar fi mai rece, mai fără viață de cât o epopee, luându-se cineva după regulile lui Boileau (la care Eliade să închinase până atunci), narând ceea ce însuși nici simte, nici crede“³. „Francezii urmară până la începutul acestui secol preceptele învechite ale unei școale ce nu putea produce nimic de original“⁴.

Încă din *Biblice*⁵ el ne făcuse un portret al poetului „în momentul când versurile scapă din acel cămin empirean cărui îi zicem inimă“, foarte asemănător cu imagina „poetului inspirat“, posedat de demonul poeziei, așa cum și-l închipuiau romanticii⁶.

Însă, afară de excepțiuni, care se explică prin celebritatea modelului, cum eră cazul lui Byron sau Lamartine despre a căror originalitate, față de literatura trecutului, Eliade nu prea eră conștient, ori de câte ori a tradus, a tipărit sau a îndemnat pe alții să traducă, el s’a adresat de preferință clasicii.

Și aceasta pentru simplu motiv că diferența pe care o simțim azi între un fel și altul de literatură, atunci ori se vedeă mai puțin, ori oamenii nu deveniseră încă conștienți de ea⁷.

¹ I. Eliade, *Curs întreg de poezie generale*, Vol. II (Epicele), p. 41.

² *Ibid.*, p. 18.

³ *Ibid.*, p. 35.

⁴ I. Eliade, *Epicele*, vol. I, p. 40.

⁵ I. Eliade R., *Biblicele*, p. 147.

⁶ Este de observat că Eliade, extraordinar de dușman la aceasta epocă al dreptului divin al regilor, este cu totul convins de dreptul divin al artiștilor, ceea ce este încă un fel romantic de a concepe lucrurile.

⁷ În această privință I. Voinescu II publică un articol foarte instructiv în „*Gazeta Teatrului Național*“, p. 15 sq. După ce ne spune că teatrul este mai nou decât școala clasică, adaugă: „Poetul, ca să fie nou, primește să fie și stravagant. Byron, Lamartine, V. Hugo și alții, (ar fi fost cam încurcat să ne spune care alții) săturându-se de vechiturile poeziei clasice, au scos la modă *romantismul*“. Ei însă sânt tot *clasici* „căci n’au ieșit din drumul dreptului cuvânt și al gustului, pe care l-au deschis cei vechi“. Colson, care știă mai bine ce este romantismul, dar nu-l iubea, va spune (*op. cit.*, p. 188) vorbind de tinerii literați români: „Ils donnent même une fausse direction aux idées Valaques, en adoptant les vices de l’école romantique“.

Dacă cineva i-ar fi spus lui Eliade că era o mare, o foarte mare deosebire, între acel Lamartine, ale cărui opere le traducea cu plăcere, dar slab, ori între Byron tradus de același Eliade, după edițiile franceze¹, și celelalte opere literare, admirate de el cu o dragoste sinceră, poate, dar în care intră și o bună doză de reminiscențe școlare, ar fi fost foarte surprins. Pentru el și pentru mai toți, erau mari și cei de care profesorul le vorbise cu entuziasm în clasă, și cei a căror reputație se luptase cu distanțele și străbătuse până la Dunăre: Hugo, Lamartine sau Byron.

Ecoul luptelor literare, aprige, violente în Franța, ajungea la noi slăbit, și pentru a le putea pricepe, ar fi trebuit o familiarizare cu limba, cu ideile și cu civilizația franceză, alta decât cea pe care o putea avea un Român, pe acea vreme, chiar cu preocupările culturale ale lui Eliade.

Ceea ce este mai surprinzător e că acest admirator al clasicității, poate și pentru că nu și controlase și cercetase admirările, ci le primise, oarecum, de-a gata, era ca temperament un desăvârșit romantic.

Noțiunile de clasic și romantic se aplică aproape exclusiv în domeniul artei. Pictorii, sculptorii sau literatorii, care admiră antichitatea și se inspiră de la ea; care consideră rațiunea ca o auxiliară indispensabilă a inspirației; al căror ideal, trecând peste timp și spațiu, se impune omului de totdeauna în ce are el mai adânc și mai profund omenesc; care dau o mare atenție formei, echilibrată, armonică, conformă unui canon de frumusețe găsit și formulat de Greci și transmis generațiilor următoare; și care nu sânt streini de teoria că ori ce operă de artă trebuie să aibă scopul de a ne face mai morali, căci ce e frumos este neapărat și bun, toți acești artiști se numesc clasici. Norma lor supremă e rațiunea și armonia, ordinea, dispariția asperităților și originalităților prea marcate.

Dar acest fel de a vedea lumea, de a o simți și redă, nu este particular artei. El e mai evident în artă, pentru că ea ocupă un așa de însemnat loc în preocupările societății și pentru că mulți critici și esteticieni s'au încercat să-i analizeze domeniul,

¹ În momentul în care Eliade traduce pe Byron existau în franjuzește două traduceri din marele poet englez: una de A. Pichot, din 1822—1825 și altă de Paulin Paris, din 1830—32. Este probabil că cea de a doua nu pătrunsesse încă la noi în Principate.

concepția și procedeele. În realitate nu există numai artiști clasici, ci și politicieni, oameni de știință, financieri și industriași clasici. Este în primul rând o chestie de temperament, o predispoziție naturală, care poate fi foarte mult favorizată sau împiedecată de educație și de mediu, dar care e preexistentă acestora. În majoritatea cazurilor, cei cu o personalitate trecând peste mijlocie, ne naștem clasici sau romantici.

Iar dacă în anumite epoce avem impresia unui consens universal, este pentru că împrejurările au favorizat mai mult un fel de a fi decât altul, punând în evidență ce se potrivește cu moda; pentru că privim lucrurile mai mult la suprafață; pentru că mulți, marea majoritatea, sânt naturi sugestionabile ce merg încotro îi duce curentul. Studiind lucrurile mai cu atenție s'ar vedea însă toată nerăbdarea unora de a se liberă de un curent sau altul, toată revolta lor surdă, toate izbucnirile unei personalități independente, greu stăpânite. Sânt romantici ai clasicismului, după cum sânt clasici ai romantismului.

Dacă trăsătura fundamentală a clasicului este rațiunea, a romanticului este sentimentul. Un romantic va fi în general contrariul portretului ce am făcut mai sus despre clasic. El va aprecia în primul rând libertatea, dreptul de a fi Tu însuși, de a te exprima întreg și fără ocol. Pentru a da șieși și altora impresia că nimic nu-l constrânge, romanticul va exagera semnul extern al libertății: gesturile, vorba, expresiile, costumele, manifestările în societate. Va înțelege și libertatea altora, va lupta contra tirăniei, ori de unde ar veni, și va fi aprig apărător al celor împilați. Toți merită să trăiască, căci tot e bun ce-a ieșit din mânele Creatorului. Concepției clasicului de multe ori desamăgit despre om și gândului acestuia rece, îndelung, asupra mizeriilor și imperfecțiunilor semenilor noștri, adesea îi va opune un optimism încrezător în bunătatea omului. De aici dragostea pentru toate popoarele, pentru toate clasele sociale, ajutorul entuziast pentru ajungerea lor la libertate, întoarcerea privirilor spre popor, simpatia pentru el, acel umanitarism duios, puternic, impresionant, care a găsit o formulă genială în oda lui Schiller și simfonia IX a lui Beethoven: *Seid umschlungen Millionen, Einen Kuss der ganzen Welt.*

Toată prima parte a secolului XIX, cel mai romantic dintre epocile istorice, cel mai arzător, mai vulcanic și mai hao-

tic, este în funcție de acest fel de a concepe viața și societatea. Sentiment și credință în locul rațiunii și scepticismului; expresivul, nu frumosul; grandiosul, nu armoniosul; bogăția elementelor, chiar supt formă desordonată, în locul ordinii sărăce.

Mărimea unui suflet se va măsura nu după facultatea lui de a se înfrâna, de a-și canaliza mijloacele într-o direcție determinată, ci după impetuoșitatea manifestărilor, după multilateralitatea lor, după intensitatea simțirii.

După cum spiritul clasic nu l-am întâlnit numai la artiști, ci în multe ramuri de activitate, tot așa și felul de a fi al romanticului nu este propriu artistului. El poate fi întâlnit și la oamenii de stat, la generali, la reformatori, la filosofi, la financieri, economiști, la oameni de știință.

În această grabă de a reformă lumea și dorință de a transforma cât mai repede răul în bine, nu se vor mărigini oamenii la o sferă de activitate, la cercul restrâns pentru care s'au pregătit în tinereța lor. Vor face de toate și se vor crede buni la toate, vor avea o activitate fără plan, dar rodnică, vor trăi într-o vecinică agitație.

Acest portret se potrivește de minune și lui Eliade.

Iată pentru ce mi se pare că epitetul de romantic îi convine și lui, cu toată educația clasică, cu toate preferințele sale pentru reprezentanții autentici sau de mâna a doua a acestei școli literare.

Digresiunea ce am făcut eră necesară spre a lămuri pe de o parte contradicția aparentă între preferințele literare ale lui Eliade și temperamentul său, pe de alta, spre a ne explica activitatea și influențele ce suferă, mai ales după 1848.

* * *

Aritmetica, tipărită în 1832¹, este un manual tradus și rezumat după *Matematica* lui Francoeur, cunoscut savant francez. Cartea lui Eliade are importanță pentru că ne arată osteneala ce el își dă să făurească în românește termenii de care aveau nevoie matematicile pentru a se putea exprima în limba noastră.

Acestea sânt manualele didactice tipărite de Eliad.

¹ I. Eliade. *Aritmetica lui L(ouis) B(enjamin) Francoeur, tradusă și pusă în lucrare în școala națională din S-tul Sava de I. Eliad*, Buc. 1832.

Primele traduceri literare și încercări originale ale lui Eliade.
Teatrul Național și Curierul de ambe sexe.

Traducerea câtorva din Meditațiile lui Lamartine¹ la care adaugă și bucăți originale, este anterioară, ca dată de publicație, *Gramaticii poeziei*. Dar aceasta a fost compusă ca manual de clasă, a circulat ca atare, o putem considera ca mai veche decât traduceriile din Lamartine și poeziile lui Eliade. La acest om de acțiune, poezia, ca și orice altă formă de literatură curată, nu este pornită dintr'o necesitate subiectivă de a se exprima în versuri sau în altfel, ci o nevoie de ordin practic și imediat².

Acest lucru se poate spune despre toate poeziile lui, și din această epocă, și de mai târziu, fie ele poezii ocazionale, mici bucăți „fugitive“, foiletoane pentru *Curierul românesc* sau lucruri pregătite pentru adaosul literar al Curierului, piese pentru primul teatru românesc, etc.

Bucățile cu adevărat inspirate sânt rare³, iar momente ca al *Sburătorului* sânt unice în opera artistică a lui Eliade. Restul este sau literatură muncită, — atunci când e vorba de ode sau de poezii onomastice și epitalamuri, sau una plină de vervă, de duh chiar, în versuri ușoare, săltărețe, când e vorba de fabule. Ca exemplu din primul fel avem oda în cinstea Rușilor⁴, atât de amar regretată de autorul ei, sau cea asupra păcii de la Adrianopol⁵, anostul prolog la serbarea numelui prea înălțatului nostru

¹ Este de remarcat admirația constantă pe care Eliade o are pentru Lamartine. În toată acțiunea lui din prima perioadă a revoluției de la 1848 este preocupat de ceea ce Lamartine făcuse în Franța și îl ia de multe ori de model. Faimosul „Respect la persoane, respect la proprietate“ nu e altceva decât o variantă a strigătului de „Vive la République, vive la Propriété“ pe care lucrătorii franc-zi l-au scos, la Hôtel de Ville, la înfămurul lui Lamartine. Cf. Proudhon, articolul din 25 Aprilie 1848 în *Oeuvres complètes*, vol. 6, *Solution du problème social*, p. 147—148.

² În scrisoarea, pe care o trimite lui C. Negruzzi în 27 Iulie 1836 (*Convorbiri lit.* XII, p. 305). Eliade ne spune: „După limba științelor (prin operele lui de școală, cu caracter științific) a urmat formarea limbei inimii sau a simțimintelor“. A tradus pe lord Byron și pe Lamartine ca să vadă „cât este limba deosebită să exprime idei așa de frumoase, înalte și pline de sentiment“.

³ Din această categorie, în afară de admirabilul *Zburător*, mai fac parte câteva strofe din *Serafimul și Heruvimul*, anume părți din *Căderea Dracilor*, *Oda la Schiller*, câteva bucăți scurte, în legătură cu viața sa intimă, poate chiar câteva strofe din *O noapte pe ruinele Târgoviștei*.

⁴ I. Eliade, *„editații poetice dintr'ale lui A. de la Martine, traduse și alăturate cu alte bucăți originale*, 1830, p. 103.

⁵ I. Eliade, *Culegeri din scrierile lui I. Eliade de proză și de poezie*, p. 63. Buc. 1836.

Domn Alexandu D. Ghica¹, sau încă Anul 1839, August 30. Totuși, ca să nu fim nedrepti, ar trebui ca și aceste versuri să le comparăm cu ceea ce se publică atunci în *Foia pentru minte* din Ardeal de poeți din țară de la noi, pentru ca să vedem până unde poate merge mediocritatea omenească².

Versurile originale ce însoțesc traducerile au și ele un vag aer romantic — mai mult încă cele următoare, publicate în 1836 — inspirat mai ales de Lamartine. De altminteri am impresia, poate nedreaptă, că mulți poeți n'a cetit Eliade în viața lui. În orice caz, lirica contemporană lui, inclusiv Hugo și Lamartine în partea cea mai mare a operei lor, nu-i eră cunoscută.

N. Apostolescu, în dorința de a găsi o cât mai puternică, influență a romanticilor francezi asupra poeziei române, ne spune³, că o *Noapte pe ruinele Târgoviștei* este imitată după Ischia lui Lamartine, iar *zburătorul* „doit de beaux traits non seulement à Lamartine, mais aussi à Chateaubriand“, chiar și unui oarecare Th. Gray, după care Chateaubriand s'ar fi inspirat în les Tombeaux Champêtres, imitat apoi de Eliade⁴.

Aceste afirmațiuni mi se par gratuite. Eliade datorează mult, multora, și va datoră încă și mai mult în operele lui viitoare, dar este el însuși în aceste două poezii, cum se va convinge oricine va ceti Ischia⁵ în care, în afară de un apus de soare în primele două strofe — și în câte poezii nu se descrie un apus de soare — nimic nru e comun. Iar cât despre *zburătorul* este greu să concepem ceva mai românesc. Nu e destul că în două bucăți să se vorbească de turmele care coboară seara, în sunete de tălângi, de cirezile de vite ce se întorc acasă, pentru a trage concluzia că una este imitată după cealaltă.

Eliade singur despre poezia *La moartea lui Cârlova*, publicată în cea de a doua culegere de versuri, din 1836⁶, ne spu-

¹ *Ibid.*, p. 75.

² Versurile lui Eliade pentru 30 August 1839 sânt publicate în *Curierul de ambe sexe* II, p. 234; cele din *Foia pentru minte* din 1841, p. 399 sânt de Pitarul H. Ioznide din Craiova și sânt intitulat: Dialogul între Riga Despadi (*sic*) cu Dama de Caro.

³ N. I. Apostolescu, *L'influence des romantiques français sur la poésie roumaine*. Paris, Champion 1909, p. 72 și 73.

⁴ În introducerea operei sale, p. XII, Apostolescu adaogă, cu privire la *zburătorul*, pe V. Hugo, Alex. Dumas și Alphonse Esquiros ca inspiraatori ai lui Eliade.

⁵ Lamartine, *Secondes Méditations poétiques* (a II-a meditație).

⁶ I. Eliade, *Culegere etc.* (*op. cit.*) p. 57 „imitație din De la Lamartine“.

sese că e imitată după Lamartine, *Le poète mourant*¹. Dar acest lucru nu e adevărat decât cu mare aproximație, căci în afară de câteva epitețe, de câteva comparații și de un vers tradus ad litteram :

Celui (le luth) des sérâphims va frémir sous mes doigts,
toată bucată este a lui Eliade.

În schimb *Corbul și vulpea*, trecută în Meditații la poeziile originale, este cunoscuta fabulă a lui La Fontaine².

*
* *

În același timp cu publicarea ziarului său, Eliade căută să realizeze un alt punct din programul societății făcute la inspirația lui Dinicu Golescu.

Bătrânul boier murise³, răpus de una din epidemiile ce nu mai conțineau în nenorocita noastră țară, fără să fi avut satisfacția de a vedea înfăptuindu-se un teatru românesc, în capitala țării.

El nu va lua ființă decât în 1833, la stăruințele unui alt boier democrat, Ioan Câmpineanu, ajutat foarte mult de Eliade și Aristia. În așteptarea acestui teatru Eliade traduce pe Mahomet al lui Voltaire. Piesa ar fi trebuit să se reprezinte încă din 1832, dar nu vede lumina scenei, ca prim spectacol, împreună cu puțină muzică, al școalei Filarmonice, decât în 29 August 1834⁴. Pregătită mai bine de un an⁵, reprezentația este amânată din pricina unui pașă turcesc, venit la Rusciuc, care ar fi putut fi nemulțumit să vadă pe întemeietorul mahometanismului batjocorit în Principate⁶.

O altă traducere din Voltaire, „Brutu“, va fi publicată numai după moartea lui Eliade⁷.

¹ Lamartine, *Secondes meditations* (V-a meditație).

² Ce mare știmă avea Eliade pentru traducători se vede din articolul său *Despre poezie*, publicat în *Curierul de ambe sexe* II, p. 288, unde ne spune, că „a traduce versuri, este mai greu decât a compune“.

³ În toamna anului 1830. Eliade îi face cu această ocazie o cuvântare funebră, publicată de *Curierul românesc* din 9 Oct. 1830.

⁴ Cf. N. Iorga, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, vol. I, p. 147.

⁵ Vaillant, *La Romanie* II, p. 369. „Après 18 mois d'étude le Mahomet d'Eliade est joué avec un succès inespéré, et ce jour-là est un jour de fête“. Cf. T. Burada, *Cercetările asupra școalei filarmonice din București (Convorbiri lit., XXIV, 1890, p. 13, nota 1).*

⁶ Traducerea este corect făcută. Ea se poate citi și azi cu plăcere.

⁷ I. Heliade Rădulescă, *Curs de poezie generală. Dramaticele. Brutu Traagedie în cinci acte după Voltaire*. Scriere posthumă. Fascicula I. Buc. 1878.

Mahomet este urmat, în 1832, de două povestiri din Marmontel: *Bărbatul bun și Femeia cum sânt puține*¹, ambele dedicate Doamnei și Domnului Știrbei, pentru că formau o familie model². După o serie întreagă de traduceri din Byron, în 1835 el publică *Amfitrion* de Molière³, tot pentru reprezentațiile societății Filarmonice. *Amfitrion* face parte dintr'o grupă întreagă de piese de Molière traduse în acea vreme și destinate tinerilor actori din trupa română, care jucau bucuros operele marelui comic francez, foarte apreciate de publicul bucureștean⁴.

Dacă acestor traduceri vom adăoga lunga listă a celor din *Curierul de ambe sexe* de la 1836 încoace, unde, cu mici excepțiuni în periodul V și VI, nu se publică decât literatură franceză, vedem că Eliade, în anii formațiunii sale intelectuale, a trăit aproape exclusiv în contact cu literatura și cu ideile franceze.

Deși, pentru motive dictate de exigențele meseriei de ziarist, el se adresa obicinuit unor autori de a doua și a treia mână — cei care făceau foiletoanele gazetelor importate din Franța — totuși literatura franceză este pânea lui zilnică, și toate cunoștințele nouă pe care le dobândește îi veneau prin și de la această limbă.

Vom publică, cu altă ocazie, o listă completă a autorilor francezi traduși în *Curierul de ambe sexe*. Câteva bucăți merită de pe acum o mențiune specială. Ele ies din cadrul foiletoanelor obicinuite, scrise numai pentru a produce o distracție trecătoare, și, sau au direct în vedere instruirea cetitorului, ca acèle articole de critică cu privire la literatura clasică și articolele de educație sau de filosofie, răspândite mai ales în periodul III și V, ori vor să facă cunoscut pe un autor prin traduceri mai lungi, — cum ar fi cazul cu Byron, Alex. Dumas sau Chateaubriand — ori sânt un pretext pentru Eliade ca să-și spună anume păreri, la care ține în special. Din ultima categorie este bucata pe care în mod arbitrar o întitulează *Scrisoarea unui tată către*

¹ *Bărbatul bun*, din povestirile morale ale lui Marmontel. *Femeia bună*, din povestirile morale ale lui Marmontel.

² În operele publicate după 1848, ori decâte ori va veni vorba de familia lui Barbu Știrbei, va spune tocmai contrariul.

³ I. Eliade, *Amfitrion*, comedie în trei acte de la Mollier (*sic*), Buc. 1835.

⁴ Cf. G. Oprescu, *Molière în România*. Dacoromania, anul II. (1921—1922), p. 554 sq., Cluj 1922.

fiul său¹, după *Le fils dans la vallée* al lui Balzac. În realitate este scrisoarea Henriettei, eroinei, iubita, cam în vârstă, a lui Felix, către acesta, spre a-i da sfaturi cum să considere lumea și să se poarte în societate. Eliade nu vrea să păstreze ceea ce eră supărător, dacă nu imoral, în situația eroilor lui Balzac și o dă ca venind de la un tată către fiul său inexperimentat. În același timp, adaogă câteva idei care îl preocupau, și cum nu putea publică în întregime lunga scrisoare din romanul lui Balzac, el o dă în părțile esențiale, legate între ele prin câteva fraze ale sale.

Pasagiile venite de la Balzac și cele ale lui proprii se întretaie dând un tot interesant de idei nu totdeauna concordante. Ideile lui Eliade se resimt de oarecare influență a lui Rousseau. Așa el ne vorbește de contractul ce face omul cu societatea intrând în mijlocul ei, de tirania ce această societate exercită asupra noastră, pentru că „societatea din ziua de astăzi dorește pe om slugă mai mult decât îl plătește“. Până când „se vor pune alte temeuri mai drepte societăților, noi, care trăim într'însele, trebuie să primim cu bucurie poverile lor, ca să ni se pară mai ușoare“. Pasagiul despre educație este tot al lui Eliade Astfel se continuă până la fine: un pasagiu din Balzac, un altul de legatură de la traducător, trecând peste o parte, plină de povețe evanghelice, tot a acestuia. Ce este interesant în foileton este grija cea mare și atracția ce Eliade simțea pentru chestiunile sociale, cum și faptul că el inclină spre o concepție destul de înaintată a rezolvirii problemelor de această natură.

Epoca de maturitate.

Eliade ca teoretician al Paralelismului.

În perioada care merge de pe la anul 1837 până la 1840, o revoluție se petrece în ideile lui Eliade. Ea se traduce în fapt printr'o desfacere aproape dușmănoasă de Franța și printr'o din ce în ce mai mare dragoste de limba italiană. Deși traducerile din *Curierul de ambe sexe* continuă să fie luate aproape exclusiv din foile pariziene, el manifestă totuși cu privire la limba și la ortografia română o atât de mare preferință pentru Italiani, încât este evident că, pentru un timp cel puțin, el nu va mai

¹ *Curierul de ambe sexe I*, p. 49 sq.

continuă drumul ce parcursese până atunci, ci va face o schimbare de direcție.

Tot atunci apar aluziuni puțin amabile la adresa celor care se formaseră supt influență franceză; atacuri directe la cultura la care se închinase până atunci; planuri și propuneri pentru modificarea programelor școlare și a bazei învățământului secundar; o întreagă serie de articole și publicații de caracter filologic și lingvistic, pentru a explica acea apropiere de limba italiană, a recomanda ortografia pe care el o credea cea mai nemerită, și a o justifica. Aceste lucruri nu erau întâmplătoare.

Și pentru că este așa de mare deosebire între ceea ce el gândise în trecut și ceea ce gărdește la aceasta epocă, deși schimbarea nu intervine în chip brusc, ci ea se poate urmări în evoluția ei, într'un interval de câțiva ani, am crezut nemerit să consider că o perioadă din viața lui Eliade s'a terminat, și că o alta începe. Am numit-o pe această din urmă perioada maturității de gândire și de producție a lui, nevoind să zic cu aceasta că omul care arătase o precocitate așa de surprinzătoare în copilărie și adolescență, care dase dovadă de o energie și o bărbăție deosebită, de inițiativă, de bun simț, de cultură întinsă, în timpul tinereții, ar fi avut nevoie să se apropie de patruzeci de ani, spre a fi el însuși. Toată evoluția lui de până atunci se efectuase însă fără lacune. În preajma anului 1840 apare această schimbare decisivă, care răstoarnă cele mai intime păreri ale lui, de care depindeau, sau în funcție de care se găseau, mai toate celelalte, părerile în legătura cu limba patriei și cu scrierea ei.

De unde provine această schimbare?

Antipatia pentru Franța eră cauza sau efectul părerilor filologice?

Este greu să o știm exact. Eliade, așa de vorbăreț în alte împrejurări, asupra acestei chestiuni ne dă foarte incomplete răspunsuri.

Credința în asemănarea cu totul excepțională a limbilor română și italiană provenea dintr'un raționament bun, pornind de la o idee greșită. El își închipuia că din toate națiunile neolatine singurile care erau provenite din Romani curați erau Italienii și noi. Dacă împrejurările ar fi fost identice, este sigur, zice Eliade, că limba noastră ar fi fost la fel cu cea italiană. Noi însă am trăit într'o stare de barbarie și necultură pe care

n'o putem negă, pe când Italia a avut norocul să fie una din țările cele mai civilizate ale Europei, iar limba ei o limbă cultivată de mai bine de șapte secole. Noi și limba noastră ne găsim în stadiul în care erau Italienii înainte de apariția geniiilor lor mari, din evul mediu. Cultivându-ne am merge în mod fatal pe urmele Italiei, care însă ne-a luat înainte cu câteva sute de ani. Nimic mai logic deci decât să sărim peste epoca care ne desparte, să ne potrivim pasul după al ei și să ne aducem limba, vocabularul și ortografia, cât mai aproape de Italieni¹.

Aceasta este partea rațională din atitudinea lui Eliade. Ea se complică cu o parte sentimentală, foarte importantă când e vorba să ne explicăm părerile unui om așa de impresionabil cum eră el.

De pe la 1820—1825 influența franceză în București crescuse considerabil. Colonia Francezilor, puțin numeroasă, dar energetică, cu vază, stimată de toți, se mai înmulțise. Este destul să citim *Curierul românesc* din acea vreme ca să vedem cât de repede sporise numărul lor și cât de felurite ocupații aveau.

În 1835 *Geniile*, în descrierea Bucureștilor, reproducă după *Geografia acestuia de Foaia pentru minte*², ne spune că în capitala Țării românești „limba franceză s'a făcut comună acum“. În anul următor știm că unul din profesorii școlii de declamație, cel de dans, eră un francez, Duport, iar trupa de comedie și operă din Iași a lui T. Foureaux venă și da reprezentanții foarte cercetate la București.

La 1 Iunie 1836 cetim³ că doi Francezi „care au făcut un curs complet de studii în Franța“ vor să dea lecții la noi. Iar câteva zile mai târziu un cofetar, tot francez, recomandă delicatilor din București „des glaces à la française“⁴.

La 11 Septembrie 1836⁵, erau în București două pensio-

¹ Cf. între altele scrisoarea către Marele Ban M. Ghica, președintele Eforiei școlare, din *Foia pentru minte*, 26 Mai 1840, în multe privințe una din publicațiile cele mai judicioase, mai bine scrise și mai îndrăzneț concepute din operele din acea vreme ale lui Eliade. Italiană, ne zice el, pentru toate celelalte limbi este o limbă, pentru noi „e dialectul românesc cel cultivat“ (p. 179). Să învățăm deci în școală „fără a sări pe scara progresivă a naturei“, să începem cu limba italienească, care este „limba românească ce se cuvine unei minți mature“ (p. 181).

² *Foia pentru minte* 1841, p. 227. Cf. și pasajul, citat din Cochelet, în nota 2 pag. 12 a studiului de față.

³ *Curierul românesc* 1836, No 33.

⁴ *Ibid.*, 1836, No. 38.

⁵ *Ibid.*, 1836, No. 59.

mate franceze pentru domnișoare. La 23 Octombrie și 2 Noembrie librării *Walbaum* și *Weise* anunță că au deschis un cabinet de lectură cu 10000 volume franceze și germane¹ și că au scos o gramatică pentru cei ce știu franțuzește și doresc să învețe românește².

Câteva zile mai târziu³ profesorul Hnoghil fondează un pension cu limbile de predare franceză și română.

În 1837 și 1838 situația nu se schimbă. În 1838 profesorul *Repey*⁴ din Iași vine la București și deschide un curs de literatură franceză. Eră un bun prieten al lui Eliade și-i scrisese în repetite rânduri pentru a-l felicita de reprezentațiile reușite, date de elevii din București, la Iași, cum și de partea importantă ce luă la fixarea limbei române „ce se formă supt pana lui Eliade”⁵.

Tot în acest an *Vaillant* își publică dicționarul său „*Le dictionnaire universel de langue romone*”, pe spesele statului, în urma unui vot al adunării naționale⁶.

Mai mulți profesori, unul de vioară, Eugene Hette⁷, altul de limba franceză, „le gouverneur des fils de M. de Barcansco”⁸, își oferă serviciile lor. Iar la 1 Maiu 1838 „Lui Janeloni”⁹ publică un anunț pentru deschiderea unui pensionat. La 8 Iunie același an¹⁰ se oferă publicului cetitor secția franceză a bibliotecii naționale, celelalte secțiuni neavând încă gata catalogul.

La 21 Iunie¹¹ *Repey* deschide și el un institut, în timp ce în școlile statului limba franceză eră predată în toate clasele de „umanioare”¹² de *Aristia* și un alt profesor francez. Succesul

¹ *Ibid.*, 1836, No. 70.

² *Ibid.*, 1836, No. 72.

³ *Ibid.*, 1836, No. 74.

⁴ *România*, 1838, 4 Februarie.

⁵ *Curierul Românesc* din 1836, No 60, p. 227 și *Gazeta Teatrului Național* No 6. din 1836, p. 50.

⁶ *Vaillant*, *op. cit.*, I. p. 400.

⁷ *România*, 1838, Martie 28.

⁸ *Ibid.*, 1838, Aprilie 13.

⁹ *Ibid.*, 1838, Maiu 1. E de observat că acest director al internatului de copii din mahalaua Batiștei, care își scrie numele franțuzește în 1838, în *Curierul de ambé sexe* III (deci prin 1842), p. 319, devine Luigi Gianloni și va face un curs de limba italiană, pe care Eliade îl anunță cu laude, curs înființat poate, chiar la rugăciunea acestuia. În orice caz atitudinea lui de filorancez, apoi de Italian, este paralelă cu cea a lui Eliade.

¹⁰ *Ibid.*, 1838, 8 Iunie.

¹¹ *Ibid.*, 1838, 21 Iunie.

cursului lor a trebuit să fie mare, dacă judecăm după numărul de premiați la acest studiu ¹.

În 1839 Sept. 30 consulul *Billecocq* scrie ² *Mareșalului Soult* că un francez, *Couty*, ar dori să fondeze un ziar în limba lui, *l'Echo du Danube*.

Este evident că o țară în care pot trăi și prospera atâtea școli cu franceza ca limbă de propunere; în care, în școalele oficiale, limba franceză vine imediat în importanță după limba patriei; în care nu poți deschide un ziar fără să dai cu ochii de un Francez oferindu-și serviciile; în care cofetarii, floriștii, librarii francezi sânt preferiți altora și se simte nevoia cărților franceze, cu zecile de mii, și a ziarelor franceze, este o țară de puternice legături culturale cu Franța.

Eră un lucru ce bucurase pe Eliade până atunci.

El însuși contribuise să se creeze această situație, răspândind în toate chipurile operele frumoase din literatura franceză. În 1837 chiar, în broșura *Despre traducerea lui Omer*, n'are decât cuvinte de laudă pentru distincțiunea limbei franceze, „limbă a inimei sau a sentimentului” ³.

Puțin mai în urmă nu va mai vorbi tot așa.

Între numeroșii Francezi stabiliți la noi eră natural să se strecoare câțiva aventurieri sau chiar persoane care, pentru un motiv sau altul, trebuiseră să părăsească Franța. Imbrățișați cu căldură de Români, ca orice Francez, ei izbuteau să înșele buna credință. Pare că este un făcut: în perioada dintre 1835—1840 avem a face cu un foarte mare număr de astfel de cazuri. *Billecocq*, fostul consul, deci persoană în măsură să fie bine informată, ni le citează pe cele venite până la biroul lui, pe lângă care ar fi putut fi și altele, destul de păgubitoare reputației Francezilor.

Avem mai întâiu pe pseudodocorul *Marcille*, care nu se împacă de loc cu doctorul *Tavernier*. Acest *Marcille*, bigam și falsificator de monede, dă mult de lucru consulatului în 1837 ⁴.

Tot atunci un profesor, *Ducasse*, își omoară elevul, la Giurgiu, pe când actori, cârnățari, bucătari și servitori, falsifi-

¹ *Ibid.*, 1838, 3 August.

² Hurmuzachi, XVIII, p. 753.

³ I. Eliade, *Asupra traducției lui Omer*, 1837, p. 3 și 12.

⁴ *Billecocq*, *Le nostre Prigioni*, op. cit., vol. I, p. 69.

cându-și hârțiile de identitate, se dau drept profesori și înșală oamenii ¹.

Prin 1834 un servitor furase actele stăpânului său și venise în România, unde luând profesiunea și identitatea stăpânului, preotul *Fontanel*, scandaliză lumea prin purtarea lui revoltătoare, înșelând și escrocând pe bărbați și seducând pe femei ². „Au milieu de gens tout-à-fait estimables... la colonie française compte des sujets dont la biographie défierait les créations les plus extravagantes de M. M. Balzac et Sue” ³.

Și aceste împrejurări nu-s de loc ceva particular anului de care ne ocupăm. Lucruri identice: bigamii, crime, etc. se repetă în epoca următoare, culminând în acea contesă Dash, care duce scandalul până în familia Domnului Moldovei, Mihail Sturza ⁴. Nu mai vorbim de întâmplări mai mărunte, de slăbirea moravurilor despre care mărturisesc toți călătorii ce trec pe la noi, și pe care oamenii cu o moralitate ceva mai severă o pun pe socoteala influenței franceze și a literaturii parisiene, atât de răspândite.

Este destul să ne amintim cunoscuta scrisoare pe care *Ioan Maiorescu* o trimite la 11 Februarie 1838 ⁵. Profesorul ardelean, venit dintr'un mediu mai serios, dar și cam neînțelegător, pune pe socoteala culturii și influenței franceze tot ce vede rău în Țara românească, fulminând contra „Galiei” ⁶.

Eliade este și el un om croit cam în același fel ca și Maiorescu. Ceea ce vede în jurul lui, ceea ce aude din toate părțile, faptele incontestabile de care am vorbit mai sus, îl indispun, presupun, în contra Francezilor și influenței lor.

Se mai adaogă încă și alte motive. Din acea vreme el începuse să-și dea seamă de funestele scopuri ale politicii rusești, și să simtă o ură neîmpăcată pentru instrumentele lor în România. Înșă, cea mai mare parte din acei oameni erau formați în școli franceze, vorbind franțuzește în mod impecabil, dacă n'ar fi să cităm decât pe *Mavros*, la bête noire a lui Eliade, despre care

¹ Billecocq, *Le nostre Prigioni*, p. 70.

² *Ibid.*, p. 71.

³ *Ibid.*, p. 74-75.

⁴ *Ibid.*, p. 69.

⁵ *Foe literară*, No. 16, din 1838, p. 121. Cf. N. Bănescu și V. Mihai-lescu, *Ioan Maiorescu*, p. 22 sq.

⁶ Acest fel superficial de a pricepe lucrurile nu este fără analogie cu anume atitudini ne vremea războiului nostru și de atunci încoace.

anume călători din Franța spuneau că vorbea o franțuzească de o puritate desăvârșită, limba scrisorilor lui Voltaire. Pe măsură ce timpul trece se va adăoga la această listă și *Barbu Știrbei* și chiar Domnul *George Bibescu*, ambii produse ale școalei franceze. Apoi dușmanii literari a lui Eliade, *Gr. Alexandrescu* și alții „partizani ai macaroanelor nouă ale franțuzismului rău înțeles și rău uzat“, care îl atacau pe el, cu violență între 1835 și 1838¹, erau unii veniți din „Hagialăcul Parisului“, cum va spune după 1848 despre dușmanii lui, partidul național².

Motive sentimentale se mai găsesc încă multe. Unul ne este dat de Vaillant, care, trăind aături de Eliade, a trebuit să fie foarte surprins de atitudinea acestuia față de Franța. El își închipue că schimbarea a provenit dintr'un amor propriu rănit „après vingt ans d'étude de ne pouvoir parler la langue française comme il la comprend, et moins encore l'écriture comme il la lit, plus blessé peut être de la critique d'un pseudonyme qu'il avait pourtant provoquée“³.

Această afirmație a lui Vaillant are valoarea ei. Eliade era un om orgolios și susceptibil, având despre sine o idee exagerată și simțind orice inferioritate a lui ca o intolerabilă umilință. În scrisoarea *Despre școală*, adresată Banului M. Ghica⁴, ne spune el însuși cât de greu este să înveți limba franceză și cât de rari sânt oamenii care, o vorbesc cum trebuie. El merge așa de departe încât afirmă că nimeni nu vorbește și scrie franceza ca un Francez, în timp ce se scrie greaca cum o scriu Grecii și germana cum o scriu Nemții⁵.

De altfel știm și din altă parte că Eliade vorbea o franțuzească insuficientă. Consulul Hugot trebuie să roage pe Simeon (Marcovici) ca să-i traducă oda lui Eliade asupra păcii de la Adrianopol pe care avea s'o trimită la Paris⁶.

Cât șade la Paris și mai târziu, în țară, pentru traducerea operilor apărute în franțuzește, Eliade era totdeauna nevoie de

¹ Cf. nota din ediția II-a a *Curierului de ambe sexe* la articolul „Critica literară“, periodul I, p. 351.

² I. Eliade R., *Biblice*, op. cit., p. 75.

³ Vaillant, *La Romanie*, op. cit., III, p. 219.

⁴ *Foata pentru minte*, din 26 Maiu 1840 și *Biblioteca Portativă II Diverse*.

⁵ *Ibid.*, p. 177.

⁶ Hurmuzachi, XVII, p. 232. Raportul lui Hugot din 30 Nov. 1829

colaboratori: de *Sébastien Rhéal*¹, de *Ledain*², de *Elise du Péret*³. Iar în *Isachar*⁴ găsim marturia că în adevăr se simțea nemulțumit de sine, când vorbea franțuzește: „Eu nu pretind că sânt maestru în limba franceză; poate să pronunț rău, poate să fac frazele după românie pe franțuzie...” Aceste lucruri, spuse după ce Eliade petrecuse în Franța câțiva ani, vor fi cu atât mai adevărate în 1840.

Un motiv foarte puternic, nu spre a determina pe Eliade în această direcțiune, căci el este posterior Paralelismului, ci spre a-l menține în ea, este întâmplarea cu doctorul *Tavernier* și cu consulul *Billecocq*, povestită de acesta în *Le nostre Prigioni*⁵.

Dr. *Tavernier*, francmason⁶, eră o veche cunoștință a lui Eliade, membru în societatea secretă înființată după disolvarea societății Filarmonice, unul din cei cinci streini care sânt cauza directă a spargerii acestei societăți.

Personajiu ciudat, revoluționar, filantrop puțin cam acrit de o viață în disproporție cu talentele pe care și le credeă, acest om face să se vorbească cam mult de el. Are neînțelegeri mai ales

¹ I Eliade, *Scrisori din exil*, Scrisoarea VI-a către Români din Brusa, fără dată, dar din 1850, p. 13. Rhéal tradusese: *Le Protectorat du Czar* și l însoșise de un *Avant-Propos*. Tot el traduce *Souvenirs et impressions d'un proscrit*. Acest Rhéal se supără pe Eliade la finele lui 1850 (scrisoarea către Români din Brusa din 1 Iulie 1851, p. 124 și 125). Sébastien Rhéal (Gayet de Céséna, dit Rhéal) publicase în 1840, *Les chants du psalmiste*, între 1843 și 1853 o traducere din *Dante* și în 1842 *Les Divines féeries de l'Orient et du Nord*.

² Ledain fusese angajat de Eliade pentru revederea traducerei scrierei *Mémoire sur la Régénération roumaine*, după ce se supăraseră cu Rhéal (Cf. *Scrisori din exil*, p. 125), care începuse aceea traducere (*Ibid*, p. 13).

³ Știrea mi-a fost comunicată de dl I. I. Eliade Rădulescu. Elisa du Péret este una din prietenele bune ale lui Eliade, în ultima parte a vieții acestuia. Ea se înscrie cu patru acțiuni la Asociațiunea Agricolă (*Biblioteca Portativă, Diverse*, II, p. 143). Eliade ne spune despre ea, în *Curs întreg de poezie generală*, că știă bine românește, ca și Greca da Roma, și că uneori iscăleă chiar Perejeana (p. 240).

⁴ I. Eliade R., *Echilibru* (op. cit.), p. 155.

⁵ Billecocq, *Le nostre Prigioni*, op. cit. I, p. 127 sq. și în raportul către Guizot din 11 Martie 1842, (Hurmuzachi XVIII, p. 850).

⁶ Billecocq pretinde că și Eliade eră francmason, inițiat de *Tavernier*. Lucrul nu e imposibil, dar inițierea mi se pare că nu vine prin *Tavernier*, ci prin Gr. Alexandrescu, după cum ar rezultă din poesia „Înorațul”, în care se face aluzie, la ceremonile masonice: „Cu sărutarea ludei, tradând m'ai tâmpinat”. Dar Eliade are zăruel să se fi retras din această societate anticreștină: „Păzit de semnul crucei, răbdai astă cercare”: (*Curierul de ambe sexe* II, p. 76). El acuză de multe ori pe dușmanii lui de francmasonerie, ceea ce n'ar mai fi putut face, dacă și el ar mai fi făcut parte din societatea lor Cf. scrisoarea adresată Romanilor din 30 Iunie 1856, p. 38.

cu Marcille bigamul, iar Vaillant ne spune curat că-l crede spion rus¹.

Incidentul Tavernier-Eliade este pe larg povestit de Billecocq. Acesta, consul francez în prima parte a domniei lui Bibescu, om cinstit, binevoitor, energic, dar insuportabil din multe puncte de vedere, lipsit de tact, plin de sine însuși și posedând într'un grad neînchipuit darul de a se face antipatic, vorbind mereu de sine și numai de sine, primește o reclamație de la Tavernier contra lui Eliade. Fără să cerceteze cum stau lucrurile, cere Domnului arestarea lui Eliade, ceea ce nu i se poate admite. Obține însă o comisiune de anchetă, de sigur extrem de supărătoare pentru orgoliul lui Eliade².

Și, ca și când toate aceste motive n'ar fi fost suficiente ca să dispună rău pe Eliade față de Francezi, se mai adaogă un fel de incompatibilitate între el și firea Francezului. Acest lucru se va vedea lămurit din tot ce Eliade ne spune despre poporul francez în timpul și după șederea sa la Paris.

Cu concepțiile sale neclintite, cu felul său de a fi, luând totul în serios mai mult de cum s'ar cuveni, cu ideile sale de multe ori strâmte și prea personale, cu o gravitate cam antipatică, sigur pe sine, dârz, incapabil de a vedea nuanțele și a pricepe ironia, cu o incapacitate de a se acomoda, având în toată înfățișarea ceva demn și ridicul în același timp, un fel de „grand-homme de province“, Eliade trebuie să fi părut obositor Francezilor și să-i fi scos din fire.

La rândul lui, el le reproșează de a fi inconsecvenți, frivoli, superficiali, de un democratism care se cheltuie în vorbe și mergea rar până la fapte, prea „civilizați“, în sensul rău al cuvântului, după principiul: „vorba a fost dată omului spre a-și ascunde cugetarea“³.

De aici desacordul care ajunge, în *Paralelismul între dialectul român și cel italian*, la aprecieri de felul acesta: Limba franceză este „săracă de vorbe și bogată de fraze“⁴. Ea este

¹ Vaillant. *op. cit.*, II, p. 351, 394 sq.

² Billecocq, *Le nostre Prigioni* I, p. 127 sq.

³ I. Eliade, *Scrisori din exil*. Cea din 5 Ianuarie 1850 către N. Russo, p. 9.

⁴ I. Eliade, *Paralelismul, op. cit.*, p. 45. Cf. și scrisoarea *Despre școale*, de care a fost vorba, p. 180.

asemenea unei curtezane, împodobită cu lucruri streine „fără a se ocupa de lucruri serioase și vrednice de o matroană“. Tinerii veniți de prin școalele franceze nu fac decât să maimuțărească pe Francezi „nu vorbesc decât de Libertate pe care neînțelegând-o bine, o mărginesc într'un desfrâu și nesupunere la legi și așezăminte“. Sau încă: „Limba franțuzească se vede în toate casele dimpreună cu toată morala sau demoralizația ei“¹, „Bine este să ne ținem de limba franceză, atât de destoinică de a strică pe a noastră, după cum ne-a stricat o de vreo 12 ani încoace?“².

Iar după ce ne spune că limba franceză a corupt moravurilor din pricina „romanelor celor mai nerușinate“, ne povestește cum la 19 ani el a învățat-o cetind pe Faublas „și poate aceasta va fi pricina că nici n'am prea învățat așa bine, franțuzește“³. „Mare pagubă aduce această limbă și duhului, și inimii, și limbei naționale. căci nici într'o limbă nu s'au scris atâtea cărți desfrânătoare și aprinzătoare de duhul și inima omului“⁴. Așa încât, acum, după ce am expus atitudinea în această epocă a lui Eliade față de Franța și motivele care sânt la baza ei, mi se pare just să conchid că, apropierea de Italia, în loc se pornească din convingere, a pornit din motive sentimentale, de antipatie față de Franța, și că raționamentele au fost făurite mai în urmă, pentru liniștirea conștiinții, cu tendința ce avem toți de a ne justifica sentimentele de simpatie sau antipatie⁵.

¹ I. Eliade, *Paralelismul*, p. 43.

² *Ibid.*, p. 44.

³ *Ibid.*, p. 44.

⁴ *Ibid.*, p. 45.

⁵ Această apropiere a lui Eliade de limba italiană se observă încă din 1838, în scrisoarea publicată în *Curierul de ambe sexe* II, p. 33 sq. De atunci se vede intenția lui de a face o gramatică comparată a limbilor surori, inclusiv franceză, care însă, din pricina resentimentului crescând față de aceasta din urmă, rămâne o gramatică romano-italiană. C. Negruzzi, în 1 Iunie 1838, în *Foata literară*, p. 60, reproșează lui Eliade tendința de a italianiza: „Pentruce vreți să italieniți pe Român, a căruia limbă, precum Dta însuși zici, trebuie să se arate în haine românești?“. Dar pe acea vreme teoriile lui Eliade despre limbă nu sânt de acord cu practica. Cf. de exemplu *Dialogul țaranului român cu cel italian* din *Curierul rom.*, No. 59 din 1839 și scrisoarea, plină de idei frumoase și inteligente, către P. Poenaru, din *Curierul de ambe sexe* II n. 239.

Activitatea literară a lui Eliade în epoca anterioară Revoluției.
Eliade la 1848.

Sentimentele de antipatie ale lui Eliade față de limba și de civilizația franceză se întăresc în epoca care merge de la publicarea Paralelismului până la izbucnirea Revoluției din 1848. Ne putem închipui, el, care avea reacțiunile așa de brusce, ce impresionat a trebuit să fie de episodul cu doctorul Tavernier, amintit în capitolul precedent, și cât de mult a trebuit să fie sporit resentimentul lui față de Francezi. Indignarea lui a fost provocată încă de politica pe care o ducea în Orient Guizot, din cauza influenței exercitată asupra lui de princesa de Lieven, prietena, apoi nevasta sa, Rusoaică și instrument al politicei rusești, dacă ar fi să credem pe Billecocq. Din vechea dușmănie a Franței contra tendințelor rusești în Răsărit nu mai rămăsese nimic Eram din ce în ce mai amenințați să fim încorporați în imperiul Țarului, de data aceasta cu consimțământul Francezilor.

Dușmănia comună contra lui Guizot și a Rușilor ar fi trebuit să apropie pe Eliade de Billecocq, dar, prea lipsiți de tact și prea neîncredători și unul și altul, se temeau să intre în legături mai strânse. Nu se vor cunoaște și aprecia decât la Paris, în timpul exilului, când Eliade își va da seama de sentimentele de dragoste pentru noi, ale fostului consul, și va lucra din toate puterile ca să-l readucă în țară, pe vremea războiului Crimeei și ceva mai târziu, când se făceau alegerile pentru Divanul Ad Hoc¹.

Iată pentru ce Eliade se întoarce spre Italieni, și pentru ce perioada IV, V și VI din *Curierul de ambe sexe* este plin de traduceri din italienește: Dante, Tasso, Ariosto.

Dar el nu incetează cu totul de a publica opere din literatura franceză. Ne dă încă impresiile de călătorie în Italia ale lui Alex. Dumas. Este oare o simplă întâmplare că și ce ia din franțuzește se raportă tot la Italia?

Alături de Dumas, apărut mai întâiu în foiletonul *Curierului de ambe sexe*², el continuă a traduce pe lord Byron și scoate în 1847 pe Don Juan.

N'am vorbit până acum aproape de loc despre limba lui

¹ Cf. *Scrisorile din exil* din această epocă (*passim*).

² Din *Corricolo*, de Alex. Dumas, tradus de *1 Eliade*, Buc 1846 și *Speronare* de la Alex. Dumas tradus de *1. Eliade*. Buc. 1847. Prima este luată după *Corricolo* (4 vol.) apărut în 1843, cea de a doua din *Speronare* (4 vol.) din 1842.

Eliade, căci ceea ce ne interesează în opera lui nu e atât această latură a ei, nici chiar latura estetică, ci numai evoluția ideilor și determinarea părții ce revine Franței din totalitatea lor.

Este totuși interesant să se constate că pe măsură ce înaintează în vârstă, poate și din pricina ocupației lui, prins la un ziar ce trebuia să apară regulat, și la o revistă, încurcat cu tipografia cea mai importantă din București, grăbit, hărțuit din toate părțile, energia, puritatea, sobrietatea elegantă a limbei lui de până atunci dispar, pentru a face loc unui stil deslănat, neglijent, incorect, de multe ori vulgar, o limbă românească costumată în italienește, plină totuși de construcțiuni, de expresii, de întorsături de fraze influențate din franțuzește.

Această regretabilă decadență a limbei este anterioară epocii de care ne ocupăm. Ea începe, am putea zice, cu primele numere ale *Curierului de ambe sexe*. În *Scenă de inimă*¹ găsim expresiuni ca cele următoare: rochii strălucitoare de răcoare (de fraîcheur); asemenea de însemnător (tout aussi important); *sembler* tradus cu a semăna; o grație și un duh se află unde nu poate cineva spune; încât pentru felul său de frumusețe (quant à); ceea ce descoperi doica îi amestecase toată ființa (probabil, bouleverser); cu un ton uscat (d'un ton sec); situația la amândoi eră foarte anevoe (difficile); obrăjorii se aprinseră de un îndoit așternut de roze (poate, lit de rose); a rupe în vizieră, etc.²

Aceste defecte în loc să dispară cu timpul, se accentuează și mai mult. În *Speronare* găsim: ore de ce să ne desperăm de acest contract³; nu văd nici o necuviință⁴ (în loc de inconvenient); față determinată (décidée)⁵; momentul departului⁶; ce ni se cuvenă mai mult⁷; danțul vacilor⁸ (le ranz des vaches); etc.

¹ *Curierul de ambe sexe* I, p. 353 și II, p. 244.

² *Ibid.* II, p. 215. E de notat că aceste expresiuni se găsesc așa de frecvent, încât au fost luate dintr'un mic număr de pagine

³ I. Eliade, *Speronare* (op. cit.), p. 7.

⁴ *Ibid.*, p. 5.

⁵ *Ibid.*, p. 8.

⁶ *Ibid.*, p. 9.

⁷ *Ibid.*, p. 20.

⁸ *Ibid.*, p. 22. Această neglijență nu o întâlnim numai în traduceri. Articolele despre limbă apărute în *Curierul românesc* din 1848 și publicate apoi în *Biblioteca portativă* (Critica) sânt un model desăvârșit de rău gust. Acolo (p. 232) întâlnim expresii ca acestea: „persoane cu emulație nobilă și inimă progresivă”; „generoase inimi române, pe voi puiu eu mâna când scriu rândurile acestea” (p. 234); „Ah! de ce nu pociu să-mi sparg inima, să v'o arăt” (p. 235). Nu mai vorbesc de prefața *Vocabularului de vorbe*

Trebue să așteptăm până la proclamațiile Revoluției de la 1848 și la admirabila rugăciune pe care preotul Radu Șapcă o spune la Islaz, pentru a mai găsi bucăți demne de paginile, uneori într'adevăr splendide, pe care le întâlnisem în opera de până atunci a lui Eliade. Și în timp ce el ne oferă astfel de exemple de corupție a limbei supt influență franceză sau italiană, nu încetează de a ataca pe toți cei care veneau din școalele Parisului, aducând cu ei «macaroanele franceze» și stricând totul. Ei au importat, zice el, mania de a înlocui cuvintele adevărate cu «galicismii de acum» sau „gâscănăriile” de care își bate joc cu atât de puțin spirit, mai întâiu în *Curierul românesc* din 1847 și începutul lui 1848, apoi în *Biblioteca portativă* vol. I, *Critica*, care cuprinde, de altfel, și câteva idei sănătoase, de bun simț, amintindu-ne de teoriile sale din prefața Gramaticii¹.

Deși antipatia sa contra Franței și a franțuziților este mare, el proiectează totuși o Bibliotecă Universală, care se bază mai ales pe traduceri din această limbă. Colecția de autori clasici pe care începuse să o tipărească alături de *Curierul românesc*, și ea destul de bogată în opere franceze, fusese foarte căutată².

Acum vrea să înceapă publicarea unei serii de opere în stil mult mai mare. Pentru a se putea cu totul consacra acestei întreprinderi, al cărei vast program îl anunță prin *Curierul românesc* din 25 Martie 1846, el cedează redacția acestei foi lui I. Negulici, unul din prietinii săi cei mai buni — cu care însă se va certă în exil — iar el, pe la începutul lui 1847, se duce în streinătate, pentru a cumpăra cele necesare tipăririi³.

Cele mai însemnate nume din istoria literaturii, științei și publicisticii franceze de ori ce fel sânt scrise pe prospectul lui Eliade. Istorici ca Rollin, Montesquieu, Herbelot, Bossuet, Voltaire, Guizot; filosofi ca Malebranche, J. J. Rousseau, Charron, Pascal, La Rochefoucauld; drept — Montesquieu, Gabriel Naudé, La Noue, S-t Evremont; politica e reprezentată prin Fénelon, Bernardin de Saint-Pierre; economia politică prin Vauban, Turgot, Quésnay, Dupont de Nemours; științele naturale prin: Laplace, Lambert, de Luc, Cuvier, Vaillant, Buffon, Bernardin de

¹ I. Eliade, *Bibl. portativă* I, *Critica*, p. 79 și 230.

² Cărțile ieșite din teaurile lui Eliade sânt mult răspândite și în Moldova. Cf. Rosetti, *Cenzura în Moldova*, p. 337 și 397. In 1839 el scosese și o *Biblie* (p. 397).

³ Cf. *Curierul românesc*, din 24 Iunie 1847.

Saint Pierre, Réaumur, Tremblay, Bonnet¹; muzica prin: Jean Jacques Rousseau, Grétry; literatura prin: La Harpe, Marmontel, Blaise Pascal, Bossuet, Fénelon, Massillon, Bourdaloue, Mirabeau, Benj. Constant, P. Corneille, Thomas Corneille, Racine, Beaumarchais, Crébillon, Molière, Regnard, Hugo, Boileau, Lamartine, M-me de La Fayette, Le Sage, Voltaire, Rousseau, Bernardin de Saint-Pierre, M-me Cottin, M-me de Sévigné, M-me Genlis, M-me de Staël, Chateaubriand, George Sand, E Sue, Balzac².

Alte popoare nu erau nici pe departe așa de bine reprezentate ca Francezii.

Trăducătorii erau: Aristia, I Negulici, Nenovici și Eliade. Dar această întreprindere nu se poate duce la bun sfârșit, căci, până să iasă primele volume, izbucnește Revoluția de la 1848. Eliade ne-a povestit adesea că unele din acele cărți erau aproape tipărite și că, la ocuparea orașului de Ruși și Turci și la jaful ce a urmat, negustorii Bucureștilor au învelit luni de zile marfa lor în foile Bibliotecii Universale.

În cererea de despăgubire, pe care Eliade o înaintează guvernelor pentru pagubele avute în 1848, Biblioteca Universală reprezintă cea mai importantă parte a sumei reclamate.

* * *

Revoluția de la 1848 a venit aproape pe negândite la București.

Împrejurările au pus pe Eliade în fruntea guvernului. Nu este rostul acestei lucrări să se ocupe de evenimentele prin care a trecut țara. Destul numai că ele fac din Eliade dușmanul cel mai cunoscut al politicii țariste, capul acestei mișcări.

Acțiunea lui „d'homme qui voulait avant tout placer le mouvement national sous la sauvegarde de la légalité et constater aux yeux de tous que l'insurrection se faisait non contre

¹ Din această lungă listă de autori care s'au ocupat cu științele naturale, se vede preferința lui Eliade, de atâtea ori exprimată, pentru cunoștințele exacte.

² Este de remarcat, odată mai mult, cât de mare este numărul autorilor clasici, față de contemporanii romantici ai lui Eliade. Deși vorbește de câteva ori bine de aceștia din urmă, cum am văzut, supt impresia cine știe cărui articol favorabil lor, simpatia lui Eliade, ori de câte ori alege, sânt de partea clasicilor.

le Turc suzerain mais contre le Russe protecteur¹, este cea a unui moderator.

Felul în care s'a purtat în aceste împrejurări excepționale de grele îndreptățește, mi se pare, criticile aduse de Regnault, omul, dintre streini, care a pătruns mai adânc în sufletul lui Eliade și a dat despre el portretul cel mai veridic: „Puissant et audacieux dans la polémique, il est dans l'action faible et irrésolu; avec le courage enthousiaste du tribun, il manque du courage vulgaire du soldat“².

Modelul său fusese Lamartine, pe care Revoluția din Februarie îl pusese în fruntea guvernului și a republicei. Asemănarea, pe care o vedeă cu mulțumire până atunci, între cariera lui și cea a marelui poet francez, îl face să dorească ca și actele de guvernământ să se inspire de la conduita lui Lamartine, ca om politic.

Până și acel faimos: „Respect la persoane, respect la proprietate“ am văzut că fusese inspirat tot de Lamartine. Este însă drept că acest fel de a gândi este comun multor scriitori economiști, între alții și lui Alphonse Esquiros, despre care, cum vom vedeă, Eliade aveă cea mai bună părere³.

Și atât ține Eliade la acest principiu, din care face piatra unghiulară a sistemii sale de guvernământ, încât toate neajunsurile, am puteă zice toate dușmăniile, toate compromisurile, pe care le comite și care îl fac suspect și proprietarilor și democrațiilor, de aici provin.

Ca să fim drepți trebuie să recunoaștem că deși sugerat de Lamartine ori de ideile timpului, acest principiu eră conform temperamentului și credințelor de până atunci ale lui Eliade.

Iar în privința modelului său, Lamartine, decepția va veni

¹ Elias Regnault, *op. cit.*, p. 33.

² *Ibid.*, p. 398. El adaugă că Eliade aveă „l'esprit de dénigrement et de méfiance envers les hommes qui marchaient sous la même bannière politique que lui“. „Intolérant et soupçonneux, il formule avec légèreté les plus graves accusations“ (p. 398). Cf. pentru a se vedeă câtă dreptate aveă Regnault scena povestită de Eliade însuși în *Echilibru*, p. 113, despre arestarea lui ca membru în guvernul provizoriu.

³ Cf. Alphonse Esquiros, *L'Evangile du Peuple. Les veillées littéraires illustrées. I-e volume (1848—49)*. „Attendez et soyez calmes“, zice el poporului. „Respect à la propriété grande et petite, car c'est par ceux qui possèdent maintenant que l'état tout entier arrivera un jour à posséder. Respect à la forme du gouvernement comme à la forme providentielle par laquelle le peuple doit passer pour arriver à ses destinées futures“ (p. 23).

numai când va ajunge la Paris, în vremea exilului. Imprietinindu-se cu cei din partidele radicale, singurii care au primit pe Români cu simpatie și încredere, va vedea că numele și acțiunea lui Lamartine, din timpul guvernării sale, erau un obiect de dispreț pentru adevărații democrați și republicani. Atunci Eliade va spune: „Le monde deviendra démocrate, sauf les Scribes et Pharisien de la France et ses démocrates officiels“. Și, mai departe: „La Judée refuse de devenir chrétienne. La France, (les Thiers, les Falloux, les Montalembert, les Lamartine) deviendra-t-elle démocratique?“¹.

La această tendință conservatoare a respectării „persoanelor și proprietăților“ el adaugă o alta, care de fapt eră o completare fatală a ei, cea de a menține raporturile existente între țaran și proprietar: claca, de o parte, obligația pentru proprietar de alta de a da loc de casă și pământ de hrană clăcașilor. Transformând cu imaginația situația mizerabilă a țaranului din timpul lui, ajunge să facă din această obligație antipatică, față de proprietar, o instituție ideală, un fel de raiu pământesc².

În apărarea acestui fel de a vedea el cheltuește multă energie, dar nu izbutește decât să se facă suspect.

Alături de acest principiu raportându-se la un lucru precis, la proprietate și relațiile dintre posesorii pământului și țărani; alături de credința — în politica externă — așa de des exprimată a rămânerii noastre în situația de dependență față de Turcia, conformă tratatelor, cu protecția tuturor statelor însemnate ale Europei (și nu numai a Rușilor), celelalte păreri politice ale lui Eliade din 1848 sânt de un ordin așa de general, încât aproape

¹ I. Eliade, *Souvenirs et impressions d'un proscrit*, p. 62. Autorul *Biografiei oamenilor mari scrisă de un om mic*, Paris 1859, contemporan cu evenimentele și cunoscând atât activitatea lui Eliade, cât și cea a lui Lamartine, are și el impresia că poetul francez i-a servit de model poeziei române. El urmă exemplul lui Lamartine, ni se spune, și cercă să tempereze mișcarea de la 1848 (p. 50 sq.). Cf. și N. Cartoian, *Scrisori inedite de la Bălcescu și I. Ghica*, p. 7-8.

² A se vedea toate explicațiile, în legătură cu origina numelui de clacă și cu instituția. Și Russo o derivă de la *claque* francez, bătaie din mână de plăcere, la spectacol; veselie și petrecere la Români, muncă de bună voie, însoțită de povești și snoave. Cf. *Bibl. port.* II, *Diverse*, p. 111, 371 și *Le Protectorat du Czar*, pp. 12 și 13. Luat de curentul contrar clăcei, vorbise altfel la începutul Revoluției în rugăciunea lui Radu Șapcă și în poezia *Sânze Cetate*, publicată în *Descrierea Europei* după pacea din Paris, purtând acolo data de 1850, iar în *Curs de poezie generală*, vol. I, p. 257 data 1851. În ea ne vorbește de Christ-popul, care a suferit: crucea, roata, focul, plumbul și fierul, sclavia, gloaba, claca și uzura.

nu spun nimic: „Urăsc tirania și mi-e frică de anarhie“ (dar care Român gândeă altfel?); sau încă: „Binele general, fără paguba nimănui“, de care își băteau joc inimicii lui.

Pentru ele a luptat, sau, mai drept, pentru ele s'a agitat Eliade de la Iunie, când dă proclamația de la Islaz, până la plecarea în exil, și și după aceea, cu ezitări, cu incoerențe, cu perioade de entuziasm și încredere, urmate de stări de descurajare, am putea zice chiar de frică, târît de evenimente, voind să mulțumească pe toți și nesatisfăcând pe nimeni, bănuitor, vanitos, irascibil, făcând uneori impresia că nu înțelege nimic din vârtejul în mijlocul căruia trăia, alteori prevăzând viitorul cu licăriri de fulger. El a fost adesea condus de dorința de a-și menaja popularitatea, cum pretind dușmanii lui, dar și de dragostea de țară, de dorința de a-i cruță orice sacrificiu de sânge. Știa bine că o revoluție ar fi dat Rușilor pretext să intervină și tocmai acest lucru trebuia evitat.

A povestii însă evenimentele este rolul istoricului ¹.

Al nostru, istoricul literar, este a ne da seamă de evoluția acelor idei care se vor exterioriza mai târziu în opere; de legătura lor cu ideile anterioare; de noile curente ce le vor îmbogăți și de ecoul, pe care evenimentele și viața trăită până la măcelul făcut de Turci în dealul Spirei și intrarea Rușilor, îl deșteaptă în sufletul lui Eliade, suflet vibrant, răsunător, bogat, interesant, mai ales după experiența pe care i-o daseră evenimentele prin care trecuse.

Eliade la Paris.

Eliade ajunge la Paris în 1849. După plecarea sa din țară, în calmul relativ în care trăește la Brașov și la Sibiu, calm succedând unei epoci zbuciumate și pline de emoțiuni de tot felul, el a trebuit să-și facă o revizie a concepțiilor sale politice și sociale, o examinare a lor, o punere a lor de acord cu rezultatul experienței ce câștigase în timpul cât fusese unul din capii Revoluției și cu evenimentele ce se întâmplase mai ales în Franța, spre care își îndreaptă acum privirile.

¹ Cf. în ce privește narațiunea evenimentelor, N. Iorga. *Geschichte des rumänischen Volkes* și C. Colescu Vartic, *1848, zile revoluționare*, în special paginile 104, 227, 302, 400.

Primul efect al meditațiilor lui Eliade a fost o apropiere din nou de această țară, care dase o așa de strălucită probă de vitalitate, și de înțelegere a aspirațiilor micilor națiuni. Dar din Ardeal, care și el eră atunci în Revoluție, după ziare tendențios și insuficient informate, în țara reacționară care eră Austria, îi este greu să-și dea seamă exact de actele guvernului din Paris. El își va face despre acest guvern o anume părere, care nu va corespunde cu totul realității, și va căută să pună de acord ideile sale cu cele pe care el le presupune aparținând șefilor Revoluției din Franța.

Dar toate aceste idei nu sânt încă bine lămurite în conștiința lui Eliade. De aici lacune, contradicții, exagerări, dezorientare.

Și nu este greu să ne explicăm acest lucru. Eliade, cu toată inteligența lui și cu toată importanța și popularitatea ce avusese la București înainte de 1848, se găsește ridicat de împrejurări la o situație pentru care trecutul său nu-l pregătise de ajuns. Evenimentele se precipită cu alternative de succes și eșec, care când umpleau pe revoluționari de o speranță nemăsurată, când de o desperare neagră. Triumfuri, arestări, serbări populare simbolice, primiri de delegațiuni, certe, desbinări, fugi, reveniri, amenințări de invazie rusească, totul supt o ploaie de vorbe și discursuri, iată viața lor în cele câteva luni. Cine aveă vreme să se mai examineze și să se gândească mai departe decât la ziua de mâne?

Plecarea lui Eliade din Țară, după tragicele evenimente din Dealul Spirei, seamănă cu o fugă. În Ardeal e în siguranță, se poate gândi mai în liniște. Își schimbă mai întâiu părerile despre Franța și Francezi. Simte că le făcuse o mare nedreptate și în mod sincer se vede din nou atras spre ei. Cu toate neajunsurile ce crede că i-au fost făcute de ceilalți revoluționari, elevii și produsul școalelor și curentelor Parisului, el, așa de subiectiv totdeauna, consimte să despartă pe acești oameni, pe care îi bănuște de toate relele și către care nu va aveă decât sentimente de neîncredere și aversiune, de Francezi.

Cu puterea de iluzionare pe care o aveă, cu un fel de naivitate încrezătoare care se învecinează în această fire plină de contradicții, cu atâta neîncredere alte ori, el își închipue Franța revoluționară, guvernul și administrația ei ca pe un loc unic pe lume, în care pentru prima oară oamenii sânt fericiți, iar dreptatea, egalitatea și fraternitatea domnesc.

Impresiile lui încă proaspete le găsim în primele două publicații făcute cum ajunge la Paris și prin care lămurește Francezilor rostul revoluției române: *Le Protectorat du Czar* și *Souvenirs et impressions d'un proscrit*, ambele din 1850.

Le găsim poate și mai sincere în corespondența lui din acea vreme și, ca ecouri depărtate dar încă vii, în operele de mai târziu, cu deosebire în *Biblice* și în *Equilibru*.

„Mon rêve était toujours la France, car c'était le rêve de ma jeunesse, le but de mon pèlerinage, l'espérance de ma patrie“¹. „Mon coeur gros d'espérance car je venais chez des hommes libres, généreux et forts“².

Insărcinat de refugiații din Ardeal să pledeze pe lângă Apus cauza Românilor, el își închipue rolul său foarte important și dacă nu aiurea, cel puțin în Franța, ar vrea o primire mai atentă. Dar încă de la vamă se izbește de dificultăți. Ar fi dorit ca în țara unde domnește libertatea să nu fie supărat călătorul care intră la graniță, și care aduce cu el bogăție.

Poporul plătește, prin urmare, funcționari, care îl împiedcă de a trăi mai puțin mizerabil³. „Ah! ces douaniers, — va zice ceva mai târziu, când se va întoarce din Londra, și când va fi nevoit să se supui aceleiași neplăcute vizite vamale — ils sont un emblème vivant de la division des peuples“⁴.

Ceea ce vede în Paris, cu toată frumusețea orașului „un beau mélange de toutes les architectures“⁵, nu-l încântă. Parlamentul seamănă cu o închisoare; pe stradă nu întâlnește decât oameni care poartă insigniile legiunei de onoare. „Tant de vanité en République?“ exclamă el. Funcționarii nu manifestă cât de puțin dorința de a fi egalii proletarului, ci toți sânt maniaci de nobleță⁶, iar ministrul de afaceri streine îi refuză, de frica Țarului, o audiență pe care o solicită. Decepție se adaogă la decepție, și întristarea lui Eliade e mare. Altfel își închipuia el aerul cel nou, parfumat de libertate, al Franței ideale. Franța reală⁷ sau, cel puțin, Franța oficială, îi este foarte antipatică.

¹ Eliade, *Souvenirs et impressions*, p. 16.

² *Ibid.*, p. 17, cf. și pag. 143.

³ *Ibid.*, p. 22.

⁴ *Ibid.*, p. 34.

⁵ *Ibid.*, p. 33.

⁶ *Ibid.*, p. 30.

⁷ *Ibid.*, p. 165. „Hélas! j'ai vu le Français réel“.

Pleacă la Londra unde Lordul Palmerston îl primește numai după trei zile de așteptare. „L'aristocratie anglaise n'est pas si difficile et si hautaine qu'un ministre démocrate“¹. Din amintirile și experiența dureroasă a acestor zile și a tuturor ocaziilor, în care Eliade va fi reușit să se apropie de oficialitatea franceză, este făcută părerea, în aparență cam paradoxală, pe care o are despre poporul francez și cel englez, și pe care o exprimă în scrisoarea către Mustafa bei, fratele lui Omer pașa, în 1855²: „orice Englez în parte este de înțeles și simpatic, nația însă este greu de mișcat și anevoie de decis a ajuta o cauză justă. Orice Francez în parte îți scoate sufletul când ai a face cu dânsul. Nația însă întreagă este stegarul ideilor generoase și entuziastă a ajuta o cauză dreaptă, fără chiar interes material“.

Vinovat de felul în care este primit trebuie să fie și modul său de a se purta. Sigur de el, având o conștiință cam exagerată de personalitatea sa, fără prea multă experiență de lume și călătorind în Apus cu manierele Bucureșteanului care nu-și părăsise de multe ori orașul, el trebuie să fi cam plictisit lumea, pe mulți chiar să-i fi indispus. Plin de el însuși și de afacerile sale particulare, pe care de multe ori le crede și ale țării, în genul lui Billecocq, cu care are puncte de asemănare, el trebuie să fi trecut de original și „indezirabil“. N. Bălcescu, într'o scrisoare către I. Ghica, atunci când raporturile lor nu luase încă forma dușmănoasă de mai târziu, ne vorbește despre conduita lui Eliade la Paris³: „A propos d' Eliade, savez vous qu'il est aliéné; comme Lamartine, sa copie a suivi la destinée de l' original“. Apoi adaogă că oprește oamenii în loc și le explică că Ghica și Bălcescu au trădat revoluția lui; își inchipue că va fi asasinat împreună cu Tell, etc.

Amărit, trădat de toți, cum credea el, indignat de ceea ce se întâmplă cu dânsul după venirea din Anglia, indignat încă de audiența fără succes la ministrul de afaceri străine din Paris și de călătoria la Constantinopol, el se apropie de oamenii care scriau la foile de opoziție, și care, ca și dânsul, își inchipuiau cauza democrațiilor trădată de Franța oficială. Înainte chiar de a fi

¹ I. Eliade, *Impressions*, p. 31.

² I. Eliade, *Scrisori din exil*. Scrisoarea din 8 Iunie 1855, p. 409.

³ N. Cartoian, *Scrisori inedite de la Bălcescu și Ghica*, p. 7—8.

ajuns la Paris cunoaște pe Lamennais¹ și Fourier², din operele lor.

Eliade e interesat mai mult încă de Proudhon, care debutase în viață, ca și el, fiind tipograf³ și care zvărlise în lume câteva formule răsunătoare, câteva titluri de lucrări, adevărate programe ale tendințelor noi și umanitare: *La propriété c'est le vol*; *Système de contradictions économiques ou philosophie de la misère*, etc. Am impresia însă că la această epocă Eliade nu cunoaște încă pe Proudhon din lucrările lui importante, ci din articolele din *Le représentant du peuple* (imediat după Revoluție), *le Peuple* (până la Iunie 1849), din *La voix du peuple* (de la Oct. 1849 până la Maiu 1850) și din nou *le Peuple* până la plecarea lui Eliade din Paris. Incarcerarea lui Proudhon deșteaptă o indignare generală în inimile democraților, și face din el un martir al libertății și adevăratei democrații.

Eliade este atras de acel stil robust din care se revarsă o mare iubire de oameni, în care se simte o cinste și o sinceritate desăvârșită, o cunoaștere a problemelor economice puțin comună, chiar pentru acea vreme, în care economia politică este o știință extrem de studiată.

La finele lui 1849 Eliade eră familiarizat cu unele concepții ale lui Proudhon⁴. Este de remarcat osteneala ce-și da ca să pună de acord, tant bien que mal, ideile în care fusese crescut, puternice, adânc infipte în spiritul său, și pe care le crede juste, cu ideile cele nouă, care le contrazic de multe ori.

Opera aceasta, puțin sofistică, o va practica și mai târziu, când va sta și mai direct, cum vom cercă să arătăm, supt influența puternică a cugetătorului francez, care îl fascinase⁵.

Eliade își dă seamă de importanța ce ar avea pentru cauza

¹ I. Eliade, *Souvenirs*, p. 155. „J'avais connu la France de loin; je l'avais connue, la France littéraire, poétique, libre, idéale... (la France) qui prophétisait en Lamennais La France était mon rêve“.

² I. Heliade, *Issachar*, p. 157, ne spune că cetise pe Fourier încă din 1832. Fourier nu mai eră în viață la sosirea lui Eliade la Paris.

³ Este interesant de constatat că un mare număr dintre cei mai înflăcărați și mai talentați apărători ai poporului își încep viața ca tipografi: Proudhon, Fourier, Pierre Leroux, tatăl lui Michelet, etc.

⁴ I. Eliade, *Scrisori din exil*, fără dată, dar după cuprins de la sfârșitul anului 1849, p. 12. El se adresează lui Zossima și Negulci și le explică ce înțelege Proudhon prin guvern anarhic.

⁵ I. Eliade, *Souvenirs*, p. 60. „Sans Christ je serais un Proudhon dans l'erreur, je serais pire encore, car je n'aurais pas son génie et ses connaissances“.

Românilor publicarea în ziarele din Paris a unor articole informative și de propagandă. Caută și izbutește să intre în contact cu publiciști și redactori de la ziare de opoziție radicală, cu ajutorul cărora să străcoare în presă articolele sale. Se împrietește cu Carpentier de la ziarul *la Tribune des peuples*, cu Sébastien Rhéal, pe care îl va lua colaborator pentru redactarea pe franțuzește a celor două scrieri din acea vreme: *le Protectorat* și *Souvenirs*, și cu mulți alții. Ziare efemere, dar cu programe înaintate, scoase de oameni mai mult sau mai puțin necunoscuți, numără printre acționarii fondatori pe emigrații români din Paris, sau cel puțin grupul lor reprezentat prin Eliade. De atunci datează prietenia lui pentru publiciști ca Alphonse Esquiros, prin intermediul căruia am impresia că e prezentat lui Hugo¹, ca Rhéal, Carpentier și alți mulți, grupul „proscrișilor și anatemiaților”², cum îi numește într-o scrisoare, ceva mai târziu. Familiaritatea cu acești oameni are două rezultate: Primul este întărirea în Eliade a credinței că lucrurile merg mai bine în România decât în Franța așa zisă democratică. Necunoscând din situația acestei țări decât ceea ce vedeă singur, adică prea puțin³, el ia drept monedă bună tot ce se scria la ziare, de acești oameni, și-și face despre „proletar” o idee teribilă.

Toate i se par superioare la noi, începând cu limba, și sfârșind cu condiția socială și economică a țaranului⁴. În *Protectorat* este atât de sigur de posibilitatea limbei noastre de a exprima ideile poetice cele mai înalte, încât invită pe Lamartine să spună singur, dacă versurile lui :

Lorsque du créateur la parole féconde
 Dans une heure fatale eut enfanté le monde
 Des germes du Chaos,

¹ Cf. *Scrisoarea din exil* de la 24 Dec 1851, p. 156, adresată lui Esquiros, în care îl roagă să-i aducă aminte de el lui Hugo. La pag 673, notă, Russo atestă că Eliade cunoștea bine pe Hugo și Proudhon.

² Ibid., *Scrisoarea din Chios către Gr. Grădișteanu*, 20 Aprilie 1853, și N. Lăcusteanu (Russo), *Amintiri din trecut* p. 108 : „Totul e catolic și jezuitic în Franța afară de scrierile oamenilor proscriși și anatemiați”.

³ I. Eliade, *Scrisori din exil*. Scrisoarea la cei din Brusa din Oct. 1850 p. 44. „n'am văzut nu spectacole, ci nici cursuri de lecții, nici academii de artă, nici muzeuri, nici chiar — bibliotecă”. Cf. *Biblicele*, p. 69, coloana II.

⁴ Cf. Alphonse Esquiros, *Le droit au travail, de son organisation par la réforme des institutions de Crédit*, Paris 1849, p. 10, unde ni se face un portret al „proletarului”, așa cum îl vom vedeă mai târziu în scrierile lui Eliade.

nu-s mai frumoase în traducerea lui :

Când vorba mundiferă c'o ură creatoare,
A zis să fie lumea într'o fatală oare
Din germeii lui Chaos.

Al doilea rezultat, încă și mai important, este pătrunderea în Eliade a celor mai multe din ideile cercului pe care îl frecventă.

Trăsăturile caracterului și temperamentului său sânt, pe de o parte, curiozitatea de idei nouă, dusă până la un punct de care puțini Români au dat dovadă, un interes viu de intelectual scrutător, doritor să se instruiască; pe de altă parte o impresionabilitate aproape feminină, care face că o mare parte din credințele și concepțiile oamenilor în stare să-l preocupe, trec de-a dreptul în opera lui. Inșă lămurind influențele pe care le-a suferit Eliade în cursul lungii sale vieți productive, ajungem la o concluzie surprinzătoare. Nu individualitățile cele mai originale și mai puternice au avut răsunset în opera sau în felul lui de a gândi. Aceste individualități se deosebesc așa de mult de contemporanii lor, le rănesc atât concepțiile obicinuite, încât numărul persoanelor, asupra cărora pot lăsa urme, este de cele mai multe ori foarte redus.

Alături de ei însă trăesc alte spirite, în care o parte sau alta a ideilor omului mare se resfrâng, de multe ori deformatate, răspândite prin presă, sau altfel. Opera acestor spirite este umilă, nepretențioasă, înțeleasă de oricine, mai ales din pricina stilului lipsit de personalitate. Dar numele lor, care umpleă coloanele ziarelor și eră mai cunoscut poate ca cel al mărimilor veritabile pe care le reflectau, iese repede din circulație. Inconjurați de o celebritate răsunătoare cât trăiesc, ei intră într'o uitare din care nu-i mai scoate decât cercetarea erudiților.

Așa s'a întâmplat și cu cei care-l influențează pe Eliade. In afară de Proudhon și de Sue, unul menționat încă în tratatele de economie politică și în istoriile partidului socialist, individualitate puternică, care a zguduit concepțiile contemporanilor, altul părinte al foiletonului, dar ignorat de istoria literaturii, ceilalți, Le Couturier, Seb. Rhéal, Pierre Leroux, Esquiros etc., trebuesc căutați cu dificultate prin publicațiile timpului.

Dintre operele scrise pe vremea exilului, la Paris, cea mai însemnată este *Souvenirs et impressions d'un proscrit*. Are aceleași tendințe ca și *le Protectorat du Czar*, ba încă, din punct de vedere

cronologic, al povestirii evenimentelor, ar trebui să-l preceadă. Ea a fost însă compusă mai cu îngrijire și mai cu dragoste. La compunerea ei sau cel puțin la traducerea ei, Eliade a fost simțitor ajutat de Sébastien Rhéal. Din punct de vedere literar este una din operele cele mai bune ale lui, având notațiuni și descrieri de o mare justeță¹.

Dar importanța ei este mare și pentru faptul că Eliade, direct sau prin Rhéal este greu s'o spunem, se lasă oarecum influențat de forma lui Lamennais. Ideile nu sânt aceleași și, în afară de o dragoste arzătoare pentru popor, de un neocreștinism, de o dușmănie nemascată contra bisericii organizate, cu pompele și ierarhia ei — pe care le mai întânisem la Saint-Simon — nu prea văd altă asemănare între ei. Ambii însă adoptă o formă pasionată, lirică, amintind stilul poemelor profeților. Inșă acest ton este atât de mult în spiritul unei anume grupări, de tendințe umanitare în cadrul creștinismului, încât nu știm dacă el vine direct de la Lamennais, sau de la atâția imitatori, între care ar trebui să considerăm și pe Rhéal². In genere însă, imitațiile, cum vom vedeă în curând cu *Le socialisme universel* al lui *Le-couturier*, sânt mai indiscrete la Eliade³.

Posedăm o listă completă a ziarelor în care scrie Eliade la Paris, sau în care, prin intermediul amicilor săi, face să se publice articole în sensul vederilor lui. Unele din articole sânt îndreptate contra comitetului democratic, format în mare parte din dușmanii lui, persoane care mergeau mult mai departe de cum ar fi dorit el și primejduiau situația noastră față de Turci, al căror prieten declarat este Eliade. El nu se sfiește chiar de a introduce în articole aluzii personale, care nu sânt pe placul lui Bălcescu și I. Ghica⁴. Aceste ziare au în genere o viață scurtă,

¹ Mi se par în special Jemne de admirat scurtele dar interesantele și mai ales fidelele descrieri ale insulei Malta și orașului Avignon din Franța.

² Dintre operele lui Lamennais consultate: *Esquisse d'une philosophie*; *De la société première et de ses lois ou de la religion*; *Le livre du peuple*; *Paroles d'un croyant*, opera lui Eliade pare a aveă mai multe asemănări cu cea din urmă.

³ El însă cunoaște și admiră pe Lamennais, încă înainte de a ajunge în Franța, cum am văzut. Intre cărțile pe care le ia cu dânsul la Chios este și Evangheliă acestuia (Scrisoarea către N. Russo din 20 Noemvrie 1851, p. 145.)

⁴ N. Cartoian, *Scrisari inedite de la N. Bălcescu și I. Ghica (op. cit.)*, p. 44. Scrisoarea face aluzii la niște articole din *La ligue des peuples*, al cărei director eră Carpentier.

dispar sau sânt suprimate pentru a apărea supt un nou nume. N. Russo ne dă o lista a lor într'o notă din *Scrisorile din exil* ale lui Eliade¹. Aceste ziare sânt: *L'Europe démocratique*; *La presse* al cărui director eră Emile de Girardin „du côté du parti de la conservation et de l'ordre“² ne spune Proudhon, deci foarte aproape de concepțiile lui Eliade; *La semaine*; *La tribune des peuples* al cărui director eră Carpentier: *Le positif*, la care Eliade pretinde că scrie prin 1849³ și pe ai cărui redactori — unii colaborând și la ziarul *Le peuple* al lui Proudhon — îi taxează de „oameni cei mai progresiști și cu cumpăt, prudenți și cu capacitate“; *Le temps*; *La réforme*; *Le crédit* — la care se scria despre noi, dar fără o informație suficientă, redactorul foii preferind să fie desmințit iar nu corijat⁴; *La démocratie pacifique*; *La république*; *La voix du peuple* (tot a lui Proudhon⁵).

Printre publiciștii favorabili nouă se găseșc și Eugène și Cors⁶ care, după cum se vede, își primeau informațiile, ca și Carpentier și Rhéal, de la Eliade.

E un fel de a informă mai util pentru marele public, decât broșurile pe care le compusese Eliade cu ajutorul lui Rhéal și cu banii Românilor din Brusa. Acele publicații erau destinate oamenilor politici, oficialității, ziariștilor, ca mijloace de informație serioasă. Ele conțineau toate, în esență, aceleași idei, aceleași teorii, reducându-se la două mai importante: Românii doresc să continue a trăi cu Turcii în relațiuni de dependență, conservându-li-se autonomia, conform tratatelor; Revoluția română a fost o mișcare pacinică, de ordine, fără nici o tendință prea radicală sau comunistă. Cei care susțin contrariul, sânt agenții mincinoși ai Rușilor, care vor să justifice ocuparea, poate chiar incorporarea Principatelor la Rusia.

¹ I. Eliade, *Scrisori din exil*, p. 734, notă. Russo însă exagerează. Eliade a scris la unele din aceste jurnale, în special la „*Semaine*“, dar nu la toate.

² P. J. Proudhon, *Mélanges* (articles de journaux), p. 278.

³ Cf. în *Scrisori din exil*, scrisoarea lui din 24 Septembrie 1849; către Românii din Brusa, p. 6. E de remarcă că numele ne duce la Auguste Comte.

⁴ *Ibid*, *Scrisoarea către Românii din Bursa* din 19/26 Maiu 1850, p. 27. De fapt însă în această epocă ziarul n'are știri despre noi decât rare și scurte, așa încât nu știu la ce foiletoane face Eliade aluzie. Un articol mai lung despre noi, important și bine scris, eră din 15 Fevr. 1849: *Les Russes en Moldo-Valachie*.

⁵ Eliade făcuse cunoștință cu Proudhon, poate înainte ca acesta să fie închis la S.-te Pélagie, adevă înainte de Oct. 1849.

⁶ *Scrisori*, p. 30. Aceleași scrisori ca mai sus.

Natural, Eliade vorbește foarte mult de sine în aceste publicații, apărându-se de acuzațiile aduse de dușmanii lui politici, acuzând uneori el însuși. Și pentru că una din imputările ce i se făceau mai des era că pretindea Domnia — în legătura și cu faimoasa manta albă — este interesant de văzut că în *Mémoires, Profession de foi*¹ el se apără spunând că dacă ambiționa să ajungă la tron, era spre a-l sfârâma: „Et pendant la lutte, si quelquefois l'idée me venait d'aspirer au jour où entendu, compris par la Nation, je pourrais arriver jusqu'au trône, alors mon ambition s'enflammait, je désirais voir ce jour, je désirais approcher du trône, non pour monter, mais pour le briser“.

* * *

Viața în Paris devine din ce în ce mai grea pentru Eliade. Lipsa de bani îi creă griji zilnice, cu atât mai mult cu cât cei din Brusa, care îl subvenționau — soția sa primind strictul necesar de la Turci, pentru ea și copii — se certaseră, și ajutorul lor venea neregulat. Dușmanii lui din Paris, cei de la Comitetul democratic, căpătau o influență din ce în ce mai mare, conduși, zice el, de Roșin din Constantinopol². Relațiile sale cu Francezii, chiar cu cei care îi fuseseră prieteni, ca Rhéal, nu erau lipsite de frecături. „Orice Francez îți scoate sufletul, când ai a face cu dânsul“. Ce tristă experiență trebuie să fie îndărătul acestei fraze, care condamnă în bloc pe toți oamenii cu care venise în contact, deși aparțineau unei nații pe care Eliade o stimă și o iubea. Peste toate se adăogă dorul de soție și de copii, care se găseau în Chios încă din luna Sept.³

La sfârșitul anului 1850 face o călătorie la Londra.

La începutul lui 1851 scoate *Mémoire sur l'histoire de la régénération*.

În vară, la 9/21 Iulie, pleacă din Paris și la 15/27 Iulie este la Malta, după ce călătorise pe puntea unui vapor, fără bani,

¹ I. Eliade, *Mémoire sur l'histoire* (op. cit.), p. 400—401. De altfel, chipul cum concepea el Domnia, condițiile ce trebuiau să se ceară Domnului, ne arată că aceste acuzațiuni nu erau neintemeiate. Cf. scrisoarea din 16/28 Fevr., 1854, din Șumla, către soția sa (*Scrisori din exil*, p. 256) în care îi spune că sugestiile de a se face Domn i-au venit de la Tell, dar că el le-a refuzat.

² I. Eliade, *Epistole și acte ale oamenilor mișcării române de la 1848*. Prêve, Paris 1857, Scrisoarea din 6 Dec. 1850, p. 23-24.

³ N. Cartoian, *Scrisori inedite* (op. cit.), p. 40. Scrisoarea lui I. Ghica către N. Bălăescu din 4 Sept. 1851.

amanetându-și niște lingurițe¹ de argint ca să continue drumul, trist, descurajat, hotărît să puie capăt ocupațiilor lui politice, să se intereseze numai „de partea literară și religioasă”².

Eliade la Chios. Istoria critică universală. Biblioteca lui Eliade.
Lecouturier, Sue și P. Leroux.

La sfârșitul lunei Iulie, în 1851, el își întâlnește familia, după o despărțire de aproape trei ani, în frumoasa insulă Chios.

Aici însă îl așteaptă una din cele mai triste perioade ale vieții sale. Din pricina intrigilor generalului Tell, pretinde Eliade, și ale preotului Ioan Snagoveanu, traiul cu nevasta sa devine un chin. Accente de desperare sfâșietoare îi scapă în toate scrisorile trimise prietenului său Gr. Grădișteanu, la Paris. Este vizitat până și de gândul sinuciderii³. Nu fericirea ce visase în depărtarea Parisului, dar nici măcar liniște nu poate găsi lângă ai săi, suspectat, spionat, persecutat, cum eră la tot pasul, lăsat chiar fără bani de cheltuială.

Pe zi ce merge desperarea lui crește, până la acel: „nu mai pot! Gădiștene”⁴, dintr’una din scrisorile sale. Ca să-și mai uite, el care de atâția ani aproape nu știa ce e odihna, se dă cu totul studiilor de istorie și de filologie⁵. Ar dori un elev cu care să discute și căruia să-i împărtășească descoperirile sale.

Cunoaștem încă din 20 Noemvrie 1851⁶ că planul lui este să scrie o istorie universală „nu după cum le-a pocit catolicismul papal și cezarian”⁷.

¹ *Scrisori din exil*. Scrisoarea către Gr. Grădișteanu, p. 134.

² I. Eliade, *Scrisori din exil*. Scrisoarea din 15/17 Iulie 1851 către Românii din Brusa, p. 129. Iși ia numele de Joseph Fransky, până ce va primi de la Turci îngăduire de a sta la Chios.

³ I. Eliade, *Scrisori din exil*. Către Grădișteanu la 18/30 August 1852, p. 190.

⁴ I. Eliade, *Scrisori din exil*, p. 192. Este interesant de apropiat mărturisirile făcute de Eliade în scrisorile către Grădișteanu asupra unei cheșiuni de ordin cu totul intim. Vorbind de el însuși, în scrisoarea de la 20 Ian. (2 Fevr.), p. 206, 1853, spune: „Nu m’ai auzit niciodată a mă da de sfânt. Mi-am avut și eu rătăcirile mele (față de femei); niciodată însă în viața mea n’am fost nici mai înțelept, nici mai sobru decât de la 48 încoace”. Iar într’o scrisoare ceva mai în urmă, la 5/17 Fevr. 1853, după ce spune, că nu vor reuși dușmanii să-i spargă casa, adaugă că nu se va despărți la bătrânețe. Nu a făcut-o la tinerețe „când eram la ale mele și cu niște cuvinte mult mai tari”, (p. 215), cu atât mai puțin ar face-o atunci

⁵ *Ibid.*, Scrisoare către același, 16/22 Oct. 1853, p. 141—143.

⁶ *Ibid.*, Scrisoarea către N. Russo, p. 144.

⁷ El ar mai fi fost dispus, pe lângă această istorie, să scrie și alte cărți cu subiect științific, dar pe înțelesul tuturor, un dicționar al limbei române și o ridicare de planuri. Pentru toate aceste publicații se prevăzuse cu modele franceze. Unele îi sosesc în doua lăzi, iar altele, într’o a treia,

La 3 Martie 1851 el începuse serios redactarea *Istoriei universale*¹. La 6 August eră gata până la capitolul asupra Egiptului și Persiei, iar la 27 August spune despre ea lui Grădișteanu, că „așa Istorie nu s'a scris încă”². O întrerupe însă la 26 Noembrie, căci nu mai poate avea liniște din pricina nenorocirilor casnice. Iar la 28 Ian. 1853 adaogă că n'ar vrea să fie ajutat cu bani de nimeni pentru tipărirea ei, ca să poată fi absolut liber în expunere, atunci când se va înfățișa cu ea „înaintea lui D-zeu și a viitorimei”³.

În prefața *Istoriei critice universale*, publicată ca operă postumă⁴, ne desvăluie punctul său de vedere cu privire la o astfel de operă. Ea ar trebui să cuprindă „faptele culminante” de la creație până în zilele noastre, povestite după „înșiși istoricii fiecărui popor”. Dar această năzuință n'are nimic prea neobicit. Ce este nou, e tendința exprimată de Eliade de a face o largă parte studiului legilor, dogmelor, doctrinelor. „Foarte puțin vedem în *Historia universală* sau nicidecum vorbindu-se despre cosmogoniile, teogoniile națiilor, despre primele lor dogme sau credințe” cum și despre „desvoltarea minții ome-nești, istoria științelor și a artelor”⁵.

¹ I. Eliade, *Scrisori din exil*. Scrisoare către Russo, p. 165—166.

² *Ibid.*, Scrisorile de la pp. 184 și 194.

³ *Ibid.*, Scrisorile de la pp. 200 și 210.

⁴ I. Eliade Rădulescu, *Historia critică universală*, 2 volume (necompletă), Buc., 1892.

⁵ *Ibid.*, vol. I, p. 52. Această concepție despre istorie s'ar putea să fie sugerată lui Eliade de *Fabre d'Olivet*, prin intermediul lui *Pierre Leroux*, care a avut atâta influență asupra compatriotului nostru. În opera lui Leroux, *De l'humanité* (Paris, 1840—41), se citează cu mari elogii și se rezumază *Fabre d'Olivet* (vol. I, p. 407 sq. și mai ales vol. II, p. 510 sq.). Acolo aflăm două idei, scumpe lui Eliade, care își vor găsi exprimarea și în *Istoria universală*, dar mai ales în *Biblice*: Evreii, degenerând moralmente, devin Jidani (Juifs); convingerea că învățătura lui Moise este de multeori „un débris ou un résumé de la science des prêtres d'Egypte” (vol. II, p. 523), fără să mai vorbim de anume detalii, care nu mi se par întâmplătoare, și care se află și la unul și la altul. Așa de exemplu, amândoi susțin că în Paradis se găseau doi arbori, unul al *vieții* și altul al *cunoștinții* (vol. II, p. 549); fac disertații asupra numerilor, în special a numărului 7 (vol. II, p. 601 sq. la Leroux, p. 13 în *Biblice*), etc. *Fabre d'Olivet*, citat cu atâtea laude, spusese încă în *Histoire philosophique de l'homme* (Paris, 1822), că această operă va face parte dintr'o „*Histoire de la terre et de ses habitants*” care va expune „les systèmes cosmogoniques et géologiques” ale tuturor popoarelor (p. 1). Iar Leroux, în articolul despre „*Brahmanisme*” din *Nouvelle Encyclopédie* (vol. III, p. 55 sq., din 1840), vorbește pe larg despre *William Jones*, *Creuzer*, traduce imnuri, adică se servește de aceleași izvoare și întrebuințează aceiași metodă ca Eliade în capitolele respective din *Istoria sa critică universală*, așa încât chiar de nu aflăm urme directe în *Istoria* lui Eliade, putem totuși conchide la o influ-

Eliade se ține de program. Cea mai mare parte a acestei istorii nu e decât teogonie, traduceri din cărțile sfinte sau discuții asupra miturilor. Găsim însă un astfel de amestec de lucruri naive, grotești chiar, de aberațiuni (Etiopienii care se întind până în Australia și America; Egopozii cu picioare de capră; Indienii de stirpe mongolică, etc.), cu lucruri care presupun studii mai serioase, — totul învelit într'o erudiție ieftină, cum îi plăcea lui Eliade, ca să impresioneze, — încât trebuie să presupunem că s'a adresat la izvoare cu totul deosebite. Pe unele ni le mărturisește singur: Autorii clasici greci ca Herodot și Diodor Sicilianul; Englezul William Jones tradus în franțuzește de Bruguère și altă dată de Chézy, sau pe acel Creuzer, pe care nu știu de l-a cetit singur, sau numai l-a citat după o altă lucrare consultată¹; istoria universală în 7 tomuri de care scrie așa de entuziasmat în scrisoarea de la 15/17 Iulie 1851². Pe altele dintre izvoare însă trebuie să le determinăm singuri. Spre norocul nostru o parte din biblioteca sa a fost conservată și se găsește astăzi în posesiunea fiului, a d-lui I. I. Eliade Rădulescu³. Ceea ce aflăm într'insa completează știrile pe care ni le dă Eliade însuși, într'o scrisoare foarte importantă din Malta, trimisă la 15/27 Iulie 1851 la Brusa⁴.

Biblioteca, în afară de câteva volume de literatură sau de critică literară: La Harpe *Cours de littérature*, pe care cu atâta admirație îl va cită ori de câte ori va face aprecieri asupra autorilor; A. de Musset *Voyage en Italie*, 2 vol. (din 1865); piese de Kotzebue, din 1822; *Théâtre anglais*, în trei volume; Voltaire *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations* (Paris 1821); *Le*

¹ Georg Friedrik Creuzer, arheolog și filolog (1771—1858), autorul unei *Symbolik und Mythologie der alten Völker*, care a avut un mare număr de ediții, și care a fost tradusă în 4 tomuri, între 1829—1852 de I. D. Guigniaut, erudit elenist francez, supt titlul: *Les Religions de l'antiquité considérées principalement dans leurs formes symboliques et mythologiques*. Dacă Eliade a consultat opera însăși a lui Creuzer, în această ediție a trebuit s'o consulte.

² *Scrisori din Exil*, către Români din Brusa, p. 128. Mi-a fost imposibil să determin de care *Istorie universală* e vorba, nici una din cele existente la Biblioteca Națională din Paris neîntrunind condiția de a fi în 7 tomuri și anterioară lui 1851.

³ Țin să mulțumesc și pe această cale d-nei și d-lui I. I. Eliade Rădulescu pentru bunăvoința ce au avut de a-mi permite să cercetez cărțile rămase de la părintele și socrul lor. O parte, după cum mi-au spus, a fost distrusă de Germani. Restul, împreună cu alte obiecte, este păstrat cu o pietate demnă de memoria marelui Eliade.

⁴ I. Eliade, *Scrisori din exil*, p. 128—129.

Sage, o traducere în românește a lui P. Matsukolu (Georgescu), din 1855; E. Sue *Matilda*, tradusă de Baranzi în 1854; mai conține opere de caracter istoric, științific sau filosofic. Cele de caracter istoric sânt: O colecție de istorici greci de Bouchon (Paris 1837); de același *Oeuvres de Flavius Josephus*, (1858); St. Jérôme (1838), *Choix de monuments primitifs de l'église chretienne* (1843), *Choix d'ouvrages mystiques* (1852); M. B. C. Collas *La Turquie en 1864* (Paris 1864); Thierry *Histoire de la conquête de l'Angleterre* (VIII ed., Bruxelles 1839); Guettée *Histoire de l'église*¹; Guizot *Histoire générale de la civilisation en Europe* (Paris V-e. ed. 1845) și *Collection de mémoires relatifs à l'histoire de France*, (Paris 1826); I. Gordon *Histoire de l'Irlande, traduite par Pierre Lamontagne*, (Paris 1808); *Histoire abrégée des Jésuites et des Missionnaires Pères de la foi*, (Paris 1820)²; Ed. Quinet *Napoleon* (I-e ed., Paris 1836); A. Thierry, *Histoire d'Attila et de ses successeurs* (Paris 1865); *Herodot* (Atena 1836). Le Colonel Carrion *Essai sur l'histoire générale de l'art militaire* (Paris 1865); A. de Gérando *De l'esprit public en Hongrie*³ (Paris 1848); Sulau de Lirey *Histoire des différentes religions* (Paris 1843⁴).

Cărțile de științe sânt: Amédée Burat, *Traité des gisements et de l'exploitation des minéraux utiles* (Paris 1855); Landrin *Dictionnaire de minéralogie, de géologie et de métallurgie* (Paris 1852); Alfred Maury *La terre et l'homme* (Paris 1857); F. S. Bendant *Minéralogie* (Paris 1853).

Cărți din domeniul felurite și enciclopedii: *Dictionnaire de la conversation et de la lecture* (52 volume, Paris 1838)⁵; Eram Guzel-Oglu *Nouveaux dialogues français-turcs* (Constantinopole 1852); Poenaru, F. Aron și G. Hill, *Vocabular franțezo-româ-*

¹ L'abbé Wladimir Guettée, preot al bisericii ortodoxe ruse, redactor șef al ziarului *L'observateur catholique* și *L'union chrétienne*. Primele trei volume din *Hist. de l'église* apar între 1870-74. Eliade are numai primul volum.

² Este opera lui J. F. Gonbeau de La Billennerie, président du tribunal de Marennes en Poitou.

³ A. de Gérando este un francez admirator al Ungurilor. Prefața este scrisă în Presburg în 1847.

⁴ O istorie a religiilor destul de anodină, din care n'a trecut nimic în opera lui Eliade.

⁵ Este dicționarul despre care va scrie lui Russo la 20 Aprilie 1853 (*Scrisori din exil*, p. 223) ca să nu se ia prea mult după cele scrise în el, ca având tendințe marcate de catolicism.

nesc, (București 1848); Machiavel *Traduction Ch Louandre* (Paris 1851); Michelet *Le peuple*.

Cărți de conținut filosofic sau în legătură cu filosofia și problemele economice: Alphonse Esquiros, *Les fastes populaires ou histoire des actes héroïques du peuple, et de son influence sur les sciences, les arts, l'industrie et l'agriculture*; de Sanclières, *La divinité de Jésus Christ démontrée par M. Renan. Ses erreurs, ses contradictions, ses aveux* (Vienne Autriche 1864); Eug. Huzar¹, *L'arbre de la Science* (Paris 1857); Frédéric Ancillon, *Essais de philosophie, de politique et de littérature* (Paris 1832); Ch. Fourier, *Oeuvres complètes* (Paris III, ed. 1846²); L. de Rouën *Recueil de réfutations des principales objections tirées de sciences* (III ed. Paris 1843. Exemplar dăruit de autor); I. Salvador, *J. Christ et sa doctrine* (1838); Pierre Roux, *Traité de la science de Dieu ou découverte des causes premières* (Paris 1857); același, *Higiène pure et nouvelle ou études et pensées sur le monde spirituel, la nature en général, la société et sur l'homme en particulier* (Paris 1850); Proudhon, *De la création de l'ordre dans l'humanité* (Paris 1849) și *De la Justice dans la Révolution et dans l'église*; Fénelon, *De l'existence de Dieu et des attributs de Dieu* (Paris 1853); Schlegel³, *Essai sur la langue et la philosophie des Indiens* (1837); A. Constant, *Le testament de la liberté* (Paris 1848); E. Sue, *Le Juif errant*, pe care îl clasăm aici, mai de grabă decât între operile de literatură, din pricina influenței, din punctul de vedere al ideilor, pe care o are asupra lui Eliade.

Din aceasta listă, dacă scoatem cărțile cumpărate după 1851, puține la număr, rămân cele pe care Eliade le adusese cu sine la Chios. Influența lor asupra operei elaborate la această epocă este mică. Dintre ele lipsește izvorul principal al capito-

¹ Această operă ciudată este o încercare de a explica istoria umanității plecând de la ideea: „l'homme est une raison insuffisante à la recherche de l'absolu“. Sânt teoriile fanteziste, cum găsim în multe din operile acestei epoci, de sigur una din cele în care s'a făcut mai multă cheltuială de imaginație, de când există omul. Este de remarcat preferința lui Eliade pentru astfel de cărți. Cf. cântul IV din poemele Biblice ale lui Eliade. *Curs de poezie*, vol. II.

² Ediția pe care o posedă Eliade este parte din a II-a, parte din III-a a operilor complete, Paris; volumul I, din 1846, II și III din 1841, IV și V din 1846. Al VI-lea volum e din 1848. Primul volum conține: *Théorie des quatre mouvements*; al II-V-lea *Théorie de l'unité universelle*; al VI-lea *Le nouveau monde industriel et sociétaire*.

³ Frédéric Schlegel, *Essai sur la langue et la philosophie des Indiens*. Tradus de S. Mazure Paris 1837

lului celui mai important din *Istoria universală*, volumul I, cel privitor la Timp și Loc, și, în legătură cu ele, la progres și conservatie.

Acest capitol, mai concentrat, împreună cu un rezumat al întregii *Istorie universale*, formează partea III-a a *Echilibrului între antiteze*, adică despărțirea numită *Spiritul și materia*. Pentru că supt această formă s'a publicat pe când Eliade trăia încă, presupunem că ea este cea definitivă. Renunțăm deci s'o studiem așa cum se prezintă în *Istoria critică universală*, rezervându-ne acest drept cu ocazia analizei *Echilibrului*. Putem spune de acum că opera din care s'a inspirat Eliade este *La science du socialisme universel*, urmată de *Le Dieu de Proudhon*, publicație fără dată (la 1850) Paris, a lui Charles Henri Le Couturier, redactor pentru partea științifică la ziarul *La patrie* și *Le moniteur universel*¹.

Eliade tăcea mare caz de această broșură de popularizare de vreo 80 de pagini, în care se expunea, cu o îndrăzneală fără pereche, cele mai anoste și mai indigeste teorii despre tot ce ne putem închipui: metafizică, geografie, geologie, economie politică, etc. Indrăzneala autorului nu e egalată decât de ignoranța lui. Însă Eliade nu eră de aceeași părere cu noi. În scrisoarea citată, din Malta, către Românii din Brusa, de la 15/27 Iulie 1851, el le anunță, printre cărțile alese pentru ei din Paris, 5 exemplare din „*Știința pentru socialismul universal*”.

În realitate această broșură nu e decât un rezumat al unei opere mai însemnate, de același fel și în același spirit, *La Cosmologie ou le socialisme universel* de Charles H. Lecouturier, 1850.

O altă descoperire interesantă, făcută de Eliade în acest timp, și care va însemna o dată importantă în viața lui, este aceea a lui Eugène Sue. Încă un „proscris și un anatemizat” cum ar zice el. Eră fiul unui chirurg celebru, bogat, cu relații de tot felul, cu influență. Face câteva studii medicale, apoi intră ca doctor pe un vapor, unde se ocupă de viața și obiceiurile ma-

BCU Cluj / Central University Library Cluj

¹ Un exemplar care poartă dedicația: „Au citoyen Heliade Radulesco, hommage de l'auteur”, se găsește astăzi în posesiunea Dlui profesor D. Caracostea. D-sa a binevoit a-mi-l împrumuta spre a-l studia. Îl rog să primească și pe această cale toată recunoștința mea. Acest exemplar a aparținut cu siguranță lui Eliade. După dedicație putem trage concluzia că el au fost în relație încă la Paris. În afară de ceea ce a trecut de la Le Couturier în opera lui Eliade, se vede o asemănare de concepție la amândoi, între altele revolta în față D-zeului lui Proudhon, deși și unul și altul datoresc atât acestuia.

rinarilor. Se retrage din armată și se consacră literaturii. Influențat de Byron, la început este pesimist, diabolic, dar curând ruinat și nenorocit în dragoste, părăsește acest gen pentru romanul social. Consideră literatura și mai ales romanul o tribună de unde biciuește și demască corupția, și arată poporul bun și virtuos, dar depravat din cauza sărăciei și a ignoranței, im-pilat de tirania regilor și a preoților. Cu o imaginație puternică, posedând în cel mai înalt grad darul de a ține atenția cetitorului încordată, el mișcă, zgudue, interesează, leagă și desleagă intrigile cele mai neverosimile cu îndemânare, și ajunge în scurt timp romancierul cel mai popular al Franței. Este neînchipuită azi faima de care s'a bucurat „părintele romanului foileton“, căci el este acela care a ridicat la rangul unui gen această literatură de rez de chaussée, a ziarelor. *Misterele Parisului*, apoi *Jidovul rătăcitor*, și *Les mystères du peuple* n'au fost numai cele mai cetite cărți din timpul lor; ele au influențat pe unii mari romancieri ai timpului, și au sugerat lui Hugo *Les misérables*. Admirat cu indiscreție de unii, criticat de partizanii literaturii artistice, el a găsit înțelegere și apreciere până și la Sainte Beuve¹, la Jules Janin, iar operele sale au cunoscut tirajul edițiilor populare, dar și al celor de amatori, cu ilustrații de faimosul desenator al timpului, Gavarni.

Astăzi ele plictisesc. Intrigile ni se par de o complicație puerilă, cu sfârșitul prevăzut de mai înainte, lipsite de orice urmă de analiză psihologică, scrise rău, la iuteală, lungindu-se în mod artificial de vreme ce erau plătite cu linia, insuportabile cu tonul lor când de predică, când de discurs de întrunire

¹ Gustave Planche, *Romanciers modernes de la France, Revue des deux Mondes*, 1 Ian. 1838. După ce îl critică aspru: „malheureusement outre ses prétentions philosophiques, M. Sue affiche encore des prétentions historiques“ p. 61. Ste Beuve, *Poètes et romanciers modernes de la France* Eugène Sue, *Revue des deux Mondes*, 15 Sept. 1840, p. 869 sq: „le jargon de rouerie (Sue este încă în perioada byroniană) de socialisme, de religiosité, la prétention aristocratique naturelle aux jeunes démocrates et aux brusques fortunes, la brutalité tout près des formes les plus exquises, il a exprimé tout cela avec vie souvent et avec verve dans ses personnages“, p. 872. Cf. G. de Molènes, *Le feuilleton*. *Revue des Deux Mondes*, 15 Dec. 1841, p. 102 sq, vorbind de Mathilde, după ce critică romanul cu îndârjire, ne spune totuși „qu'il excite cependant l'intérêt et justifie jusqu'à un certain point la curiosité dont il a été entouré“. Tot așa de acerb, poate mai rău încă, îl critică și Paulin-Limayrac în *Le Roman philanthrope et moraliste*, Ian. 1841, *Revue des Deux Mondes*, p. 75 sq. Sue însă merită să cunoască tot adevărul „par le prodigieux succès qui éclate autour de son livre“. p. 85. De acelasi: *Du Roman actuel et de nos ro-*

publică. Și totuși nu putem nega că sânt acolo creațiuni, exagerate poate, dar care simbolizează o virtute, un viciu, și ajung să reprezinte niște adevărate tipuri.

La farmecul irezistibil pentru Eliade al acestei literaturi se mai adaugă faptul că Sue, intrat în politică, atacă pe Napoleon după lovitura de stat și este exilat ca Proudhon și Esquiros. Are dreptate să spună că în Franța, numai cei buni sânt proscriși. Ei fac ca Franța „să renască ca fenicele din cenușa sa”. Ceilalți sânt „fariseii oficiali”, „depravații omului vechiu” de care vorbește în scrisorile sale, mai ales către Russo¹.

Deși trăește într'un mediu impregnat de ideile pe care Sue le exprimă prin romanele sale, idei pe care Eliade le adoptă cu entuziasm și cărora le dă curs în cărțile apărute în Paris în timpul șederii sale acolo, totuși se pare că nici nu l-a cunoscut personal, nici nu i-a citit operele înainte de Chios². Pe I. Ghica îl numește Rodin pentru prima oară într'o scrisoare din 6 Decembrie 1850³. Rodin este șeful Jesuiților din Paris, mai în urmă generalul lor, unul din sufletele cele mai negre și intrigantul cel mai extraordinar din *Jidovul rătăcitor*. Numele acesta îi fusese găsit lui Ghica de Scarlat Filipescu⁴, după cum aflăm din scrisoarea adresată în 20 August 1851 lui Gr. Grădișteanu. Tot acolo Eliade ne spune că a citit pentru prima dată *Jidovul rătăcitor*, care l-a impresionat teribil.

La început nu simte pentru romanul acela toată dragostea la care ne-am așteptat. El se înșală aproape asupra intențiilor autorului și mai că nu vede în el decât un model desăvârșit de la care să se poată inspira dușmanii lui, și ei în legătură cu jezuiții, după cum crede Eliade.

Numeroasele personaje din *Jidovul rătăcitor* îi procură tipuri cu care să compare pe toți cei din jurul lui. Preotul Snagoveanu devine Morok, împlânzitorul de fiare, unul din agenții lui Rodin⁵. Iar Russo, nu știu dacă spontan sau tot la sugestia lui Eliade, în *Suite à l'histoire des Principautés* a lui Regnault,

¹ Cf. scrisoarea din 5 Ian. 1850 în *Scrisori din exil*, p. 9.

² El însă cumpără pentru Russo, alter ego al lui, *Le Juif și les Mystères de Paris*, înainte de a pleca din Paris, cum se vede din scrisoarea din Malta citată.

³ I. Eliade, *Epistole și acte ale oamenilor mișcării române*, p. 23.

⁴ I. Eliade, *Scrisori din exil*, 20 August, 2 Sept. 1851, către Gr. Grădișteanu, p. 136—137.

⁵ I. Eliade, *Scrisori din exil*, către Russo, 30 Iunie 12 Iulie 1852.

completează tabloul: „Les habitants de Chio peuvent avouer qu'ils ont vu de leurs propres yeux, en chair et en os, la femme de Dagobert devenir, par sa dévotion et à son insu, l'instrument des cabales de Rodin et rendre victime son mari (Eliade), son fils et les deux soeurs¹.”

Pe măsură ce va cunoaște mai bine pe Sue, admirația lui Eliade pentru el va lua proporții. În *Echilibru între antifeze* numește ca adevărat bune „cărțile de călătorie, romanțele însuși istorice ce ne arată societatea în toate mizeriile ei, unde vedem cu ochii și pipăim cu degetul toate plăgile omenirii și care ne fac a simți durerile și suferințele celor desmoșteniți...”

„Acèle cărți de la invențiunea alfabetului până astăzi nu au tratat și nu tratează decât despre binele și mulțumirea societății, spre ameliorarea ei, spre perfecționarea omului, în cele sociale și în cele guvernamentale²”. Greu s'ar putea da o definițiune mai justă a romanelor lui Sue.

Și pentru că aceste scrieri „ce vor să fie romanuri” îl preocupă, el revine adesea asupra lor. În *Epicele*³ propune ca ele să se numească mitistorii. Ar intra în rândurile epopeelor în proză, între Ulise și Telemac de-o parte și Mizerabilii de altă parte. După lectura *Gentului Crăstinișmului*, foarte entusiasmă de Châteaubriand și de teoriile lui, Eliade nu știe alt compliment mai mare pentru Sue, decât să-l derive din școala lui Chateaubriand, alături de Hugo și Lamartine⁴.

În același sens cu Sue se va exercita influența lui Alphonse Esquiros, prietenul lui Eliade. Il cunoscuse încă de la Paris, unde purtă aureola martirilor politici în urma unei condamnări pentru *L'Evangile du peuple*. Ajunsese mai în urmă redactor la *France littéraire* și la *Presse*. Ales deputat cu program socialist, el face o opoziție îndârjită guvernului și după lovitura de stat este exilat în Anglia. De acolo publică *Les Fastes populaires* și *l'Histoire des martyrs de la liberté*⁵, pe care o reclamă Eliade cu atâta insistență lui Gr. Grădișteanu⁶.

¹ N. Russo, *Suite*, p. 130.

² I. Heliade Rădulescu, *Echilibru între antifeze*.

³ I. Heliade Rădulescu, *Curs întreg de poezie generală*, vol. II, *Epicele*, Introducere, p. 14.

⁴ I. Heliade Rădulescu, *Epicele*, p. 41.

⁵ *Les fastes populaires*, apar la 1851—1854; *tes Martyrs de la liberté* la 1851. Și una și alta au apărut mai întâiu în fascicule.

⁶ Cf. între altele scribarea către Grădișteanu din 22 Ian. 1852 (*Scriori din exil*, p. 159), în care îi cere cu insistență *Martirii*.

În scrisoarea către Russo din 7 Dec. 1850 el laudă pe Esquiros și adaugă că a fost inspirat de doctrinele evanghelice din *Proscris* și din *Martiri*, publicate de Ligă, de „la Ligue des peuples”, cred¹.

Dar influența acestui prieten se va topi în cea exercitată de Sue, pentru că nu se deosebește întru nimic de a acestuia, afară poate de o culoare mai întunecată și de un stil mai apocaliptic. El ne plimbă prin toate continentele și prin toate timpurile „De pe țărmurile Gangelui civilizația trece pe țărmul Nilului; dară modificată”².

Faraon practică principiul: „Travaliul e un frâu pentru popor”³. „Moise primul socialist” zise să se adune mana „numai cât trebuie”⁴. (Iar nu multă, ca să nu se capitalizeze.) „Nu se fac oameni liberi din sclavi”⁵.

Despre femeie vorbește cu admirația cu care va vorbi și Eliade.

Are mare dragoste pentru Ch. Fourier și Pierre Leroux. Ambii, după Pitagora, presupun raporturi între lumea intelectuală și cea fizică, exprimate prin numere: triada este o imagine a atributelor ființei supreme⁶. Despre preoți și Jezuiți vorbește ca Sue⁷, iar regii sânt numiți „monștrii istoriei”⁸.

O altă influență exercitată asupra lui Eliade, poate încă la Paris, dar de sigur în această vreme, deoarece ea apare în *Istoria critică*, este tocmai cea a lui Pierre Leroux, pe care am văzut că Esquiros îl pune alături de Charles Fourier. Ea este însă mult mai greu de determinat ca celelalte, pentru că nicăeri Eliade nu ne vorbește de acest Leroux, deși ideile lui se recunosc neîndoios în opera acestuia. Ele poartă atât de desăvârșit pecetea autorului lor „Trinitarul”, încât nu se poate să ne înșelăm.

¹ I. Eliade, *Scrisori din exil*, p. 51.

² I. Catopolu și I. Cicorescu, *Historia Martirilor libertății*, după Alphonse Esquiros, p. 14.

³ *Ibid.*, p. 24.

⁴ *Ibid.*, p. 31.

⁵ *Ibid.*, p. 43.

⁶ *Ibid.*, p. 114.

⁷ *Ibid.*, p. 119.

⁸ *Ibid.*, p. 104. De altfel și Eliade, în *Souvenirs*, ne spusese (p. 279) „L'avenir donc en politique est la République; elle peut tarder par les événements, mais elle est prescrite dans les lois éternelles”. Aceleași idei ale lui Esquiros le mai găsim în *l'Évangile du peuple (Les veillées littéraires illustrées. I-er vol. 1848—49)* și *Le droit au travail* (Paris. 1849).

Dar Pierre Leroux, publicist original, talentat, cultivat (cu lacunele însă ale multor Francezi din acea vreme, atrași spre metafizică, dar neîndestul de armați cu aparatul necesar ca s'o priceapă și construind adesea în vid), îndrăzneț, este una din personalitățile cele mai cunoscute ale timpului. Revistele sânt pline de articolele lui sau de criticele asupra lucrărilor lui. Unii îl citează cu admirație, alții cu dispreț.

Ca mulți alții începuse cariera de publicist lucrând într'o tipografie, ceea ce trebuie să fi constituit o calitate mai mult în ochii lui Eliade. Unul dintre primii partizani ai lui St. Simon, fondează ziarul *Globe* la 1824, apoi, în 1834, începe întreprinderea serioasă a Enciclopediei, cu Jean Reynaud, și el un publicist cunoscut¹. În afară de articolele tipărite în această colecție, adevărate disertațiuni, el mai publică „*De l'égalité*“ în 1838 „*Refutation de l'Eclectisme*“ în 1839 și „*De l'humanité*“² în 1840. În 1848 intră în politică ca socialist de nuanță necreștină, e arestat, liberat, și, după lovitura de stat de la 15 Maiu 1848, când face parte din guvernul provizoriu — cu Raspail, Blanqui, Barbès — proscris. În chipul acesta completează lista destul de lungă a celor pentru care Eliade avea atâta simpatie, și care rezumă în ochii lui toate calitățile ce disting Franța de alte națiuni.

Cu începere de la 14 Oct. 1849 Leroux publică în *La République*, niște cronici săptămânale pentru a-și răspândi ideile și a polemiza, în special cu Proudhon, care critică cu îndărărire tendințele „Trinitare“ și religioase ale „Theologastrului“, cum îl numea el. *La République* este un ziar cetit de Eliade³.

Aceste idei nu se deosebesc de ale cercului în care trăia Eliade, decât printr'o tendință ceva mai marcată la abstracțiune, și printr'un vocabular mai pronunțat filosofic. Aceeași dragos pentru popor, dușmănie contra celor de sus, credință în progres și în regenerarea omului prin creștinism și iubire reciprocă. Ele sânt împletite cu considerații metafizice, psihice, economice care

¹ Pierre Leroux și Jean Reynaud, *Encyclopédie nouvelle*, Paris 1834 și anii următori. Neterminată.

² Pierre Leroux, *De l'humanité, de son principe et de son avenir. où se trouve exposée la vraie définition de la religion et où l'on explique le sens, la suite et l'enchaînement du mosaïsme et du christianisme*, 2 vol. (1840 vol. II, 1845).

³ Cf. Eliade, *Scrisori din exil*, p. 734.

au toate drept notă caracteristică *treimea, trinitatea*, lucrul care a făcut ca Leroux să fie de toți numit un „trinitar“.

Aceste *considerații* asupra împărțirii tripartită, sânt răspândite în toată opera lui, chiar acolo unde ne-am așteptă mai puțin. Este imposibil să deschidem o carte de Leroux sau să citim un articol, fără ca să nu descoperim o triadă.

Doi prieteni binevoitori ai autorului, Luc Desages și Auguste Desmoulins s'au ostenit să grupeze într'o „Doctrines de l'Humanité“ aforismele trinitare ale Maistrului¹.

După o introducere și un preambul, în care se vorbește de importanța religiunii și rolul ei în regenerarea omului, se intră în materie :

„La base de la Religion c'est la Trinité“.

„La doctrine de l'Humanité est triple et une à la fois : Dogme, organisation, substance“².

„Le dogme répond à science, l'organisation à morale et la substance à Économie politique“³.

„Dieu est vie triple et une“. „Il est à la fois et indivisiblement : Etre des êtres — esprit d'amour — lumière universelle, ou force — amour, — intelligence ou totalité — cause — existence“⁴

„L'être humain est comme Dieu triple et un“⁵.

„La loi de la vie dans l'individu est le progrès, dont voici la formule : changer en persistant, persister en changeant“⁶, formulă care și ca enunț și ca idee, ne amintește pe Eliade.

Organizarea societății este triada :

„Individu, — famille — société“.

„L'homme et la femme s'unissent dans le couple“⁷.

„Le couple est divin, le couple est créateur“.

„Par l'amour à l'état d'aspiration l'homme et la femme

¹ Luc Desages et Auguste Desmoulins, *Doctrines de l'Humanité. Aphorismes*, Boussac, 1848. Aforismele sânt luate mai ales de la Leroux, din *Encyclopédie nouvelle, Revue Encyclopédique* (1834), de *l'Humanité, de l'Égalité*, etc.

² Luc Desages et Aug. Desmoulins, *Doctrines de l'Humanité*, p. 6.

³ *Ibid.*, p. 6—7.

⁴ *Ibid.*, p. 8.

⁵ *Ibid.*, p. 9. Cf. Pierre Leroux: *De l'Humanité*. „L'homme... est de sa nature et par essence sensation, sentiment, connaissance, indivisiblement unis“, vol. I, p. 127.

⁶ *Ibid.*, p. 10.

⁷ *Ibid.*, p. 13.

sont amant et amante“. „Par l'amour à l'état de manifestation ils sont époux et épouse“.

„Associions nous suivant les lois de la Trinité sainte“¹.

„Propriété — famille — cité répondent à
Sensation — sentiment — connaissance“².

Această listă de triade ar putea fi prelungită la infinit:

Père — mère — enfant

citoyen — commune — état

Industrie — art — science

Répartition — production — consommation, etc.

Prin îndărătnicia cu care triada este pretutindeni amestecată, de Leroux, deși ca teorie ea fusese exprimată și susținută în secolul al XIX-lea și mai înainte, ea devine nedespărțită de numele acestuia, creindu-i o mare celebritate, făcând din el un fel de erou al cercurilor mistico-humanitare pe de o parte, al caricaturilor jurnalelor humoristice pe de altă. Este de sigur unul din personagiile cunoscute ale epocii. Criticii revistelor celor mai însemnate se ocupau de opera lui făcând dări de seamă cu indiferență, dacă nu cu simpatie³. Proudhon vede în el un adversar, cu toate punctele de contact ale doctrinelor lor, și-l atacă fără milă, numindu-l „théologastre“, „le saint homme qui aspire à remplacer le pape dans ses fonctions de vicaire de Dieu“ „le révélateur de la Triade“ etc.⁴. Aceste polemici răsunătoare aveau loc tocmai în epoca în care Eliade eră la Paris, și în jurnalele pe care el le cetea.

Dacă nu altfel, Eliade a trebuit să cunoască pe Leroux din notele entuziaste din „*Le Juif errant*“ și „*Les Mystères du Peuple*“ unde, în câte o jumătate de pagină uneori, cu literă măruntă, se face nu numai elogiul lui Leroux, dar și al colaboratorului său Jean Reynaud, autorul articolelor despre Celți și Druidism din *Encyclopédie nouvelle*. Acesta eră reprezentant al părerii că adevărata libertate și egalitate domnea în organizarea primitivă, confederativă, a vechii populațiuni din Galia, înainte de venirea Romanilor și a noțiunii lor de drept, idee care se

¹ *Ibid.*, p. 14.

² *Ibid.*, p. 15.

³ F. Lecler, *La France littéraire*, 1835. III-e livraison, p. 188 sq. și Lerminier, *Revue des Deux Mondes*, 1840 Tome 24, p. 675 sq., etc. Sainte Beuve colaborase la *Globe* și trecuse, supt influența lui Leroux, printr'o criză mistică. Ceva mai în urmă acesta găsisse o colaboratoare în George Sand, cu care fondează (1841) *la Revue indépendante*.

⁴ Pierre Joseph Proudhon, *Mélanges*, vol. III, p. 6.

afară și la Eliade, ori decât ori vorbește de vechile instituții din Principatele române.

Dacă la Lecouturier, Esquiros, Sue, Leroux, adăogăm și pe Proudhon, mi se pare că ciclul influențelor mari în opera lui Eliade s'a închis. Unul sau altul dintre Francezi va mai adăoga câte ceva, trecător, concepțiilor autorului român, aux grès de ses lectures, însă curente mari, persistente, care se vor răspândi în opera lui, îi vor da viață și, amestecate cu fondul și ideile originale ale lui Eliade, vor face din ea ceva cu totul însemnat în literatură și ideile române în sec. XIX, de aici pornesc.

Toate aceste curente, lăsând urme mai puțin marcate în operele lui de polemică sau de informație din perioada între exilul la Chios și a doua a sa călătorie la Paris, își vor da întâlnire în *Biblicele* și *Echilibrul între antiteze*, lucrările capitale. Căci tot Eliade, cu natura sa plină de contradicții, deconcertantă, socialistul creștin și conservatorul, omul de convingeri neclintite și cel care așa de ușor renunță la ele, idealistul și omul practic, Românul dârz și cosmopolitul, tot se găsește în aceste două opere.

După ce am pus oarecum jaloanele și am arătat de unde ne putem aștepta să vină influențele, vom studia mai ales aceste două lucrări de bătrânețe ale lui Eliade, pentru ca să vedem întru cât aceste influențe se pot urmări și determina.

Eliade la Șumla și Constantinopol. Intoarcerea la Paris. *Biblicele*.

La 7 Decembrie 1853¹ Eliade pleacă din Chios, chemat de Guvernul turc la Constantinopol. Rusia invadase Principatele și Turcia aveau nevoie de lumina unui om, care în mod public și cu o îndărătnicie admirabilă, nu încetase să proclame ura lui în contra Rușilor, primejdia ce amenința Europa din partea lor și fidelitatea față de suzeranul turc. Această recompensare a unor sentimente, care formează axa convingerilor lui Eliade, vine într'o vreme, când situația îi părea din ce în ce mai turburată, când neliniștea și nemulțumirile sale erau mai mari, când era mai descurajat de uitarea în care se vede înmormântat din toate părțile.

¹ I. Eliade, *Scrisori din exil*. Scrisoarea către Gr. Grădișteanu din 30 Febr. 11 Martie 1854. n. 285 ss.

La 23 Dec. /4 Ian. el anunță lui Grădișteanu că a plecat spre tabăra lui Omer Pașa, la Șumla¹.

În Sept. 1854² el scrie din București, unde se duce să-și instaleze familia, și unde, dacă ar fi să credem pe Russo³, găsește o primirie entusiastă din partea populației, dar numai ruină și jaf la proprietatea sa.

Ocupației rusești îi urmasă o ocupație austriacă. Prietenia, prea deschisă și activă a lui Eliade pentru Turci, ca și dragostea ce arătase Francezilor, îi atrag dușmănia Austriacilor. Aceștia se purtau la noi cel puțin tot așa de „banditește“ cum se purtase Rușii, și suspectau pe toți patrioții români.

Sentimentele nu se poate mai calde, ale lui Eliade față de Turci, îl fac să fie atras și către Franța, în această perioadă, spijinitoarea politice turcești în Orient. Mai întâiu „ea e mai leală și mai curată de tinele și de lipsele“ consulilor care fac jocul Rusiei, cum erau reprezentanții Angliei și Austriei, doritoare, în fond, de a vedea căderea lui Napoleon⁴.

Ceva mai târziu, pe vremea când va scoate *Conservatorul* la Constantinopol, va fi și mai categoric admirator al Francezilor. „Adevăratul Francez nu întreabă de ce religie ești (pentru că acuzau unii pe Francezi că vor să ne catolicizeze) ca să alerge în ajutorul tău; pe el nedreptatea îl revoltă și-l face a-și vărsa sângele cu bucurie pentru cel ce geme împilat, fie de orice religie sau stirpe“⁵.

La 22 Dec. 1855 el scrie aceluiași Grădișteanu, amic fidel și increzător: „Eu n'am nici o speranță alta astăzi decât la Franța, și zicând astăzi Franța înțeleg pe Napoleon“⁶.

Dar dacă simpatia sa pentru Franța nu se desmințise de la 1848, cea pentru Napoleon III este ceva mai nouă. Cât timp șezuse în Paris printre „proscriși și anatemiați“ „democrați, învățați și poeți“⁷ el avusese față de „tiran“ aceleași păreri ca și prietini lui, adoptase teoriile acestora și blestămasă cu ei atât împilarea actuală, cât și pe cea trecută, a unchiului, care

¹ *Ibid.*, p. 252.

² I. Eliade, *Scrisori din exil*. Către Grădișteanu 13/24 Sept. 1854, p. 294.

³ N. Russo, *Suite*, p. 197.

⁴ Eliade, *Scrisori din exil*. Către Grădișteanu.

⁵ I. Eliade și N. Russo, *Conservatorul* II, p. 169.

⁶ Eliade, *Scrisori din exil*, p. 448.

⁷ *Ibid.*, Către Gr. Zossima. p. 53.

a făcut-o posibilă, pe cea din urmă „grand capitaine grand assassin, imposteur, escamoteur de liberté“¹.

„Les Français lui vendirent la liberté pour une idée, celle de se croire, les maîtres du monde“².

Acum însă focul revoluționar de prin 50—51 îi trecuse. Adevărata sa natură de om prudent, de ordine, revine. Nu are decât admirație pentru Napoleon al III-lea, singurul în stare să se opună Rușilor.

Când își dă însă seama prin Maiu 1856, că Franța oficială nu este atât de credincioasă cauzei Turcilor, cum o crezuse el, și mai aude de planul lui Napoleon de a ne schimba cu Austria pe Lombardo-Veneția, el devine furios. Aceste sentimente de ostilitate pentru oficialitatea franceză sânt întărite după tratatul din Paris, ale cărui rezultate față de noi sânt combătute cu îndârjire de Eliade³.

Șederea lui Eliade în București în 1854 este scurtată deci la intervențiile consulului austriac. Turcia are tot interesul să mulțumească o putere care eră de o perfidie proverbială și care putea face mult rău aliaților de se unea cu Rușii.

Intors la Constantinopol, Eliade se vede din nou redus la neputință, suspectat de unii și de alții, ocolit de compatrioți, tratat cu o rigoare de care eră mândru dar care îl făcea să vadă viitorul în colori foarte întunecoase. Este epoca numeroaselor publicații de propagandă prin care, în limba franceză, face cunoscut streinilor și guvernelor apusului adevărata stare de lucruri în Orient. Vechile lui idei capătă o formă nouă populară, când se adresează Românilor⁴, ca să fie pe înțelesul tuturor; de satiră mușcătoare, în *Tandalida*, îndreptată contra refugiaților poloni, susținuți de Ghica și de Jezuți, care intrigau pentru renașterea țării lor, cu sacrificarea Moldo-Valachiei. Eliade îi acuză chiar de a face jocul Rusiei, fiind spionii acestei pu-

¹ I. Eliade, *Souvenirs et impressions, op. cit.*, p. 56.

² *Ibid.*, p. 57.

³ Pentru Napoleon cel mare admirația persistă și mai departe. Este caracteristic în această privință un pasagiu puțin cunoscut din Issachar, p. 232. „Nimic mai prozaic ca o tabacherie; și erau toate poetizate îndată ce purtau chipul lui Napoleon, și el la strănutare par'că ar fi strigat adorajilor lui: vivat Franța“. Și mai departe: „Numele lui eră o programă. În numele lui fiecare aude ceva de leone, sau de leu“.

⁴ Cele trei scrisori adresate Românilor din broșura fără titlu, loc și dată, publicată încă în 1856 în Paris. Să se remarce dușmănia pe care el o arată la această dată ideilor Unirei și a principelui strein. Vom avea ocazie să revenim asupra acestui lucru.

teri¹. Tot formă de satiră, plină de alegorii, găsim în *Descrierea Europei* după pacea din Paris. Este interesant ceea ce spune despre Franța și Napoleon III, în stilul Apocalipsei pe care îl luă Eliade ori de câte ori voia să facă pe profetul „pe Vatele”². Streinătății se adresează pe deoparte prin *Dossier relatif aux principautés danubiennes* (în care sânt ideile lui cunoscute cu privire la relațiile noastre cu Turcia și Rusia și la cele două chestiuni așa de importante pentru noi, și discutate atunci cu mare aprindere, a Uniunii, și a principelui strein)³, pe de alta prin textul francez al *Conservatorului*.⁴

Revista *Conservatorul*, pe care Eliade o publică supt pseudonim și în mod clandestin, în colaborare cu Russo, are o importanță deosebită. Adoptând acest nume el vrea să arate odată mai mult că salvarea țării române constă în conservarea vechilor noastre legături cu Poarta și în păstrarea instituțiilor strămoșești, adaptate nevoilor vremilor moderne⁵. Dacă ideile lui

¹ *Tandalida* este scrisă la 20 Iulie 1855 și a fost reeditată în *Bibl. portativă, Poezii inedite*, în 1860. În notele acestei din urmă ediții (Nota II, p. 51) ni se vorbește de legătura dintre Rodin, pe care îl știm că e I Ghica, și acești aventurieri poloni; de reînființarea Poloniei, dotată cu Moldo-Valachia (p. 7); de părinții lui Ghica, care vindeau ceapă, juică, lulele și dresuri de femei, și de legătura și a lui Ghica, și a Polonilor cu Jeziuii (p. 27 notă). Aceste informații se completează cu scrisoarea din 30 Iulie 1856 către Grădișteanu (*Scrisori din exil*, p. 58) în care ni se spune că Ciclopele este prințul Zamoiski, nepotul prințului Ciartoriski.

² Ioan Prodociu (I. Eliade), *Descrierea Europei, după pacea din Paris*, Cap. VI. Spre apus se vede un cocoș ce nu era nici cocoș, nici acvilă, nici cămilă: „Avea mai vărios forma și cocoșa și stupiditatea animalului deșertelor Arabii... Avea în loc de gușe o barbă de țap și niște mustațe făcute pe oală”. (portretul caricatural a lui Napoleon III) etc. Ia ce privește ura contra papalității el s'a servit în această broșură și de cartea abatelui Jean Hippolyte Michon, preot modernist și simpatizând cu revoluția de la 1848, *La papauté à Jerusalem*.

³ Această profesie de credință nu trebuie confundată cu cea care termină memoriul lui Eliade asupra *Istoriei regenerării române*, publicat în limba franceză cu colaborarea lui Sébastien Rhéal și Ledain (Cf. corespondența lui Eliade, din *Scrisori în exil*, cu Negulici, p. 96 sq., cu Românii din Brusa p. 126 și cu Grădișteanu din 2 Fevr. 1853, p. 208). De altfel limba franceză din această din urmă *Profession de foi* trădează stilul lui Eliade, încât ne dă dreptul să tragem concluzia că n'a mai fost scrisă în colaborare decât cel mult cu N. Russo. Același lucru se poate spune despre articolele în franjuzește din *Conservatorul*.

⁴ Cf. Prefața din 7 Ian. 1857 a *Conservatorului* unde se spune că vor fi traduse în franjuzește «pour les hommes d'état et les journalistes» articolele importante apărute în Noem și Dec. 1856 și Ian. 1857.

⁵ El ne va spune ceva mai târziu, în *Echilibrul*, p. 167—168, că termenul de conservator este urît pentru că oamenii nu judecă cu capul și mintea lor «ci cu mintea fabricată de școalele și cărțile Franței». Dar numele de conservator, ca și cel de progresist, a fost profanat fiind aplicat în Franța, primul, tiranilor, iar cel de al doilea, oamenilor care vor să provoace neînțelegeri, la demagogii «la vagabonzii și desfrânații de jos, la despoții din tină». Cf. și N. Russo. *Amintiri din trecut*, p. 166. De aici aflăm

metafizice — pentrucă nu știu ce alt nume să le dăm — cu privire la spațiu, la timp, la dualitate și triade, etc. care își vor găsi completa lor formulare în *Biblice* și în *Echillbru*, au fost întâlnite pentru prima dată în *Istoria critică universală*, pe multe din celelalte idei: politice, sociale, economice le vom întâlni mai întâiu în *Conservatorul*. Această scriere ciudată face tranziția de la Eliade revoluționar, așa cum l-am întâlnit la 1848 și anii următori, la Eliade conservator, așa cum va rămânea până la sfârșitul vieții sale.

Dar această scriere de tranziție nu ne va arăta numai cum se dezvoltă conservatorul de mai târziu din revoluționarul care fusese Eliade până pe la 1852—1853; ea formează veriga între stilul și limba lui Eliade de până atunci și stilul și limba pe care le va întrebuința în restul vieții sale.

Am spus că această scriere, jumătate revistă, jumătate memoriu, a fost făcută în colaborare cu N. Russo. Credincios și devotat elev a lui Eliade, acesta ține un loc aparte în biografia maestrului.

Eliade nu prea avea darul să păstreze pe lângă sine pe prieteni: se ceartă până și cu cei mai intimi dintre ei. Fîre autoritară și în același timp bănuitoare, sfârșea prin a-și face dușmani din toată lumea. Acest lucru se vede din conflictele cu oameni ca Negulici, ca Tell, ca Snagoveanu, Magheru, etc. provocate, poate, de motive puternice, dar și de atitudinea lui bruscă, arțăgoasă, pe care o ia față chiar și de Grădișteanu, — cu care întreținea de obicei o așa de afectuoasă și intimă corespondență, — ori decîte ori acela, din Paris, își permite să nu judece tocmai ca el, oamenii și situația. Singur N. Russo nu s'a abătut niciodată de la vorba lui Eliade, și de aproape ori de departe, a jurat mereu în cuvîntul lui. El renunță la toată personalitatea sa pentru a-și asimila pe cea a lui Eliade, și ajunge la rezultatul acesta extraordinar că în toate chestiunile, dar absolut în toate, cît trăește maestrul, nu numai că are aceeași părere ca el, dar chiar o exprimă în același chip, cu aceeași formulă.

Este greu să distingem în *Conservatorul* ce este al unuia și ce este al altuia. Articolele lui Russo sînt iscălite, ce e drept, și nu avem nici un motiv se ne îndoim de iscălitură. Dar asemănarea lui cu Eliade ajunsese la un așa grad, încît articolele lui Russo par și mai eliadice decît cele ale lui Eliade însuși. Ele anti-

cipează chiar asupra defectelor de mai târziu pe care le vom întâlni în *Biblice* și *Echilibru*, așa încât am impresia că Russo, cu admirația lui necondiționată, indiscretă și lingușitoare, a contribuit să precipite decadența de stil și limbă a lui Eliade¹.

Imediat ce Eliade trece la Șumla, se întâlnește cu Russo, trimis să facă pentru Turci niște lucrări în Balcani, la Kioteș-kioi².

Opera cea mai însemnată a lui Eliade din această epocă este traducerea *Bibliei* și comentariile ce o însoțesc, așa numitele *Biblice*.

Biblicele și cu *Echilibrul între antiteze* (*Issachar* și celelalte publicații ce îl însoțesc) constituiesc partea capitală a operei lui Eliade. Cu tot aspectul rebarbativ, cu toată greutatea lecturii lor, a asperităților ce întâlnim, limba ciudată, contradicțiile, naivitățile, ele sânt una din cele mai însemnate sforțări intelectuale în limba română. Aceste două opere în care se simte decadența bătrâneții, adică ultimul termen al unei vieți lungi, bogate, plină de accidente, cum au fost puține la noi în secolul al XIX-lea, în care se simte chiar boala, reprezintă totuși și prin dimensiunile lor, și prin enorma cantitate de idei ce pun în circulație, un monument lipsit de multe ori de gust, lipsit de proporții, ceva monstruos ca acele temple din Extremul Orient, încărcate de sculpturi, de o bogăție barbară, însă impunător, atrăgând atenția și reținând-o.

Ele ne amintesc în același timp cărțile întemeietorilor de religii și *Sommele* din evul mediu, în care se găseau „toate lucrurile ce se pot cunoaște și alte câteva”. Fără plan precis, mai ales cea din urmă, la voia întâmplării, ele vorbesc despre toate lucrurile mari, ating toate ideile, cu seriozitate, cu convingere, cu o încredere în forțele autorului și ale omului în genere care ne mișcă, amestecând întâmplările vieții cu cele mai abstracte teorii, de multe ori rău ori naiv pricepute, dar interesându-ne, constituind un monument grandios, cu toate lipsurile lui, și pentru istoria română din timpul lor, și pentru gândirea românească în genere.

¹ Un exemplu, între o sută, de cum accentuă Russo ideile la care țineă Eliade. Se știe că acesta, în repetate rânduri, arătase credința lui în asemănarea dintre om și animale, om și plante, pentru a ajunge la unitatea lucrurilor din natură. Russo scrie și el un articol despre *Unitate*, în *Conservatorul*. Ca argument suprem al asemănării dintre om și plantă, ne spune că și aceasta ca și omul are o «pistilă» și un «pulen».

² Cf. Eliade, *Scrisori din exil*, nota 34 de la p. 677.

Ele sânt ultimul termen al unei opere unică în istoria culturii românești în secolul XIX. Pornită de la o modestă activitate didactică ea s'a încărcat an de an cu tot ceea ce cultura franceză, mai ales, revărsă asupra Principatelor. Frământările de idei de tot felul, care fac din prima jumătate a secolului XIX în Franța una din epocele mari ale culturii omenеști, au avut repercusiunile și răsunetul lor în Principate, mai ales într'o natură așa de bogată, de receptivă, ca a lui Eliade. Pe fondul primitiv de seriozitate, de idealism, de patriotism s'a prins tot ce se putea prinde din neliniștea și preocupările Francezilor. Curentele s'au unit și s'au transformat într'un râu impetuos, care poartă multă impuritate, pietre, nisip, copaci, care dărâmă ici și colo, dar care reprezintă totuși o forță a naturii, puternică și impunătoare. Sânt de sigur multe opere în literatura română, frumoase, îngrijite, bine compuse, găsim într'unele chiar idei adânci, concepții despre lume originale, schițe de sisteme filosofice, totuși nici una nu ne va interesa atât ca acel rău scris *Echilibru*, care n'are calitățile unei opere de artă, din care nu se pot ceti decât câteva pagine deodată, și acelea cu chin și cu necaz, dar la care totuși revenim adesea, ca la toate operile bazate pe o lungă și constantă reflexie, pe o bogată experiență, sincere, profund omenеști.

* * *

Biblia a fost una din cărțile cele mai des citite de Eliade și despre care se poate vorbi în adevăr ca despre o carte de căpătâiu a lui. Seriozitatea ei, accentul, cuprinsul, tonul, totul se potrivea cu natura lui ardentă, aplicată spre idealism și lucruri mari, profund credincioasă, morală și dogmatică. Dar orgolios și independent, încă din tinerețe, el arată, pe de o parte o dispoziție la anticlericalism, după cum am văzut din prefața *Gramaticii* de la 1828, pe de altă o dragoste deosebită pentru toți cei pe care el îi numește revoltați, ori în ce religie sau mitologie i-ar fi găsit, și în special pentru Moise și Christos. Alături de Moise apreciază profeții, adică pe cei care, vizitați de înțelepciunea divină și înarmați cu puterea cuvântului, se ridică în contra tirăniei celor mari și corupți. Ca profesor la *Conservatorul societății Filarmonice* el făcuse elevilor un curs deosebit de poezie ebraică, ocupându-se de Psalmi și de Elegiile profe-

șilor¹. Ceva mai târziu, prin 1836, își propune „a elabora niște poezii legate astfel între sine cum în patru volume să facă un tolt”²: *Biblicele, Evanghelicele, Patria sau omul social și Omul individual*. Întregul ar fi fost o poemă, *Umanitatea*³. Din *Biblice* ar fi făcut parte *Căderea Dracilor*, din *Evanghelice* *Cutremurul* și alte poezii asemenea, din *Patria*, *O noapte pe ruinele Târgoviștei*, ca preludiu, *Mircea*, *Duelul Buzescului*, *Zburătorul* și *Mihaida*, iar din *Omul individual*, *Visul* și *Serafimul și Cheruvimul*.

Afară de aceasta, Biblia, cum și celelalte cărți bisericești traduse în românește, sânt continuu studiate de el, din punctul de vedere al limbii. Din cele două mari izvoare de premenire a vocabularului, corupt de influențele streine de la sfârșitul sec. XIX, el își dă perfect seama de rolul ce-l pot juca oprele scriitorilor bisericești.

Toate operele sale sânt pline de citațiuni din Biblie, alese așa încât să ne arate că ea eră lectura lui de priedilecție. Iar când, mai târziu, își propune să scrie *Istoria critică universală*, tot de la Biblie pornește. De atunci chiar el începe a o traduce. Comentarul pe care îl numește *Biblicele*, partea cea mai interesantă a acestei opere, îl adaogă ca un fel de răspuns la cartea atunci apărută a lui Proudhon *La justice dans la Révolution et dans l'église*. Cu toată considerația ce aveă pentru talentul lui Proudhon și stima pentru caracterul lui, „pentru că făcea atâția prozeliți, nu numai în Franța ci în toate părțile lumii”, Eliade se hotărește a publica „notițele numită *Biblice*, cu scopul de a învederă rătăcirea autorului francez”⁴.

Această operă se compune deci din două părți: o traducere a Bibliei și un comentar.

În ce privește traducerea textului, Eliade, după obiceiul său, caută să modernizeze limba⁵, și o face într-adevăr de nerecunoscut supt masca italianizantă: schimbă sensul, ori introduce elemente după cine știe ce sugestie de când cu teogoniile istoriei sale critice universale. Natural că acest fel de a con-

¹ T. Burada, *Cercetări asupra școalei Filarmonice din București (1833—1837) Convorbiri literare XXIV (1890)*, p. 7.

² I. Eliade R., *Biblicele*, p. 73.

³ *Istoria omului*, în versuri, este una din ambițiile romanticilor. Cf. Hugo (*La légende des siècles*), Lamartine (*Jocelyn, la Chute d'un ange*), etc.

⁴ Eliade, R., *Biblicele*, p. 73—74.

⁵ *Ibid.*, 73 ne spune că Biblia este „în limba de astăzi și a viitorului României”.

cepe prezentarea cărților sfinte în românește nu putea satisface pe preoți. Ceea ce este însă extraordinar, e dorința lui de a avea aprobarea ierarhilor bisericii ortodoxe pentru traducere. În acest scop el trimite câteva coale din Biblie și o jumătate de coală din Biblice capilor bisericii române, deci și marelui Șaguna. Ceilalți nu răspund. Însă episcopul de Sibiiu, prin *Telegraful Român*, deschide o campanie violentă contra traducerii.

Trebue să reamintesc că s'ar putea să nu fie numai o simplă ceartă în jurul canonicității Bibliei lui Eliade și să se fi amestecat și sentimente mai puțin desinteresate.

Șaguna fusese ales episcop al Sibiiului la Noemvrie 1847, din trei candidați prezentați, deși avusese cel mai mic număr de voturi — 27 față de 31 și 33. Înainte de alegere și după aceea, el făcuse discursurile de rigoare, de o politeță poate ceva mai accentuată decât cum se întâmplă de obicei, față de delegatul împărătesc. Eliade în *Curierul românesc*¹, reproduce discursurile, după *Foaia pentru minte*, atrăgând atenția că ele au fost făcute în ungurește și adăogând fel de fel de comentarii, după obiceiul său, în care atacă pe noul episcop².

După zece ani, Eliade, natură spontană și mai puțin păstrătoare de necaz, uitase aceste atacuri. Șaguna însă nu. Se mai adaogă faptul că tot ce venea din Franța, pe această vreme, era foarte suspectat, cum suspectată și urită fusese în Austria revoluția de la 1848 și toți oamenii ei³. Iar titlul de Baron ce se dase lui Șaguna, care scandalizează atât pe Eliade, îl obligă la anume atitudini, pe care el le și ia în realitate. Este drept că cea mai binevoitoare imputare ce s'ar fi putut face lui Eliade era că el dă o nuanță prea democratică prin interpretări forțate textului Bibliei, lucru ce nu putea conveni șefilor bisericii.

Destul că între Eliade, prin *Biblice*, și Șaguna, prin *Tele-*

¹ *Curierul românesc*, No. 51, din 22 Dec. 1847.

² După ce spune: „urmează caracterul lingușitorului“ pune într'o notă: „D-l orator se cuvenea să aibă un mai mare respect și către autorități, și către demnitățile sa, și către nația ce o înfățișă. Ce vor zice alți nații de Român, când vor vedea cuvintele acestea? Dacă dl. orator s'ar fi crescut între Sași ar fi luat exemplul de la dânsii, care știu ce este și credința, și demnitățile de om și de păstor“ (p. 203).

³ *Telegraful român*, 22 Maiu 1858, No. 22, anul VI. După ce Eliade este atacat cu o mare violență, tratat de profan incapabil de a da învățătură, de „om ce tot vrea să figureze în fruntea trebilor“ și de „sofist incorigibil“, se spune că la noi nu se potrivesc învățăturile din Paris. Se mai critică obiceiul părinților de a da copiii la învățătură, acolo.

graful român, se naște o polemică de o violență regretabilă din toate punctele de vedere. Biblia lui Eliade este interzisă și autorul blestemat¹.

Obiecțiile ce Șaguna făcuse lui Eliade nu erau lipsite de dreptate, din punctul de vedere al doctrinei. Tot neocreștinismul și socialism-creștinismul de care Eliade se lăsase convins în timpul șederii sale la Paris, toate ideile umanitare care erau răspândite în cercul, atât de simpatic lui Eliade, al „proscrișilor și anatemiaților” pe care îi cunoscuse, străbat în această traducere și în comentariile ce o însoțesc.

În privința textului însuși el pornește de la ediția celor 70, și nu de la Vulgata, care i se pare alterată, întinată de catolicism. A avut înainte textul grec al ediției Septuagintei din Atena, cum și traducerea din Mosca (Moscova); cunoaște însă și ediția Vaticanului și a Alzilor², cum și numeroase traduceri franceze ale Bibliei. Comentatorul și traducătorul Bibliei, la care Eliade apelează mai des, pe care îl utilizează uneori cu indiscreție, făcându-l să intre în textul Biblicelor sale cu citațiuni cu tot, este marele și învățatul rabin parizian Cahen³. Tot ce dă impresia erudiției în Biblice, toate acele trimiteri la comentatorii evrei din evul mediu, apropiierile între științe și Biblie, citațiile din Buffon, Cuvier, Champollion, de nouă ori din zece, îi vin de la Cahen, însă ceva mai amplificate, în stilul prolix și deslănat care

¹ Deși Eliade nu o arată, se vede că este afectat de acest lucru. În 22 Dec. 1858 el scrie din Paris, unde se află atunci, la Etretat, lui Grădișteanu (*Scrisori din exil*, p. 616) despre „blestemul unui Baron de Vladică”.

² I. Heliade, *Biblicele*. Ediția Vaticanului este cea tipărită pe vremea Papei Sixtu Quintu (cap. XXXVII vers. 2, p. 43; cap. XLIV vers. 10, p. 49; vers. 23, p. 134, etc.) și retipărită de I. N. Jäger la Paris, 1839: *Vetus testamentum graecum juxta septuaginta interpretes cum latina translatione*. După pașagiul din cap. XIX vers. 8, p. 29, se pare că el a cunoscut și *La sainte Bible*, édition stéréotype, Londres, 1817, care dă expresia „sous mon toit”, cum și traducerea lui le Maistre de Sacy, *La sainte Bible*, Paris, 1822 unde se află expresia: „Non seigneur, cela ne sera pas ainsi”, la care face aluzie Eliade în cap. XXIII vers. 11, p. 32. A mai cunoscut, afară dacă nu le-a luat numele de la vreun comentator, o ediție a Bibliei a lui Aquilla și Symmachu (cap. XXXVII vers. 2, p. 43). Tot acolo aflăm că ediția greacă de care s'a servit eră cea tipărită supt îngrijirea sinodului din Atena din 1843 (cf. și p. 77). De altfel el avea intenția ca prima carte a Genezii s'o tipărească și în grecește (*Naționalul*, scrisoarea lui Eliade, 1858, p. 218). A mai cunoscut încă pe Cahen, și Joseph Salvator, *Histoire des institutions de Moise et du peuple Hebreu*.

³ Samuel Cahen, *La Bible, traduction nouvelle avec l'Hebreu en regard*, Paris, 18 volume 1831—1839. Este de notat că *La Semaine*, din 14 Fevr. 1851, ziar la care Eliade colaboră, anunță cu mari elogii traducerea cărții lui Job, ultima parte a Bibliei, făcută de Samuel Cahen.

este caracteristic lui Eliade în mai tot ce scrie în această vreme¹.

Dar toată această erudiție, cam dezordonată, cam lipsită de critică, are pentru noi mai puțin interes decât considerațiile de tot felul și povestirea de întâmplări personale ce o însoțesc. Versetul din Biblie este de multe ori numai un pretext, sau un punct de plecare pentru desvoltări și digresiuni de ordin social, economic sau politic. Ideile lui Eliade, unele în legătură cu temperamentul său, orî ieșite din reflexii personale, altele venite prin sugestii, în special de la cugetători francezi, se leagă într'un tot, se precizează, formează un sistem. Este interesant de știut că în timpul cât el traducea Biblia, citea, admiră și traducea *Les mystères du peuple* ale lui Sue. *Crucea de argint*, care este una din părțile importante ale acestei cărți — ce tratează istoria și ascensiunea spre libertate a unei familii din popor, începând cu timpul Celților și mergând până la Revoluția de la 1848, — a fost publicată în același an cu Biblicele, după ce o parte însemnată a acestora apăruse, de vreme ce la pagina 95 a *Crucei de argint* găsim citată o notă din Biblice².

Să analizăm puțin ideile lui Eliade din această vreme, începând cu cele despre societate și organizarea ei. Aceste idei nu apar pentru prima dată în *Biblice*. Le-am mai întâlnit accidental în operele lui de la Revoluție încoace, și le vom întâlni încă în cele posterioare Biblicelor, în *Prescurtarea din Istoria*

¹ Deși Cahen este citat destul de des în *Biblice*, imitat și copiat este cu mult mai des. Cf. *Biblicele*, p. 5, cu Cahen vol. I, p. 6. Tot ce Cahen spune despre Buffon și Cuvier trece de-a dreptul în textul lui Eliade, p. 95 și 96: Dubois Aymé (și nu Ayné), Vater, Quint Curciu (*sic*) Salvator, toți, să găsem la Cahen vol. II, p. 55, fără ca acesta să fie citat. Este de observat însă că pasagiul din Salvator nu se află în Cahen, ceea ce ne arată că după indicațiile acestuia se adresase direct la *Histoire des institutions de Moise et du peuple Hebreu* (3 vol., 1828). De altfel Salvator i-a mai servit de izvor, după cum se vede la p. 99, independent de Cahen, căci acest pasagiu nu se află citat în Cahen, ceea ce m'a determinat să-l adaug la lista autorilor consultați în original de Eliade. La p. 97, vers. 23, Martin este citat după Cahen, iar ceea ce pune între semnele citării este în realitate rezumatul narațiunii, făcută de Cahen și nu textul însuși a lui Martin. Tot așa este cazul cu citatul din Buffon p. 102, vers. 13. Acest pasagiu este urmat de un altul după Prosper Alpin, în realitate Alpini (1553—1617), naturalist, care călătorise în Egipt. Acest Alpini nu se găsește la Cahen. S'ar putea ca el să fie la Salvator, adică să nu fi fost citit direct de Eliade, ca și Maimonide de la p. 106. La pag. 131, vers 31, Relandus este luat tot după Cahen vol. II, p. 115.

² Tot acolo se vorbește de superioritatea textului *Septuagintei* asupra celui al *Vulgatei*, idee la care Eliade ține mult.

Românilor, în care el cercă a schiță societatea românească veche și organizarea ei, și în *Echilibru între antiteze*.

Omul iese bun din mâna naturii. „Tot omul se naște cu scânteia divină, cu sufletul său de la Dumnezeu. Creșterea, societatea, împrejurările îl pervertesc“¹ ne spune el, după J. J. Rousseau, sau după un adept al acestuia. Iar ceva mai departe adaogă, că tot omul în cetate (orașe sau societate) este pervertit².

Pe acești oameni frica îi face a adora forțele naturii, ne declarase încă de când compusese *Istoria critică universală*³. Profitând de acest sentiment general omenesc, semenii lor șireți și puternici se asociază între ei, și pun stăpânire pe popor, unii ca regi, alții ca preoți⁴.

De atunci datează robia poporului, robie grozavă, care începe în noaptea vremilor, la pragul istoriei, și care durează până astăzi. Tot acest instinct de dominație s'a concentrat în tagmele preoțești ale Indiei și Egiptului, și în Faraoni. Arhierismul, cum îl va numi ici și colo, și faraonismul împilă poporul fără cruțare, îl înspăimântă cu muncile vieții viitoare, îl face să vadă în datorie și numai în datoria greu împlinită, în toate zilele, o faptă plăcută divinității. Poporul este bestializat prin muncă, căci dacă n'ar lucra ar avea vreme să se gândească la o viață mai bună; este ținut în ignoranță⁵, este călcat în picioare. Din când în când câte o natură de elită se ridică din mijlocul lui, îl cheamă la o viață mai omenească, îl conduce cu greutate pe drumul libertății și al unei vieți mai demne. Dar poporul nu înțelege pe mântuitor, atât de mult s'a deprins cu robia și cu

¹ I. Heliade, *Biblicele*, p. 16. Cf. și p. 12, omenirea după crima lui Cain.

² *Ibid.*, p. 20.

³ I. Heliade, *Historia critică universală* I, p. 106, unde se pare că este influențat de ideile lui Auguste Comte. Faza religioasă, ne spune el, va fi urmată de faza filosofică (p. 108) atunci când oamenii vor începe să raționeze. Am impresia că n'a citit pe Comte în original și că aceste idei i-au venit prin intermediul vreunui discipol al acestuia, consultat pentru această operă.

⁴ I. Heliade. *Biblice*, p. 14, „cei d'întăiu tâlhari organizați, aceia ce singuri își arogară drepturi, și pentru ceilalți nu lăsară decât datorii, aceia începură a detronă lumea, după ce începură a detronă inteligența astuțioasă, adică pe cei ce se numeau sacerdoți. Aceștia din urmă, ca să nu piardă primele lor drepturi și privilegii, călară a-i recunoaște de Domni, și a deveni complicitii lor“ . . . „Recunoscându-i ca trimiși ori descendenți de la Dumnezeu“. „Așa toți faraonii, descendenți în linie dreaptă de la Osiris“.

⁵ I. Heliade, *Biblicele*, p. 23. „Arborele științei este prohibit poporului de a se atinge de dânsul“.

învățătura rea și interesată a tiranilor. El rezistă; se zbate, iar „revoltatul“ moare descurajat și învins, până ce un altul¹ ia poporul de unde predecesorul îl dusesese, și pe aceiași cale grea și spinoasă, luptând cu aceleași obstacole, sacrificându-se ca și celiați, îl conduce mai departe.

Așa a fost Moise, care i-a scos pe Evrei din robia Egiptului și le-a dat „legea“, pe care s'o urmeze în numele egalității² și libertății, ca să fie fericiți și s'o dea de model celorlalte nații. Dar legea lui nu este în stare să schimbe cu totul omenirea coruptă. Unii, învățați în rele, nici nu sânt capabili s'o urmeze. De aici două categorii de oameni în țara peste care trebuie să domnească această lege: Jidanii, cei care țineau la vechea stare de lucruri, impilatorii sau sprijinatorii lor, și Evreii, poporul doritor de egalitate și libertate³.

Pe de altă parte, chiar esența acestei legi, care se mai resimte încă de contactul cu organizația Egiptului unde a învățat Moise⁴, nu este așa de desăvârșită încât să nu merite criticele noastre. Altfel n'ar mai fi fost necesar creștinismul⁵. Omenirea este într'un progres continuu și învățătura lui Christ, așa cum a gândit-o fondatorul ei, este ce am avut mai perfect până acum, în această privință.

¹ *Ib d.*, p. 89. „Toți popoli sclavi și pervertiți în servitute gem în adevăr blestemă, și urăsc pe impilatorii lor; nu respectă însă nici nu amă pe viitorii lor de bine, pe cei ce-și pun viața pentru mântuirea lor, dacă aceștia n'au considerație la curte“. Sau încă, p. 96: „lasă-ne să servim Egiptenilor, zic Evreii lui Moise, eterna strigare a tuturor sclavilor, când cineva se încearcă spre a-i liberă“. Cf. și p. 101, vers. 3.

² *Ibid.*, p. 21. Moise „după doctrinele lui egalitare, afirmă către un popor nou și apoi lumii întregi că un singur Adam fu de unde ne tragem toți, și o singură Evă“. Nu regi sau împărați, „ci oameni ca noi“: lucrători, păstori, sau agricultori

³ *Ibid.*, p. 84 și p. 107, vers. 6. Moise, și mai târziu Christ, fac din poporul întreg un sacerdoțiu, regi și preoți. Jidanii însă, care au dorit regi și cari au strigat să se crucifice Fiul Omului, vor un regat sacerdotal, de drept divin.

⁴ *Ibid.*, p. 122. Este vorba de o pedeapsă diferită dacă este omorît un sclav sau un om liber. Eliade se revoltă și zice că aici se vede rezultatul „sclavului crescut la curte de casta sacerdotală“. De altminteri și în alte pasajii vorbește de imperfecțiile „legei“, provenite din educația lui Moise și prejudecățile Egiptului, de care nu se putuse cu totul desface. Cf. p. 130, „Pe nimeni ca pe Moise nu ni-l arată istoria de radical și cu toate acestea nu se poate desbărâ de relele Egiptului, de toate până la unul“.

⁵ I. Heliade, *Biblicele*, p. 23 și p. 24. „Moise este ver și etern numai acolo unde cu timpul său ridică steagul verității și al progresului... Christ îl ridică și mai sus și devanță secolii cu dănsul, sărind peste 40—50 de secolii mai în viitor“.

Moise dăduse Decalogul, „o încercare de a liberă omenirea proclamând drepturile omului“. El formează o flacără capabilă de a lumina și încălzi, din elemente divers răspândite, incoherente și confuze¹. „Din sclav face un liber, din brut face un om². La baza acestei societăți nouă pune dreptatea, demnitatea omenească și respectul legii și al religiei³. Dar din organizația biblică, rău pricepută, trunchiată, neaplicată, care ar fi putut face fericirea oamenilor, se desvoltă din pricina astuției unora, a corupției lor, a lașității poporului, un judaism și un fariseism care nu e cu nimic inferior faraonismului⁴ de supt care îi sustrăsese Moise.

Mai întâiu ei cer un rege „câci în Palestina sclavii nu putură fără stăpân“. Mai marele preot le spune însă că acest rege „este pedeapsa, biciul lui Dumnezeu pentru cererea și faptele lor. Iată origina regalității, pentru creștinii ce sânt continuatorii mozaismului. Regele e flagelul“⁵.

La umbra și supt aripa lui protectoare cresc și se desvoltă toți complicii lui, toți paraziții care nu pot trăi decât din sângele poporului; fariseii și cărturarii. Poporul geme și se vaită. Din suferințele lui ajunse la paroxism, se întrupează Cuvântul. El care trăise „ca focar al tuturor scânteilor divine ale rațiunii“ în toată societatea, când aceasta se corupe, se retrage într'un singur om și se încarnează spre mântuirea umanității. Ca să se regenereze societatea din părțile ei „cele mai suferinde, mai abjecte, se născu, ca ultimul dintre proletari. Sus sclavule, ungere s'a pus pe capul tău. Popor Lazăr, scoală din gunoiu, scoală însuși din mormânt, și îți ia drepturile, locul tău, la soarele dreptății. Eclizie prostituată! varsă mirul tău, nu pe-

¹ *Ibid.*, p. 110 și 111.

² *Ibid.*, p. 111.

³ *Ibid.*, p. 111. Tot ultimul alineat extrem de interesant: Poporul înaintează din cucerire a libertății în cucerire a libertății și ultima fază nu este posibilă decât ca o încoronare a celor ce au precedat-o. Revoluția franceză „nu s'ar fi putut opera, de nu ar fi avut ideile și principiile Revoluțiilor trecute, mozaismul, cecropismul, creștianismul, islamismul, luteranismul“. Nu există alt progres decât prin evoluție, nu prin revoluție bruscă, prin „conservajie“ va zice mai târziu, câci nimeni ca să înainteze nu-și taie craca de supt picioare. Cf. p. 112, 125.

⁴ *Ibid.*, p. 54. „Faraon, personificație biblică a tuturor despoșilor, a tuturor privilegiatilor“.

⁵ I. Heliade, *Echilbru*, p. 291. „Nu se fac oameni liberi din sclavi“, zise Esquiros (*op. cit.*, p. 43), în traducerea lui Cocoriescu și I. Catopolu. „Regii sânt monștrii istoriei“ (p. 104).

capul regilor și preoților, ci pe picioarele fiului omului, pe picioarele umanității, peste poporul ce supoartă toate greutățile“¹.

Această identificare a lui Christ cu poporul, care își găsește cea mai lămurită exprimare în operele din urmă ale lui Eliade, mai ales în *Echilibru*, o întâlnim schițată atât în producțiile sale din timpul exilului, cât și în corespondența sa. În Mihaida Christ spusese: „Am plâns tot proletarul“². În scrisoarea trimisă la 15 August 1850, publicată în *Epistole și acte*³, povestindu cele întâmplate la 13 Septemvrie 1848, vorbește de Christ-Nația, iar la 25 Septemvrie 1850 va zice: Christ este poporul, și va termina: Pace vouă! libertate vouă! Această expresie o mai întâlnim în poezia din Iunie 1851, *Santa Cetate*, unde arată ceva mai complet, nădejdea într-o organizare nouă, Santa Cetate, la care „Christ unsul împărat de ambe Testamente, puse însuși piatra angulară“, cetate în care Christ-popul, care suferise supt Cezari, prinți, baroni, abați și a cărui soartă nu se schimbasese:

„Aceeși laboare

Tot proletar, tot puns, tot bând amarul“,
va ajunge să aibă un locaș nou, o sfântă cetate,

„Aici justiția e domnitoare;

Aici frăția e realizată;

Aici e virtute, forță, valoare,

Unul pentru toți, toți pentru unul,

Liberă voie, soartă nivelată“⁴.

Această sfântă cetate s'ar fi putut de mult realiza, dacă n'ar fi fost protivnice împrejurările, pe de o parte pentru că erau atâția interesați ca poporul să rămână în stupiditate și robie,

¹ *Ibid.*, p. 293.

² *Curierul de ambe sexe V*, p. 66. Este interesant că găsim întrebuințată chiar expresia de „proletar“.

³ I. Eliade, *Epistole și acte ale oamenilor mișcării de la 1848*, p. 9. La p. 11. găsim: „Omenirea va fi recunoscută de fiu al lui Dumnezeu“. Iar scrisoarea, de la 25 Sept., către Calinic și cler, cuprinde expresia: Christ este poporul, p. 13. De altfel mai toate scrisorile din acest timp sânt inspirate de o credință adâncă în regenerarea omului și a societății prin creștinism; de nevoia de a se ridică poporul la o viață liberă, egală, frățească, pentru a se îndeplini cuvântul lui Hristos, călcat în picioare de mai marii omenirii.

⁴ Poezie publicată în *Descrierea Europei și în Curs întreg de poezie generală*, vol. I, p. 257. Ea poartă și data de 1850, probabil cea adevărată. Toate aceste epitețe le găsim în *l'Évangile du peuple*, a lui Esquiros (1848 - 49) și, în genere, la toți scriitorii din cercul lor.

pe de alta pentrucă sclavii înșiși nu pricep, se opun la înfăptuirea fericirii lor. Dar curentul eră așa de mare încât fariseii și faraonii nu se pot luptă direct. Ei au aierul că adoptă legea cea nouă, și în realitate, prin interpretări forțate, prin șiretenie, speculând slăbiciunile oamenilor, ajung de își fac din ea armă nouă de impilare. Nu fericirea vieții pământeste a proclamat-o Christos, zic ei, ci a vieții viitoare. Nu drepturi, ci datorii, supunere, îndemn la suferință, mizerie, pentru a nu arde în focul iadului, în eternitate¹.

Ca și cum această groază a iadului n'ar fi destul spre a ține în supunere mulțimele credule și a le stoarce, peste ea s'a adăogat teribilul drept roman, originea puterii absolute a regiilor și a șefilor bisericii. Prințul, baronul, și abatele, iată cei mai crunți dușmani ai omului². Societatea nu va progresă decât întru cât se va putea sustrage ghearei sfâșietoare a acestora. Toți viitorii de bine ai poporului, de la Christ până la Revoluția de la 1848, sacrificându-și fericirea, chiar propria existență, n'au făcut decât să continue opera de liberare a neamurilor, prin industrie, prin științe, prin mișcări religioase, fie că ei se chemau Luther, Copernic sau altfel.

Fără dreptul roman și această coalție a ucigașilor, încoronați și mitrați, popoarele primitive; cum erau Galii și Dacoromanii, la care egalitatea și libertatea existau, ar fi putut trăi o viață demnă și omenească, mai ales de la răspândirea creștinismului printre ele. De altfel organizarea, ca și educația lor, au făcut că acest cuvânt consolator să se răspândească ca fulgerul, ba chiar le-a transformat în zeloase propagatoare ale credinței³ celei nouă.

¹ I. Heliade, *Biblicele*, p. 6. „Voi strigați la erezie, căci diavolul vă e mai necesar decât Dumnezeu, ca să speriați lumea cu dânsul; să luați moșiile părinților noștri, și obolul văduvei și orfanului după moartea soțului și părinților, supt cuvânt ca să le scăpați sufletul din mâna diavolului“. Cf. p. 117, „Dar își fac Despoții și Slavii un Dumnezeu cu curte, cu miniștrii, cu armate, cu concerte și dansuri, cu carcere și Siberii, cu favoriți și disgrațiați... este Dumnezeu faraonilor și sclavilor“.

² *Ibid.*, p. 125. „Mohamed nu venea decât a da câte promisese Christ și câte drepturile roman și feudal, cu pontificii sperjuri, trimiseseră pe oameni a le avea în ceruri, lăsând bunurile pământului în partea patri-cieni.or, baronilor. călugărilor“.

³ Cf. I. Heliade Rădulescu, *Elemente de historia Românilor sau Dacia și România*. Toate capitolele privitoare la starea primitivă și organizarea populației Daciei. *Echilibru*, p. 298. „Singură biserica Daciei a rămas cea apostolică creștină, căci s'a despărțit de Roma păgână supt Aurelian“.

În această societate, bazată pe iubire, pe devotament și pe sacrificiu, ființa bună prin excelență, plină de abnegație, femeia, va avea un rol preponderent. Imnuri de slavă i se ridică ca soție, mamă, soră, inspiratoare de fapte mari, ca Fecioara Maria, ca Magdalena¹.

Acest fel de a-și imagina societatea viitorului și evoluția omenirii până în zilele noastre, reconstituit sumar de noi din ideile răspândite în opera lui Eliade de la 1848 încoace, și mai ales în Biblice și în Echilibru, atât de puternic influențat de concepțiile scriitorilor democrați, și în special de Sue, cum vom vedea, nu este ceva cu totul nou la cugetătorul român. Firea, educația sa, necesități de ordin național și social proprii țării noastre, îl făcuse să reflecteze cu atenție și până atunci la aceste probleme; iar constatările la care ajunsese sânt înrudite cu principiile din ultima parte a vieții sale.

Trebue accentuat încă de acum că asupra clasei boierești la noi și asupra raporturilor dintre țăran și proprietar, chestiuni care ar putea intra tot în această preocupare de dreptate socială, părerile lui Eliade au variat, înclinând totuși mai adesea în avantajul boierului proprietar, ceea ce ar constitui o contradicție cu declarațiile lui de simpatie pentru proletar.

Mai toate aceste idei pornesc din creștinism, morala evanghelică, concepută în spirit larg — așa de larg încât nu mai este loc pentru nici o dogmă — creștinism pentru care Eliade a arătat în totdeauna o dragoste desăvârșită. Pe această puternică credință se vor alina toate ideile lui viitoare, privitoare la societate și la raporturile dintre oameni. Cât de puțin loc pentru preoți eră în această religie a lui am văzut încă din 1828, de la prefața Gramaticii, în care se găsesc aluzii ironice în contra clerului.

¹ I. Heliade, *Biblicele*, p. 5, „Emanciparea femeii dată de la primii adversari ai dreptului faraonic, dintre care cei mai renumiți fură Cecrops și Moise; și apoi chiar de la Christ, adversarul cel mai teribil al tuturor păgânătăților și mai vătos al faimosului drept roman“. Apoi, p. 6, 44, 90. „Mare mister este femeia! ea este primul instructor al pruncului“. . . p. 76 „jos la pământ gură profană și păgână! Ațintă ochii la Golgota, vezi pe femeie de la Mater a mamelor și a lui Dumnezeu până la Magdalena, vezi-le la picioarele crucei. Încălzește-te de focul lor, atinge-te la durerea lor“. Cf. și *Echilibru*, p. 362, unde ea este numită „templu viu, partea din noi înșine destinată a zdrobi capul balaorului barbariei și a liberă pe om“. Vezi și p. 264. „Marie représente la femme à ses trois états de vierge, d'épouse, de mère... toutes les femmes doivent prendre leur part dans l'Assomption de Marie“ zisese și Esquiros în *L'Evangile du peuple*, p. 23.

În 1841 scriind în *Foaia pentru minte* un articol *Despre opinie*, ne face o descriere, evident după natură, a țăranelor române și a durerilor lui, mult mai mișcătoare decât durerile, reale și acelea, dar nițel „aranjate“ retoric, ale lui Christ-popolul sau ale proletarilor englezi sau francezi. „Amăgit totdeauna, nefiind nici odată sigur de munca și de averea sa, totdeauna dând¹ fără a putea sau a ști să ceară cuvânt pentru ce dă, întrebuințat la toate trebuințele și voile noastre, el când ne vede-certându-ne zice! se mânăncă lupii, pe dobitocul sfârșit. Cine s'a adunat vre-o dată a se chipzui (*sic*) pentru folosul lui, să-i îndoiască brazda plugului, să-i arete cele spre binele și mântuirea lui, să-i dea școale și meșteșuguri?“²

„Il vezi batjocorit, îl vezi pus să lucreze și ocărindu-l la plată, mai totdeauna amăgit, totdeauna rămâne bănuitor și gata a înșelă și el pentru a-și scoate din capete; disprețuit de concetățenii lui, firește îi urește și el. E neapropiat, gros (grosolan), necioplit, fără nici o deprindere de bunăcuviință“³.

„Raffinés et purifiés par huit générations de noblesse — ne spune în *Souvenirs et impressions*⁴, vorbind de cavalerii de Malta — c'est-à-dire huit générations d'immoralités et de crimes“.

„Que de serpents en Allemagne, que de têtes couronnées“!⁵

Doar Christ este adevăratul rege: „Il sert le peuple, il lave ses pieds“⁶.

Cuvântul rege la noi are o însemnătate detestabilă: Craiu. Așa se zice: Un craiu și jumătate; un craiu de spânzurat, tot așa după cum cuvântul *rex* la strămoșii noștri eră una din vorbele cele mai spurcate⁷.

Am putea lungi cât de mult această listă de citate, căci superioritatea organizației biblice, corupția preoților, a regilor și a nobililor, oroarea de dreptul roman, și toate acele teme cu privire la caracterul de revoluționari al binefăcătorilor omenirii, „la Christ poporul“, la imoralitatea din pricina ignoranței și mizeriei a claselor de jos, reveneau mereu în operele sale.

¹ «Neauzind toată viața decât: adu bani» zisese C. Golescu, *op. cit.*, p. 20.

² *Foaia pentru minte*, 1841, p. 409.

³ *Ibid.*, p. 409.

⁴ I. Eliade, *Souvenirs et impressions, op. cit.*, p. 83.

⁵ *Ibid.*, p. 102.

⁶ *Ibid.*, p. 179.

⁷ I. Eliade, *Le protectorat du Czar*, p. 53—54.

Ele erau frecvente în cercul pe care îl vizită Eliade la Paris. Prin anul 1840 *Curierul românesc* publică un articol, în care se vede o oarecare influență a acestor concepții, romantico-socialiste ¹.

Poate și pe Fourier să-l fi cunoscut Eliade înainte de ducerea sa în Franța. Cel puțin așa pretinde. Dar părintele falansterului eră prea abstract și abstrus. L-a lăudat mult, dar cred că l-a citit puțin. Nu tot așa a fost cu autorii socialismului creștin din care pe unii am văzut că i-a cunoscut personal. Dar cine l-a mulțumit mai deplin în această privință, omul care s'a priceput să prezinte în chipul cel mai atrăgător teoriile acestea umanitare, a fost Sue. El este în stare ca toate acele sentimente de dragoste pentru nenorociți să le îmbrace în haina literară, ajutat fiind de o imaginație și de un dăr de a povesti lucrurile pe gustul poporului, într'adevăr rare. Oricare din operele lui însemnate am deschide-o, am găsi toate teoriile scumpe lui Eliade. Mărturia acestuia că l-a cetit și admirat, am avut-o. Că el eră preocupat în special de acest autor, pe care îl pune alături de Hugo și Lamartine, se vede nu numai din traducerea *Crucei de argint*, sau din aluziile la operele lui, din *Scrisorile din exil*, dar și dintr'un pasagiu din *Echilibru* ², în care vorbește de *Misterile Poporului* și expune, ca un fapt istoric, un episod celebru din romanul lui Sue.

Să deschidem la întâmplare *Crucea de argint*, tradusă de Eliade. „Christos proclamă pe sclav de egal cu Domnul său înaintea dreptății, consolă și iartă pe cei ce au păcătuit mai mult din nevoie, împinși de mizerie, sau mai mult din neștiința bine-lui și adevărului, decât din îmbuibare sau sistema de a face răul” ³.

Arhiereul, bancherul, cărturarul sânt mereu împreună ⁴.

Tina populației „face cu adevărat larmă, sânt urși la vedere, însă nu sânt răi” ⁵.

„Dreptul roman ce numai cărturarii îi știu, dreptul ce toți

¹ Scarlat N. Ghica scrie în *Curierul românesc* din 23 Iulie 1840, un articol: *Pentru înmulțirea oamenilor și sărăcie* (maltusianismul), în care se vede influența ideilor înaintate și a lui St. Simon.

² I. Heliade Rădulescu, *Echilibru*, op. cit., p. 296.

³ I. Heliade, *Crucea de argint*, op. cit., p. 26.

⁴ *Ibid.*, p. 33.

⁵ *Ibid.*, d. 44.

preoții din lume, complicii domnilor și tiranilor, îl binecuvântă și îl susțin¹.

„Nu va veni oare o zi când lipitorile să verse tot sângele ce sug de la bieții lucrători, de la văduvă și de la orfani?2“

„In împărăția lui Dumnezeu, care este a dreptății, fiecare va lucra pentru toți, și fiecare se va bucura de travaliul tuturor“³.

„Moștenirea și proprietatea este ceva legitim azi, în starea societății imperfecte de acum“⁴.

„Tot pământul sângeră supt întreitul jug al cruzimei, desfrânării și răpirei romane“⁵.

„Trântorii societăților (nobili și preoții) zic lucrătorilor: Lucrați, lucrați, . . . însă noi nu lucrăm“⁶.

Poporul, chiar când e rău, „astfel l-au preparat secolii de ignoranță și de tiranie tâmpitoare“⁷.

„Tiranii știu a ucide și moralmente când cineva întreprinde cu legea în mână și pe drumul păcii și ordinii, a mântui și regenera omenirea“⁸.

Iar spre sfârșitul cărții, așa cum ne dăduse și Eliade, un imn către femeie, căreia îi datorăm nașterea lui Christ, anunțarea învierii lui și „regenerarea omenirii căzute“⁹.

În aceeași ordine de idei găsim în *Le Juif errant* concepțiuni de ale lui Sue, direct în legătură cu ceea ce Eliade exprimase de atâtea ori, mai ales în *Biblice* și în *Echilibru*. Unul din eroi, Dagobert, „avait sabré en Espagne avec une extrême sensualité des moines qui défendaient non la liberté (l'inquisition la bâillonait depuis des siècles), mais leurs monstrueux privilèges“¹⁰.

¹ *Ibid.*, p. 54.

² *Ibid.*, p. 58.

³ *Ibid.*, p. 61.

⁴ *Ibid.*, p. 61.

⁵ *Ibid.*, p. 62.

⁶ *Ibid.*, p. 83.

⁷ *Ibid.*, p. 86, iar la pagina 111 este arătată legătura între druidism și creștinism, scumpă lui Jean Reynaud, la care face aluzie și Eliade, în ce privește credința în nemurirea sufletului. Cf. și întreg pasajul din *Echilibru*, p. 22—24, *Englezii și Francezii*, parte scrisă cam în același timp cu *Biblicele* (24 Martie 1856), care conține un tablou al evoluției ideii de drept și datorie la Francezi, a chipului cum ea a fost înțeleasă, în realitate un rezumat foarte succint al celor 16 volume din *Les mystères du peuple*.

⁸ *Ibid.*, p. 165.

⁹ *Ibid.*, p. 194.

¹⁰ Eugène Sue, *Le Juif errant*, 4 vol. (Paris 1845), p. 17.

În partea II a romanului¹ ne vorbește de formidabila putere a Jeziuiților, de intrigile, de crimele lor, de faimosul Rodin, pe atunci numai secretar, mai în urmă general al ordinului.

Un lucrător se analizează: „Artisan voué aux privations, à la misère, ce malheur, m'avait rendu méchant“² idee exprimată și de o prostituată, imputând societății starea în care se află: Une société ainsi organisée perd le droit de blâmer les infortunées qui se vendent, non par débauche, mais presque toujours par ce qu'elles ont froid, par ce qu'elles ont faim“³.

Reluând tema poporului ținut în ignoranță pentru ca să nu ceară a se emancipa, spune că interesul Jeziuiților (și al oricărui preot, afară de cel de la țară, tovarăș nenorocit al muncitorului) este să convingă poporul „qu'il doit regarder comme un crime aux yeux de Dieu d'aspirer au bien-être dans ce monde, puisque les récompenses d'en haut sont en raison des douleurs d'ici bas“⁴.

Morala lui Christ este „morale sublime et sainte à laquelle nul ne résiste, lorsqu'on la prêche les yeux remplis de larmes, le coeur débordant de tendresse et de charité“⁵.

Ea este condiția regenerării societății, prin asociațiuni bazate pe spiritul evangelic, care ar trebui opuse celor pe baze catolice și iezuitice de până acum⁶.

În sfârșit, pentru a termina cu citatele din Sue, în volumul al IV-lea găsim o profesie de credință care îl aproprie în mod uimitor de Eliade, și un pasagiu despre femeie care ar putea fi scris de acesta: „Cette généreuse religion naturelle qui prêche une reconnaissante adoration pour Dieu, l'amour de l'humanité, le culte du juste et du bien et qui, dédaigneuse du dogme, professe la même vénération pour Marc Aurèle; que pour Confucius, pour Platon que pour Christ, pour Moïse que pour Licurgue“⁷.

Pare că auzim vorbind pe Eliade însuși. Sau încă: „par

¹ *Ibid.*, p. 102.

² *Ibid.*, p. 122. / Central University Library Cluj

³ *Ibid.*, p. 211.

⁴ *Ibid.*, p. 290. Cf. *Les mystères du peuple*, vol. 3, p. 39. „Puis nos pères eurent bientôt à subir une terrible influence, celle des prêtres qui tyrannisaient, abrutissaient à plaisir les populations gauloises, leur prêchant la résignation, le respect, l'obéissance envers les Francs, menaçant du diable et de ses cornes“.

⁵ *Ibid.*, vol. II, p. 236.

⁶ *Ibid.*, vol. II, *passim*.

⁷ *Ibid.*, vol. IV, p. 121.

respect pour votre dignité et la mienne, jamais je ne ferais serment d'observer une loi faite par l'homme contre la femme, — zice un personagiu — avec un égoïsme dédaigneux et brutal, une loi qui fille lui retire son nom, épouse la déclare à l'état d'imbécillité incurable, etc¹.

În *Les mytères du peuple* găsim aceleași idei, pentru a nu știu câtea oară exprimate, alături de altele înrudite, cu aceeași căldură susținute: nevoia respectului persoanelor și a proprietăților²; ateliere pe baza asociației³; antimilitarism, de vreme ce armata sprijine regalitatea⁴; dispreț pentru catolicism, al cărui întemeietor a fost Petre, care de trei ori a renegat pe Cristos⁵; credința în progres⁶, etc.

Și pentru ca asemănarea între Sue și Eliade să fie mai mare, de data aceasta Eliade influențând pe Sue, în volumul X al *Mysterelor*, prințul Frantz de Gerolstein face discursuri în care vorbește despre „Polonais, Hongrois, Moldaves et Valaques, asservis par la Russie et l'Autriche (nu și Turcia), mais de fait républicains par leur ancienne coutume électorale” lucrul pe care Eliade îl spusese adesea.

Întreg acest volum, împreună cu al XI-lea și al XII-lea, este un amestec de piese de arhive, de povestiri istorice, de adunări, și de ficțiuni, absolut în genul *Biblicilor* și al *Echilibrului*, unde tonul, în loc să fie „susținut” ca la Sue, este adesea glumeț, amestecat cu snoave sau povestiri în stil popular.

¹ *Ibid.*, vol. IV, p. 277.

² Eugène Sue, *Les mystères du peuple*. 16 vol. Bruxelles 1865, vol. I, p. 158 „ce peuple qui . . . par la protection dont il couvrait les personnes et la propriété . . .”

³ *Ibid.*, vol. I, p. 176. „Il avait établi sur les bases de l'association et de la participation un vaste atelier de menuiserie”.

⁴ *Ibid.*, vol. I, p. 187. Pentru ce să plătim?, se întrebese Eliade în *Souvenirs*: „Pour avoir des armées qui protègent dans l'intérieur l'injustice, qui massacrèrent à l'extérieur ceux qui aspirent à la vie?”

⁵ *Ibid.*, vol. III, p. 155. „Je m'inquiète en songeant que le premier de ces Princes des Prêtres a été ce disciple de Jésus, ce Pierre qui, par une indigne lâcheté a renié trois fois son doux maître”. Aceleași lucru îl spusese Eliade de mai multe ori vorbind despre catolicism. Cf. *Echilibrul*, p. 24. „Feodalitatea și regalitatea susținute de biserica Romei, care din origina ei se lepădase de Christ . . .” Și în note adaogă: „Sfântul Petru avu împușnarea de suflet de a se lepăda de trei ori de Domnul său. Papii, ce se pretind de succesori ai lui Petru, îi semănară mult și îl și întrecură în aceasta”. Acest pasagiu este hotărît de la Sue și foarte convingător.

⁶ *Ibid.*, vol. I, p. 195, 224. „Le progrès incessant de l'humanité qui, l'histoire le prouve, n'a jamais fait un pas rétrogarde”. Vol. III, p. 322, „l'humanité visible et invisible s'élèvera de sphère en sphère vers une perfection infinie”.

În afară de acest crez politic și social, de istoria certelor sale cu dușmanii care „ca niște tâlhari îi calcă sufletul“¹, de multe aluzii biografice, mai găsim în *Biblice* idei trinitare, încă întâlnite în *Historia critică universală*, reluate în *Echilibru*. În notele ce însoțesc cartea a III-a, cap XII, vers 20 al Genezei², este o adevărată disertație despre legătura dintre credințele Indienilor și Evreilor pe de o parte, despre trinitatea Genezei pe de alta. Aceste idei, reluate în capitolele în care povestește neajunsurile sale cu Șaguna, le știm de unde provin: de la Pierre Leroux și cei influențați de el, și sânt răspândite prin „Globe“ și prin toate publicațiile ulterioare³. Ele se îmbină cu fel de fel de explicații filologice asupra numelor din Biblie, a legăturii între Egipt, India și Palestina, lucruri ce ne duc direct sau indirect la Fabre d'Olivet și imitatorii lui⁴.

Despre triadă vorbise și Esquiros⁵, după cum am văzut. Ce e mai mult, în același capitol găsim aluzii la raporturile misterioase dintre lumea intelectuală și lumea fizică, exprimate prin numere. Dacă ne aducem aminte, pasagiile trinitare ale lui Eliade din *Biblice* erau și ele însoțite de o adevărată jonglerie cu cifrele, care pareă cu totul inexplicabilă⁶.

¹ I Heliade, *Biblicele*, p. 73.

² *Ibid*, p. 21, 22 și 23.

³ În *La république* din 18 Dec., 25 Dec. 1848 și 5 Martie 1849 o mare parte Pauline Koland scrie articole supt formă de scrisori către P. Leroux, adevărate imnuri trinitare: „La triade peut, comme vous le dites, être le remède efficace à l'exploitation de l'homme par l'homme“. La triade „découverte plus importante peut-être pour l'humanité que celle des Copernic, des Newton, des Kepler“, (18 Dec. 1848).

⁴ Fabre d'Olivet, *La langue hébraïque restituée*, care însă cred că n'a fost cunoscută lui Eliade decât prin rezumatul lui P. Leroux, făcut în *De l'humanité*. Aici găseă ideea că Adam e o personificare a genului omenesc „le régime nominal“ (vol II, p. 518). Cf. și *Ist. critică universală*, vol. p. 128. Alte asemănări au fost puse în evidență în nota 5, p. 61. Apoi și Eliade și Leroux vorbesc de Cain ca de un reprezentant al proprietății geloase, exclusive (*De l'Humanité*, vol. II, p. 556). Cf. apoi vol. II, p. 594 la Leroux, cu *Biblice* p. 13, unde se vorbește de vârsta fiilor lui Adam, până la Noe; Leroux, *op. cit.*, vol. II, p. 601 în *Biblice* p. 13, unde se află disertația asupra numerilor și în special a numărului 7; vol. II, p. 646 și 23 din *Biblice* unde se vorbește de trinitatea Adam și Noe.

⁵ Cf. *Historia martirilor libertății*, tradusă de Cocreșcu și Catopolu, *op. cit.*, p. 114. Cf. și p. 106, unde se vede tonul inspirat în care se vorbește despre femeie, ton comun tuturor scriitorilor din această grupă.

⁶ Alături de aceste exerciții baroce (Cf. *Biblicele*, p. 13 și *Hist. critică universală*, vol. I, p. 280--81) mai aflăm adevărate orgii filologice, cum e cea din *Biblice* p. 15, cu privire la Manu, Menes, Mines, Numa, etc. Ceva similar vom întâlni în Louis Jacolliot, *La bible dans l'Inde*, capitolul Manu, Menes, Minos, Moses, dar această carte este din 1868. Trebuie să presupunem deci că amândoi s'au servit de același izvor.

De altfel între 1835—1850, toți se cred obligați a-și forma un sistem pentru origina lumei și a-l expune, în revistele timpului, cu un mare lux de citațiuni, de legături cu cosmogoniile extremului orient. *La France littéraire*, al cărui principal colaborator eră Esquiros, prieten cu Eliade, este plină de astfel de articole. J. B. Leclère în 1833, „un trinitaire enragé“, ne spune¹ că trinitatea este pretutindeni: „un triple accord ne formant qu'une harmonie“². Omul este formă, spirit și materie; Dumnezeu, în spațiu este înălțime, lățime, și lungime, iar în timp, trecut, prezent și viitor. El o continuă astfel pe mai multe pagini: corpurile au trei stări, climatele sânt de trei feluri, pământul se împarte în trei zone, religiile au toate treimea la bază, etc.

La nenumăratele tablouri trinitare Eliade îl adaugă pe al său, căci listele pe care le întocmește au aerul să-i aparțină³.

Biblicele nu sânt terminate dar așa cum sânt, ele erau foarte iubite de autorul lor⁴.

Gravitând în sfera de influență a lui Sue și a partizanilor acestuia, Eliade construște, din material pe care îl ia mai ales de la cugetătorii francezi idealști ai timpului, dar punând un ciment propriu, această punte grandioasă, care leagă opera sa anterioară de *Echilibru între antiteze*, de sigur lucrarea capitală a vieții sale. Fără prea mult meșteșug, lăsând să se vadă fragmentele, de multe ori desfigurate, împrumutate de aiurea, cu o artă grosolană, primitivă, pretențioasă, dar solidă, el edifică un monument impunător, caracteristic pentru vârsta în care s'a produs, și mai ales pentru omul care l-a întreținut.

¹ J. B. Leclère, *Régénération sociale*, o serie de 5 articole, în care găsim deseneuri de cercuri, cuadrilatre, etc., ca la Eliade în *Istoria critică*. *La France littéraire*, vol. IX, 1833, p. 225 sq.

² *Ibid.*, p. 226.

³ În *Biblice*, p. 75 găsim mai complet și mai lămurit ca totdeauna părerile sale asupra Franței și civilizației franceze. Acuzat de Șaguna că introduce în Bibliă un element profan, venit din Franța, el se apără, arătând ceea ce crede bine sau rău despre Francezi. Este un pasagiu remarcabil prin sinceritatea și claritatea lui. El ne expune adevăratul punct de vedere al lui Eliade față de Franța, diferit de exagerările ostile de la 1840, dar și de exclamațiile de o administrație lirică, fără rezervă însă trecătoare, din *Impressions*. Tot aici tin să atrag atenția asupra apropierei ce face Eliade, cam fără gust și tact, între întâmplările din viața lui Moise și chiar a lui Isus, și ale sale proprii. Sânt aluzii destul de transparente în *Biblice*, pp. 63, 139—140, sau încă în traducerea din *Crucea de argi*, nota de la p. 184, *Echilibru*, p. 4. etc.

⁴ Cf. scrisoarea către redactorul *Naționalului*, din 3 Aprilie 1859, publicată în *Bibl. portativă*, vol. I, *Critica* p. XXVI.

El ne conduce la opera bătrâneței lui Eliade, opera vieții sale întregi am putea zice, pentru că de la cele dintâiu publicații, ideile sale urmează un drum mai mult sau mai puțin drept, spre a se concentra în acest haotic *Echilibru*. El este în același timp apogeul și declinul uneia din cele mai puternice minți românești, efortul suorem al unei inteligențe cuprinzătoare, dacă nu ordonată și adâncă, dar roasă de boală, prevestind decadența, care nu va întârzi a se produce.

Declinul.

Echilibru între antiteze.

Biblicele fuseseră publicate la Paris, unde se dusese Eliade, din Constantinopol, la începutul lui August 1857. El găsisse necesară prezența sa în Apus, pe lângă oamenii politici ai Franței și Angliei, spre a informa despre raporturile între Români și Turci, despre vechile noastre tratate cu Poarta, și interesul atât românesc, cât și apusean, al revenirii la aceste tratate. El trece prin Pireu, Italia, Elveția, Germania, Bruxelles, ajunge la Paris, de unde curând pleacă la Londra, prin luna Octomvrie. La sfârșitul lui Decemvrie el eră din nou în Paris, unde rămâne spre a supraveghea tipărirea *Bibliei* și a *Biblicelor*. La începutul anului 1859 se întoarce în țară.

Imediat își reia activitatea de publicist pe tărâmul ziaristic reinviind *Curierul românesc*, care este din nou suspendat, sau scriind la alte ziare — și pe cel al literaturii, retipărind multe din scrierile sale anterioare, dotate în genere cu prefețe. Apoi începe tipărirea lui *Issachar* sau *Laboratorul*, care, îmbogățit cu multe broșuri apărute în acești ani, va purta titlul general de *Echilibru între antiteze*¹, și va forma opera capitală, de sinteză, a lui Eliade.

Nu ne vom ocupa de celelalte scrieri cuprinse în *Biblioteca portativă*², nici de *Prescurtarea din historia Românilor*³. Ce este interesant din ele, pentru chestiunea ce ne preocupă, a

¹ I. Heliade, *Equilibru între antithesi sau spiritul și materia*. București, 1859—'869.

² I. Heliade R., *Biblioteca portativă*: vol. I. *Literatura, Criica*; vol. II. *Diverse*; vol. III. *Diverse*; vol. IV. *Morala*; vol. V are poezii inedite, bucăți de C. Bălăcescu (între altele *Fă-mă tată să-ți semăn*, cu o prefață de Eliade), Fata și lucruri cunoscute, de Eliade. Buc. 1860 și 1861.

³ I. Heliade R., *Prescurtare din historia Românilor*. Buc. 1861. *Elementele de Historia Românilor sau Dacia și Romania*, sânt din 1869. Buc. ed. II.

a fost și va fi încă semnalat. Vom merge direct la *Echilibrul*; vom încerca să descălcăm în chaosul acestei lucrări fără plan, greu de citit, dar plină de idei, sugestiile și influențele ce vin din Franța. Ele sânt foarte numeroase, și, cu toate tendințele din ce în ce mai accentuate conservatoare ale lui Eliade din această vreme, provin de la autorii democrați, umanitariști, revoluționari, pe care îi cunoscuse în Paris. Am putea zice chiar că umbra lui Proudhon, plutește peste toată această carte. De altfel puțini oameni au interesat pe Eliade atât cât acest admirabil temperament de luptător idealist, desinteresat, curajos și de o probitate proverbială.

Eliade care l-a cunoscut, a trebuit să fie fermecat de bogăția cunoștințelor aceluia autodidact, ca și el, care învățase singur latinește, grecește și ebraica, ca lucrător tipograf, și care citise și eră în curent cu toate chestiunile filosofice, economice, religioase și morale din timpul său.

Prezența lui se simțise și în *Biblice*. Ba încă Eliade, după cum am văzut, prin această publicație intenționează să demonstreze că, departe de a fi „Răul“, după cum spusese Proudhon, Dumnezeu ar trebui să fie și a fost la baza tuturor întocmirilor cu adevărat democratice, iar religia înțeleasă așa cum au conceput-o toți cei mari, Buda, Moise, Cecrops, Isus, este cel mai prețios auxiliar în lupta pentru libertate și progres pe care omenirea o duce de la începutul ei, de când prin forță și viclenie faraonii și arhierii au pus mâna pe putere. Eliade are atât dragoste și admirație pentru Proudhon încât îl costă că nu poate fi de acord cu el, și mai ales îi e greu să conceapă cum el poate ataca atât de îndârjit acest prețios aliat în contra tiraniei, religia, a cărei esență este dreptatea¹, bunătatea, egalitatea și frăția²,

¹ Cf. *Biblicele* p. 101. „Primele principii ce sânt bazele fundamentale ale unor legi ce au să facă dintr'un popor o nație, acele principii de nu vor fi Justiția cea mai nepărtinitoare, nația de odată cu concepția sa, poartă în sine și principiul morții sale . . . Numai cetățenii ce se cresc supt legi drepte, numai aceia pot deveni bărbați liberi“. Aceste sânt tocmai principiile exprimate atunci de Proudhon în cartea faimoasă: *De la Justice dans la Révolution et dans l'église*, care a fost urmărită de tribunale și i-a adus condamnarea.

² *Ibid.*, p. 111. „Ah, Proudhon! Nimeni ca tine și cei asemenea ție nu făcură atât serviciu împilatorilor de corpurile oamenilor; vrând a lua singura putere, singura armă a celor desmoșteniți, religia, și a o da ca niciodată în mâinile celor ce te acuză și te judecă“. Cf. p. 113. Ar fi dorit ca Proudhon să fie condamnat ca un creator iar nu ca un destructor (al religiei). „Ține minte însă că acuzătorii și condamnatarii tăi până în fine te vor

pe care și Proudhon voia să le pună la bazele societății viitoare.

Primul titlu al acestei opere ciudate, pe care multe publicații anterioare și mai toate scrierile lui Eliade dintre 1860 și 1870 au venit să o îmbogățească, fusese *Issachar* sau *Laboratorul*, „scriere socială, politică și literară“. Prin acest titlu el rămâne în lumea și atmosfera biblică, și pe de altă parte arată toată dragostea sa, nu pentru proletar, — căci așa ceva nu există la noi, cum o spune în repetite rânduri, combatând pe rivalii săi politici, care maimuțăreau formele apusului, — ci pentru agricultorul care este însași temelia statului nostru, el muncitorul și proprietarul în același timp, „aratru sau opinca, origina tuturor condițiilor sau stărilor societății“¹. Cel de al doilea titlu, *Echilibru între antiteze*, îi vine direct de la Proudhon. Încă în *Discours sur la célébration du Dimanche*² găsim că „l'harmonie est l'équilibre dans la diversité“. Ceva mai târziu Proudhon reia această idee și, supt influența lui Hegel, o dezvoltă și o precizează. Este de notat că Proudhon n'a cunoscut direct opera lui Hegel. El nu știă nemțește, și primele traduceri ale acestuia sânt posterioare „*Sistemei contradicțiilor economice*“³. A cunoscut pe Hegel după explicațiile unui elev al acestuia, Grün⁴. Ideile filosofului german, așa cum ele reieșeau din lămuririle lui Grün, sânt adoptate imediat de Proudhon, fuzionate cu idea antinomiilor lui

iertă; iar pe mine nici odată (eră tocmai în conflict cu Șaguna); pentrucă tu le dai arme și eu le răpesc; tu îi faci a se arăta publicului de apărători ai religiunii și a celor mai sacre omenirii, și eu îi demasc și le demonstrez toată apostazia; tu forțezi populi prin expresiunile tale a considera pe înimicii tăi ca niște oameni sfinți, și eu dau pe față toată păgânătatea și ipocrizia acestora“. Pag 117. „Cu doctrinele Domniei Voastre (Proudhon) nu faceți decât a strânge și perpetua și mai mult fiarele sclăviei“. Și mai departe, la p. 122, apostrofând pe Moise pentru articolul în care face deosebire între viața unui sclav și a unui om liber, adaogă: „Vezi pentru niște articole ca acestea vine mai târziu mintea umană desdemnată și strigă: D-zeu este răul, D-zeu este Satan . . .“

¹ I. Heliade R., *Echilibru*, p. 1.

² P. J. Proudhon, *De l'utilité de la célébration du Dimanche considéré sous les rapports de l'hygiène publique, de la morale, des relations de famille et de cité*, Besançon 1839, p. 39. Citațiile vor fi făcute după a IV-a ediție, Paris 1850.

³ P. Proudhon, *Système des contradictions économiques ou philosophie de la misère*, Paris, 2 vol. 1846. Vera, filosof italian care trăiește la Paris până la 1851 și apoi la Londra și în Italia, scrie „Introduction à la philosophie de Hegel“ în 1855 și traduce Logica în 1859.

⁴ Cf. P. Leroux articolul de la 25 Noemvrie 1849 din *la République*: „Un Allemand de ma connaissance vous a initié, il y a de celà cinq ans à peine aux mystères de l'hégélianisme“

Kant și aplicate la economia politică. Totul pe lume se prezintă ca un compus din doi termeni opuși, teza și antiteza, care tind să se distrugă reciproc¹, și care se rezolvă, se conciliază, se identifică, după cum spune în discursul făcut la curtea cu juri, la 29 Martie 1849², într'un al treilea termen de ordin superior, sinteza³.

Același lucru va fi exprimat și în *La Philosophie du Progrès* câțiva ani mai târziu: „La religion, comme l'état, comme toutes les institutions humaines, se manifestent en une suite de termes essentiellement opposés et contradictoires“⁴. În avant-propos⁵ zisese: „Tout est opposition, balancement, *équilibre* dans l'Univers“.

Această idee de echilibru a contrariilor, a antitezelor, va zice Eliade, și nu a identificării, a rezolvirii lor, va fi reluată în *De la Justice dans la Révolution et dans l'Eglise*⁶.

Iată origina titlului operei lui Eliade, operă care este în același timp o metafizică, o autobiografie, un tratat de economie politică și de finanțe, un pamflet, și tot ce dorim. Dacă Eliade ar fi fost un fondator de religii, și avea tot ce-i trebuia pentru acest lucru, — credință, energie, dogmatism, tonul de apostol, de „vate“, convingerea în misiunea lui aproape supranaturală, — credincioșii ar putea găsi în *Echilibru* un răspuns la toate întrebările lor. El este o Biblie și un Coran.

A fost admirabil definit de D-l G. Bogdan Duică în articolul despre *Eminescu, Eliade, Gutzkow* din *Convorbiri literare*⁷: O carte stranie. O filosofie de diletant, amestecată cu vederi sociologice de felurite origini; o istorie construită uneori poeticește; multe idei de bun simț; dese scăpărări de patriotism; un talent retoric remarcabil; licăriri de misticism; vii gesturi de profet; și toate acestea subordonate tendinței generale conservatoare a scrierei, toate încercând să puie fundament pentru viitorul nației“.

¹ P. I. Proudhon, *Système des contradictions*, p. 68.

² P. I. Proudhon, *Mélanges*, vol. II, p. 74 și 177, în care vorbește de Hegel și de teoria acestuia a identității contrariilor.

³ P. I. Proudhon, *Système des contradictions*, p. 85.

⁴ P. I. Proudhon, *Philosophie du progrès. Programme*. Bruxelles 1853, p. 93.

⁵ *Ibid.*, *Avant-propos*, p. 14.

⁶ P. I. Proudhon, *De la justice dans la Révolution et dans l'Eglise*, Paris, 1858. Ediția consultată este din 1870.

⁷ G. Bogdan Duică, *M. Eminescu, Eliade, Gutzkow*. *Conv. lit.* XXXVIII, (1904), p. 169.

„Filosofia“ îi vine mai ales din două izvoare: Proudhon, și Lecouturier. Nici vorbă că el să fi citit pe Hegel, cum susține d-l Buricescu în Prefața pe care d-l P. V. Haneș o face ediției Minerva a Echilibrului. Nu numai atât, dar nici modelul său Proudhon, nu-l cunoaște, după cum am văzut, decât din explicațiile unui elev, deci din a doua mână. Eliade știa despre Hegel, filosof care se bucură de mare celebritate mondială în prima jumătate a sec. XIX, exact ceea ce ar ști un contemporan al nostru, care nu s'ar ocupa în special cu astfel de chestiuni, despre Bergson sau Einstein. Și încă, astăzi sântem mai exact informați decât pe acea vreme. Proudhon, mult mai capabil ca Eliade de o analiză serioasă și pătrunzătoare a lucrurilor abstracte, și încă își face despre Hegel o concepție personală, în care intră mai mult Proudhon decât Hegel.

Interesați de aceste explicații ale lumii, care păreau numai niște jocuri de inteligență, prin dualism, unitate, triade, identificare a contrariilor sau echilibrul lor, o întregă serie de scriitori încep a se deda la aceste exerciții, de o pedanterie și o naivitate ridiculă, așa încât și mai înainte, dar de sigur în timpul exilului și după aceea, Eliade a luat cunoștință de ele. Când ne-am ocupat de Biblice am vorbit și de această chestiune și am arătat cum triada lui Leroux, a trecut în opera compatriotului nostru. Eliade admite triada, pe care o confundă cu grupul teză, antiteză, sinteză și combate pe unitari și pe dualiști. Proudhon îi combate pe toți trei. Unitar eră Fourier¹. El imaginase „seriile“ pe cari le adoptă și Proudhon: „Raisonner

¹ Este adevărat că Eliade ne spusese că a cunoscut pe Fourier încă din 1832. În Scrisoarea către Russo din 14/26 Oct. 1853 (*Scrisori din exil*, p. 239) vorbește despre el cu o admirație pe care n'am întâlnit-o față de o alta persoană. „Dacă filosof va să zică raționator, amator de înțelepciune, de adevăr, de știință, atunci Fourier este cel mai mare filosof din lume“ (p. 240). Și ceva mai departe: „Dacă profet însemnează spuitor de necunoscute, ca algebristul, atunci Fourier este cel mai mare din toți profetii, cu atât mai mare decât nu se dă pe sine de astfel“ (p. 242). Dar n'am aflat nici o urmă evidentă în opera lui Eliade despre influența lui Fourier. Pe de altă parte opera acestuia este sau atât de abstractă, de convențional abstractă, încât e aproape imposibil de priceput fără inițiere, ori de o naivitate, de o imoralitate chiar, mai ales dacă nu pierdem din vedere preocupările moralizatoare ale lui Eliade, încât de ar fi cunoscut-o, nu i-ar fi putut conveni. Ce ar fi zis el de acest lucru, de ex.: „une femme peut avoir à la fois; un époux, un géniteur, un favori, plus, de simples possesseurs“ (Charles Fourier, *Oeuvres complètes en 6 volume*, ed. II. și III Librairie sociétaire 1841—48, vol. I. p. 125). Și încă el are grijă să ne spună că teoriile lui sânt expuse cu menajamente căci altfel „causeraient trop d'enthousiasme, surtout chez les femmes“, vol. I, p. 108.

c'est sérier¹“ zice el în *De la création de l'ordre*. „La série a pour élément l'unité“².

Cea mai mică serie posibilă cuprinde însă cel puțin două unități: „Teză, antiteză; binele și răul; tatăl și copilul; stăpânul și ucenicul; soțul și soția“³.

„Fourier en annonçant une théorie de l'unité universelle, prouve par là même qu'il méconnaît l'indépendance essentielle des différents ordres de séries“⁴. Și mai departe în *La Philosophie du progrès*⁵, adaugă (fără să mai numească pe Fourier) că condiția existenței, după mișcare, este unitatea, care însă nu e simplă, cum s'a afirmat de unii, ci e sinteza: „l'être, ainsi que l'idée est un groupe“.

Triada și reprezentantul ei, „le théologastre Pierre Leroux, sânt criticați cu îndârjire, între altele în *De la Justice*⁶. „Il ressort de là que l'instrument de critique que nous cherchons est de toute nécessité dualiste ou binaire: il ne saurait être triadique... toute triade trinité, ou ternaire n'est que l'abrégé de deux diades obtenu par l'identification ou la confusion de deux de leurs termes“.

lată deci că acele încercări de a explica noțiunile după sistema unitară, dualistă, trinitară, preocupau și pe modelele franceze ale lui Eliade.

Este un joc al timpului, care pasionează. Eliade își ia *Elementele*, parte din Proudhon, altă parte de la Leroux „trinitarul“ și apoi combinația lor o face singur. Pentru prima dată întâlnim aceste explicații ale lumii în introducerea din *Istoria critică universală*, vol. I⁷ apoi într'o scrisoare către Gr. Grădișteanu din 29 Maiu 1856⁸ în care se văd două din exemplele date mai sus, după Proudhon, ceea ce nu e o întâmplare:

¹ P. J. Proudhon. *De la création de l'ordre dans le travail, ou principes d'organisation politique*. Paris et Besançon, 1843. Ed. II, după care voui face citățiile, din 1849, p. 142.

² *Ibid.*, p. 142.

³ *Ibid.*, p. 144.

⁴ *Ibid.*, p. 339.

⁵ P. J. Proudhon, *La Philosophie du progrès*, op. cit., p. 35—36.

⁶ P. J. Proudhon, *De la justice*, vol. I. 28.

⁷ Treismul, de care va vorbi mai târziu, apare încă din vremea când publică *Curierul de ambe sexe* per. III. Aici aflăm că alături de empirism și eclecticism există și un treism (p. 384), asupra căruia insistă în deosebi, fără să ne soună dacă îl admite sau nu.

⁸ I. Eliade, *Scrisori din copilărie*, p. 510 ss.

mirele, mireasa; maestrul, discipolul. Atât eră Eliade de încântat de aceste rezultate încât își propune să le publice și în franțuzește, ceea ce însă n'a făcut. Ele reapar în *Conservatorul*, în *Biblice*¹, apoi în diferite pasagii din *Echilibru*. De la o operă la alta aceste idei s'au mai precizat, dacă ne putem exprima astfel despre niște teorii, învelite într'o ceață prin care greu străbate lumina.

Același lucru se poate spune despre un capitol tot așa de neașteptat în opera de care ne ocupăm, cel privitor la spațiu și timp. El a fost introdus numai pentru că Eliade a citit cartea lui Lecouturier: *Le socialisme universel*. Acest Lecouturier, aveă două calități care îl impuneau admirației contemporanilor, nu destul de pregătiți în chestii de filosofie, cum eră Eliade: aveă îndrăzneală și posedă un jargon filosofic, un „jerg“ cum i-ar fi zis el. Cele mai enorme neexactități și absurdități sânt spuse pe un ton peremptoriu, calm, în așa fel, încât nici nu-ți puteă veni ideea de a-i pune la îndoială afirmațiile.

Toată partea III-a a *Echilibrului*, care poartă subtitlul de *Spiritul și Materia*, în realitate un rezumat din *Istoria critică universală*, este supt influența cărții lui Lecouturier. La începutul *Echilibrului*, în primele coale ale lui Issachar, aceleași idei fuseseră exprimate: forma definitivă însă o capătă numai aici. Toate ideile lui Lecouturier au trecut în opera lui Eliade, legate între ele printr'un fel de „țesut conjunctiv“ de la Eliade, în stil care vrea să fie popular și nu e decât stângaci, uneori vulgar.

Pe alocuri textul neschimbat al autorului francez a intrat în corpul operei lui Eliade, cu citațiuni cu tot. Mărturisim că de n'ar fi așa de interesant cazul acesta care ne explică preferințele lui Eliade și influența asupra lui a Francezului, n'am insistă asupra acestor capitole, așa stranii ne par acèle teorii.

Lecouturier², după ce ne face un rezumat al Cosmofiei, operă publicată anterior, ne spune că sânt în univers două existențe în afară de creație, care intră ca elemente în toate sistemele cosmogonice: Timpul și Spațiul³. Ele sânt ființe negative, adică care nu sânt nimic prin ele, nu există decât cu condiție să fie um-

¹ I. Eliade, *Biblicele*, p. 8—9.

² Charles Henri Lecouturier, *La science du socialisme universel*. Sans date (1850). Tip. Malteste, Paris.

plute de două existențe (ființe) pozitive, infinite ca și ele¹. Spiritul umple vidul moral al timpului, este „corelativul“ timpului, materia a spațiului. Spiritul și timpul ating infinitul în sensul duratei, adică sânt eterne; materia și spațiul ating infinitul în sensul întinderii, sânt ilimitate. Dar nimeni nu poate găsi spiritului o întindere, și nimeni nu poate găsi materiei o limită în durată. Deci spiritul poate fi infinit în spațiu și timp, materia infinită în timp și spațiu. Prin urmare calificativul de infinit se aplică și timpului cu corelativul lui spirit, și spațiului cu corelativul lui materia. Se poate spune infinit în timp, cum se zice infinit în spațiu².

Aceste principii sânt răspândite, într'o altă ordine, în primele patru pagini ale *Spiritului și materiei*: „Dacă ne-am imagina timpul și locul, de sine nu sânt decât niște viduri, deșerturi. Inșă nimic nu este vid în natură. Locul sau spațiul este plin, și împlinirea lui este materia; timpul asemenea cată să fie plin, și împlinirea lui este spiritul sau mintea. Locul este domiciliul materiei și timpul domiciliul spiritului, sau: materia este locuitorul locului și spiritul este locuitorul timpului“³. „Precum timpul este corelativ cu locul, asemenea și spiritul este corelativ cu materia, unul este necesar altuia, unul presupune pe altul, unul este complinirea celuilalt“⁴.

„Această infinitate sau nemărginire a timpului, ne spune Eliade — după ce încercase să facă evidentă tuturor această proprietate — se zice eternitate; și prin urmare timpul este etern“.

„Locul dar sau spațiul, neavând margini, zice ceva mai departe, este infinit, nemărginit“.

„Spațiul, sau locul este, după cum a zis Pascal, o sferă nemărginită, al cărui centru este pretutindeni și circumferința sau marginele nicăeri“⁵.

„Eternitatea este proprietate a spiritului“⁶ zice el, după Le-

¹ *Ibid.*, p. 13.

² *Ibid.*, p. 14.

³ I. Eliade, *Echilibrul între antiteze, Spiritul și materia*, p. 267.

⁴ I. Eliade, *Echilibrul*, p. 267. Correlativul veul dire complément, ne spune Lecouturier, *op. cit.*, p. 14.

⁵ *Ibid.*, p. 266. Acest citat este pus la Lecouturier, într'o altă ordine ceva mai la vale, p. 28, acolo unde el vorbește despre compoziția Universului. Și ca să nu mai avem nici o îndoială despre originea citatului lui Eliade, vedem că epitetul nemărginit, „infinie“, care se găsește și la el și la Lecouturier, nu este la Pascal. În adevăr la Blaise Pascal (*Pensées*, Paris. Crès 1916, vol. I, pag. 36) găsim: „C'est (la nature et non pas l'espace) une sphere dont le centre est partout, la circonférence nulle part“.

⁶ *Ibid.* v. 266.

couturier, deși până aici uitase să ne spună că spiritul este corelativul timpului, ceea ce nu vom afla decât în pagina următoare.

„Infinitatea sau nemărginirea este proprietate a locului”. „Timpul împrumută locului eternitate, și locul împrumută timpului infinitatea sau nemărginirea. Încât putem zice: Timpul este etern și infinit, spațiul este infinit și etern”¹. Singura deosebire între Lecouturier și Eliade, în afară de tot ce servește acestuia numai ca legătură și umplură între idei², este concepția pe care unul și altul și-o fac despre activ și pasiv. Lecouturier zisese că spațiul și timpul ca goale, deșerte, sânt negative, iar spiritul și materia care le umple, pozitive³. Eliade însă adoptă denumirea de active, pentru timp și spirit, de pasive pentru loc și materie⁴.

„Spiritul și materia existau împreună pentru că erau necesari unul altuia, proclamă Lecouturier. Erau deci corelativi după cum timpul eră către spirit și spațiul către materie, neputând exista izolat”. „Spiritul aveă acțiune asupra materiei” în vederea unui rezultat care trebuie să fie, „scopul comun al spiritului și al materiei”. Ce este însă o acțiune? „Mișcarea imprimată de o ființă activă unei ființe inerte, ființa activă este spiritul, ființa inertă materia”⁵. Eliade va zice⁶: „Precum timpul este corelativ cu locul, asemenea spiritul este corelativ cu materia”. „De n’ar fi iară spiritul ce posedă mișcarea, materia în etern ar rămâne inertă și informă”.

Definițiile de mai sus fiind admise, și unul și altul trec la expunerea consecințelor ce decurg din ele: dreptul și datoria, conservația și progresul.

Spiritul are inițiativă, este superior materiei, fiind dotat cu o acțiune liberă — spre deosebire de aceasta, care nu poate aveă decât o acțiune fatală. Libertatea nu este altceva decât bucurarea de un drept; dar dreptul impune datorii, căci datoria este corelativul dreptului. „La grande loi de la liberté donne naissance au droit et au devoir. Le mouvoir pour l’être actif équivaut à faire le bien. L’être actif ne peut faire le mal, qu’en sortant de sa nature. Si la

¹ *Ibid.*, p. 266.

² Cf. alineatul: „Sânt oameni care deneagă timpul — zicând că timpul nu este decât mișcarea locului sau a spațiului; instinctul însă al omului, bunul simț general, pot distinge unul de altul”, p. 265, cum și glumele de la p. 267. De aici putem vedeă cât de puțin serioase erau cunoștințele filosofice ale lui Eliade, și cât de nepregătit eră de a pricepe noțiunile filosofice.

³ Lecouturier, *op. cit.*, 15.

⁴ I. Eliade, *Echilibrul*, p. 265 și 267.

⁵ Lecouturier, *op. cit.*, p. 16.

⁶ I. Eliade, *Echilibrul*, p. 267 și 268.

faculté de faire le bien est le droit, l'obligation de faire le bien est le devoir. Celui qui a le droit de faire quelque chose, a le devoir de le faire. Hors de la liberté il n'y a ni droit, ni devoir¹.

Eliade: „Spre a se menține echilibru între spirit și materie, spiritul, ca activ și etern bun, și-a impus datorii și materiei, concedând, a prescriis drepturi“ . . . , „materiei i s'au prescriis drepturi și aceste drepturi s'au stabilit prin legi eterne, nemutabile. Instinctul, bunul simț popular, aceste legi prescriise materiei le-au numit scrisul, ursită, destin, făcut, fatum, fatalitate“².

Intre proprietățile spiritului este și libertatea. Corelativ libertății este, ca proprietate a materiei, fatalitatea³.

„In prima sa definiție sau însemnare libertatea este facultatea ce are o ființă activă de a se mișcă în toate părțile sau în tot cuprinsul naturei sale. Inșă libertatea fiind o lege, nu este în sine altă decât un drept și o datorie tot deodată, și viceversa. Spiritul dar, are și dreptul și datoria de a fi totdeauna și pretutindeni bun“. Definiția libertății ar fi: „Libertatea este facultatea de a face binele; libertatea este dreptul de a face binele, cu datoria de a face binele“.

„Dreptul și datoria fiind legi ale libertății spiritului, sânt prin urmare legi și ale libertății tuturor oamenilor“⁴.

In privința celuilalt capitol, despre progres și conservăție, Lecouturier ne spune:

Spiritul este principiul progresului, iar progresul „la marche perpétuelle d'une amélioration à une autre plus grande“. Materia este principiul conservăției, iar conservăția este față de progres ceea ce materia este față de spirit. A conservă este a-ți asigura un punct de plecare fix pentru a ajunge să faci să existe ceea ce nu există. Dacă ceea ce există azi ar există și mâne, aceasta ar fi inerție, adică negația progresului.

Conservăția nu este nici odată decât cu un grad în întârziere asupra progresului. Iar fiecde progres îndeplinit, devine îndată conservăție⁵.

Orice progres este mijlocul (le moyen) unei conservății și orice conservăție mijlocul unui nou progres, al cărui scop final

¹ Lecouturier, *op. cit.*, p. 17. Frazele citate sânt condensate în textul nostru.

² I. Eliade, *Echilibru*, p. 268.

³ *Ibid.*, p. 268.

⁴ *Ibid.*, p. 271.

⁵ Lecouturier, *op. cit.*, p. 18.

este perfectibilitatea indefinită. S'ar putea numi progresul idealul și conservăția realul. Progresul are drept punct de plecare infinitul, drept mijloc transformăția, drept scop real perfectibilitatea și drept scop ideal perfecțiunea. Perfecțiunea este infinitul, absolutul, care nu este atins nici odată¹.

Cu cât înaintează spre perfecție, cu atât progresul devine relativ mai iute. În tocmai ca atracțiunea corpurilor, el crește cu pătratul distanței².

Să vedem acum ce au devenit la Eliade, toate aceste „aforisme“.

„Progresul este una din proprietățile spiritului, conservăția este una din proprietățile materiei“³.

„Spiritul nu se mișcă decât spre bine, sau din bine în mai bine, din perfect în mai perfect. Această mișcare sau înaintare se numește progres. Conservăția este o pauză, un repaos în cursul progresului“.

„Precum se are spiritul către materie, așa se are progresul către conservăție“⁴.

„Mai vedem iară că cu cât mai înaintează progresul, cu atât forțele se mai înmulțesc, mișcarea și travaliul devin mai repezi, și că din progres în progres producțiunile materiale și spirituale cresc în progresie geometrică“⁵. (Cu pătratul distanței, zisese Lecouturier).

„Și dacă progresul, fiind bun ca spiritul, trece din bine în mai bine, din perfect în mai perfect, scopul progresului dar este perfecțiunea. Însă unde este perfecțiunea perfecțiunilor, perfecțiunea absolută? În capătul capetelor unde va ajunge progresul, adică în nemărginit. Perfecțiunea este dar un ideal, un scop de care cu cât ne apropiem, cu atât ne încredințăm că sântem mai departe de dânsa. Gradul de perfecție în care ajungem, trecând din progres în progres, este o perfecție relativă, pe care o putem numi perfectibilitate. Tot dar ce este progresibil este și perfectibil și viceversa!“⁶.

„Conservăția dar este punctul de plecare al cunoscutului de unde ne mișcăm în fiecare generație spre progres sau per-

¹ *Ibid.*, p. 19.

² *Ibid.*, p. 21.

³ I. Eliade, *Echilibrul*, p. 17.

⁴ *Ibid.*, p. 274.

⁵ *Ibid.*, p. 276.

⁶ I. Eliade, *Echilibrul*, p. 277.

fectibilitate, care este necunoscutul sau idealul dorit. Progresul este idealul, conservația este realul¹.

În sfârșit citatul din Michelet² este luat tot după Lecouturier: „Umanitatea se învârteste într'un cerc care neîncetat se tot lărgește“. Eliade adaogă numai de la el „în spiral“. De aici încolo, pentru câțva timp, își părăsește modelul. În adevăr acesta încearcă să explice, — cu toate că verbul încearcă nu se prea potrivește cu Lecouturier care nu se îndoiește de nimic, — Universul și formarea lumii. Toate acele teorii ne fac să ne gândim cu groază și milă la cronicile „științifice“ făcute de Lecouturier în ziarele și revistele unde colabora, și la cititorii lor³.

Între progres și conservație e diferența care există între libertate și fatalitate, spirit și materie, inteligență și instinct ideal și real⁴, zice Lecouturier:

„Timpul și locul, spiritul și materia, sufletul și corpul, puterea și forța, libertatea și fatalitatea, mișcarea și inerția, progresul și conservația... cu un cuvânt activul și pasivul sânt niște antiteze sau antinomii ce formă niște diade sau dualități simpatice, corelative, paralele, foarte aproape una de alta, încât un termen presupune pe altul, unul întregește pe cellalt; între dâșii nu încapă luptă, ci nuntă; din teză și antiteză iese sinteză; din activ și pasiv iese rezultatul⁵, adaogă Eliade, aducându-și aminte și de Proudhon.

Pe aceste teme Eliade va face variațiuni, mai mult sau mai puțin strălucite, când în stil popular, când în stil savant, când luând un aer inspirat, pe tonul liric.

¹ *Ibid.*, p. 278.

² *Ibid.*, p. 271.

³ Între alte absurdități aflăm că omul, descendent din maimuță, s'a născut la pol; de unde s'a coborât peste tot pământul (p. 39); că pământul este format din sfere concentrice, cea mai solidă în centru (p. 33); că în curând tot uscatul se va concentra în jurul ecuatorului, iar la pol vor fi mările (p. 36); Origina ființelor organice este povestită astfel: „Il se trouve que plusieurs agglomérations semolables de molécules s'agglomérant entre elles, formèrent un corps régulièrement organisé, ayant des divisions, des parties, des fibres, dans lesquels la chaleur pouvaient circuler et agir d'une manière régulière et constante: telle fut l'origine du règne organique“ (p. 37). Nimic mai simplu. Este de remarcat că Fabre d'Olivet în a sa *Histoire philosophique du genre humain*, p. 66 (ediția din 1910) ne spune: Elle (la race blanche) habitait les environs du pôle boréal d'où elle avait tiré son origine“. Odată mai mult vedem cum se influențau unii pe alții, oamenii de care se interesă Eliade.

⁴ Lecouturier, p. 48.

⁵ l. Eliade, *Echilibrul*, p. 259.

Restul cărții va sta în cea mai mare parte supt invocția lui Proudhon. Acesta însă, deși a influențat pe Eliade într-o atât de mare măsură, cum am arătat și voiu, cercă să mai arăt, este departe de a lua, în textul însuși al lui Eliade, un loc așa de însemnat, de indiscret, cum am văzut că a luat Lecouturier. Explicarea o găsim pe de o parte în faptul că Proudhon eră prea cunoscut, mai ales comparat cu Lecouturier, iar pe de alta că el eră și prea voluminos. Un rezumat al ideilor lui nu se scrisese; ele trebuiau căutate, cu oarecare dificultate, în cele mai bine de 20 de volume, din care Eliade citise o mare parte.

Celelalte influențe de care ne-am ocupat în amănunt când am vorbit de Biblice, persistă și în această epocă. Din citatele luate din Echilibru, pe care le-am adus în sprijinul afirmațiilor s'a văzut, cred, că atât Sue, cât și autorul sistemului trinități, a cărei influență eră așa de manifestă în comentariile asupra Bibliei, n'au încetat un moment de a inspira pe Eliade. Deși partea curat literară este redusă în Echilibru, găsim totuși, nu numai producții originale, dar și aprecieri critice care nu sânt deosebite de ceea ce am întâlnit până acum la autorul nostru.

Mult mai interesante ni se par problemele de economie politică sau sociale, de istorie, de finanțe, ce sânt tratate în aceasta operă, și asupra lor vom insistă mai mult, căutând a lămuri în ce măsură influența franceză intră în soluțiile preconizate de Eliade.

O chestiune asupra căreia revine adesea este cea a boieriei la noi. În lunga sa carieră de publicist, supt inspirația evenimentelor politice, și-a spus de repetate ori părerea, care n'a fost totdeauna favorabilă acestei clase.

Așa de exemplu, într'una din primele scrieri, unde se pronunță asupra boierilor, el le face dojana amare pentru lipsa de patriotism, trufia și lenea lor. Este părerea din „despre Opinie”, publicată în *Foaia pentru minte*¹. Toate clasele sânt nemulțumite de ce se întâmplă în țară pe acea vreme, prin 1841, dar nedreptățile nu vin de la stăpânire ci de la clasa boierească, egoistă, rea și nedreaptă. Prin slujbe își iau ajutoare dintre boierii mici care fac totul, ei își îndoesc veniturile și nu lucrează nimic. Iar obșteasca adunare, compusă tot din boieri, este tot așa de rea ca și fiecare membru în parte.

¹ *Foaia pentru minte, Despre opinie*, Anul 1841.

Aceste păreri nu se prea puteau susține pe față, la București, unde boierii îi puteau face multe neajunsuri, de aceea le scrie la Brașov. Ne surprinde însă faptul că el avea așa opinie rea de niște oameni cu care trăise în foarte bune raporturi. Faptul că adaugă în articolul de care vorbeam mai sus că nici „învățații“, nici boierii de rangul al doilea nu sânt considerați de cei mari, ne face să presupunem un amor propriu rănit.

În scrierile publicate în timpul exilului, concepute supt influența cugetătorilor revoluționari din Franța, această notă democratică este accentuată „Le boyard doit fatalement avoir l'instinct de dominer“. Și pentru că nu știe să facă nimic „il doit au moins vivre en loup, en renard“¹. Cum ar fi putut vorbi altfel, în această vreme, când e așa de convins de ignominia claselor suprapuse, baronii feudali, de reprezentanții lor laici și religioși, regii faraonismului modern, de drept divin, episcopii, arhierii și abații?

Totuși, deși influența acestor idei asupra lui merge crescând, deși Sue devine, alături de Evanghelie, cuvântul de ordine din care nu va ieși, el eră prea convins de rolul civilizator, la noi, al boierimei, pentru a nu căuta să-și pună de acord credințele sale intime, mai curând conservatoare, cu părerile, în general, asupra aristocrației. Soluția este așa de ingenioasă, încât mulțumită ei Eliade va putea să hulească pe nobilii streini, și să laude pe ai noștri. Boieria în Principate, zisese el, nu este clasă socială, ea

„e o meserie de apărare a țării.

Iar nu nobilitate, căci nobil tot Românul

A fost în totdeauna ca cetățean“².

Și, mai târziu în proză: „Boieria este o instituție, nu o castă, dând de la Negru Vodă și Dragoș. Ea cuprinde toate funcțiile, din toate ramurile, și e deschisă tuturor. Tot Românul s'a născut și se naște boieribil“³.

„Țara eră locuită numai de boieri și de boieribili, ce toți, de la ban până la opincă, purtă sabie și știă a o mânău“⁴.

Dar pentru că trebuia totuși o clasă socială, pe care s'o facă responsabilă de toate relele țării și mai ales de cele pro-

¹ Eliade, *Mémoire sur le mouvement de 1848*, p. 394.

² *Curierul de ambe sexe*, periodul V, p. 80.

³ I. Eliade, *Echilbru*, p. 43 notă. Aceste lucruri au fost mai întâiu publicate în *Conservatorul*, în 1857.

⁴ *Ibid.*, p. 45.

venite pentru că nu se urmau sfaturile lui, el imaginează, în fața boierilor, clasa ciocoilor¹, compusă din venetici, din oameni fără scrupule, fără patriotism, având când prejudecățile nobilimei de naștere, când afectând limbajul demagogic al „Hagiălăcului Parisului“, inaugurat în piața Sorbonei. Natural, din această clasă fac parte toți dușmanii lui².

Dar dacă oricine putea fi boier în Țara românească, însemnează că democrația există la noi cu mult înainte de a fi introdusă în alte țări. Franța însăși, țara prin excelență a revindicărilor înaintate, ca să scape de drepturile de naștere și de catolicismul reacționar, a trebuit să dea luptă în numele egalității, fraternității și libertății „eclesiei primitive“ pentru „ca să ajungă la legile noastre, unde n'a ajuns încă“³.

În afară de această trăsătură profund democratică, ceea ce distinge constituția statului român primitiv este caracterul federativ, în care fiecare parte își păstrează libertatea și fizionomia ei particulară. Același lucru ne spusese Jean Reynaud despre vechii Celți în articolul lui despre Druidism, din Enciclopedia în colaborare cu P. Leroux, articol citat cu elogii de Sue în *Misterele poporului*. Ideea n'are nimic deosebit, ea face parte din crezul scriitorilor democrați. În contact cu tendințele neocreștine ale multora din ei, Eliade va pune la baza confederației credința lui Cristos și își va închipui statul vechiu românesc ca realizând în întregime acest ideal de libertate în unire, pe baze evanghelice.

Adevărata societate ce convine omului este cea federativă.

¹ I. Eliade, *Echilibru*, p. 133. „Inteligența ambelor țări s'a împărțit în totdeauna în boieri și în ciocoi, în onești și malonești, în creatori și destructori, în apărători și împilatori, în progresiști (cum se pretindea și Eliade) și risipitori, în laborioși tăcuți și în declamatori trândavi“.

² I. Eliade, *Echilibru*, p. 50 sq.

³ *Ibid.*, p. 224. Ideea superiorității vechilor noastre instituțiuni, ieșite din libertatea, egalitatea și fraternitatea evanghelică, asupra organizației apusului, revine des supt pana lui Eliade. Aceste credințe au fost întărite prin tablourile teribile ce socialiștii francezi și englezi fac despre proletarul din țările lor, și prin cele două mari revindicări ale socialismului: dreptul la lucru și suprimarea mașinilor. Superioritatea noastră constă în faptul că aceste chestiuni la noi nici măcar nu se puteau pune. Cf. *Bibl. portativă* II, *Diverse*, p. 328 și *Echilibrul*, p. 185, unde vorbește de specializarea excesivă din industrie, care are de rezultat abrutizarea lucrătorului. Cf. de asemenea p. 159, unde se povestește viața „proletarilor“ englezi. Prudhon, vorbise în *La Philosophie du progrès*, „de la machine qui est un instrument de mort, de la division de travail ou d'abrutissement de l'ouvrier“, p. 36 sq.

Toată natura, om și planete, este astfel organizată. E legea lui D-zeu înscrisă de la naștere în inima oamenilor¹.

Această normă divină de a se conduce a fost cu atât mai bine pricepută de popoare, cu cât ele erau mai departe de statele civilizate și corupte, conduse când de faraonism, când de jupiterism², când de dreptul roman.

Toate normele după care se conduceau strămoșii noștri, expuse cu multe detalii, dar din imaginație, se află în *Echilibru*³. Ce se poate închipui mai democrat ca revindicare, există în constituția noastră: șefii erau aleși cu vot universal: județele formau o confederație ca cea elvețiană, sau americană⁴, etc. Se pare că toate aceste absurdități le luase după faimosul falșificat al cronicei lui Hurul⁵. Am văzut că ele trec și în *Les mystères du peuple* a lui Sue în discursul lui de Gerolstein. Principiul Federației însă era considerat de toți democrații demn de a figură printre revendicările lor. El apare în cele din urmă la Proudhon însuși, în 1862, lămurit, într'una din scrierile lui ce mai răsunătoare, când combate unitatea Italiei⁶. Norma naturală a acestei țări este federația, adică dezvoltarea fiecărei provincii, fiecărei republici, conform legilor, istoriei și naturii sale⁷. De altfel Galia însăși, locuită de patru rase și peste 40 de popoare, ca și Germania, formau tot niște confederațiuni⁸.

Argumentele lui Proudhon amintesc așa de mult pe cele aduse de Eliade, ceva mai târziu, în contra Unirii Moldovei cu Muntenia, încât acest lucru nu este o simplă întâmplare.

Eliade avusese o atitudine schimbătoare în chestiunea Unirii Principatelor și a Domnului strein.

Ideea unirii se pune serios la noi, și cu șanse de a se putea

¹ I. Eliade, *Echilibru*, p. 327.

² Cf. *Biblicele* p. 113. Ne spune că era o erarhie a zeilor, nu o egalitate. Zeus este „liberal” (gen Brătianu și Ghica) „zeul celor potenți, al excelențelor și alieților revoluționare”.

³ *Ibid.*, p. 207—221.

⁴ Este de observat că republica americană și elvețiană servesc dese ori ca punct de comparație lui Eliade. Cf. *Elemente de ist. Românilor*, p. 178, p. 47 sq. *Echilibru*, p. 325.

⁵ *Ibid.*, p. 325: „Europa ne-a întrecut numai cu forța materială, cu maestrele, cu științele, cu arțile, pentru că a avut mai multe brațe, mai mult repaos: însă cu împărțirea mai dreaptă a averii, cu dreptul la trai și la viață va avea încă mult până să ne ajungă”.

⁶ P. I. Proudhon, *Fédération et unité en Italie*.

⁷ P. I. Proudhon, *Du principe fédératif*. Paris 1863. (Citațiile sânt făcute după ediția din 1868, vol. 8).

⁸ *Ibid.*, p. 85. p. 103.

realiză după revoluția de la 1848. Eliade ca să împace și curentul românesc și pe Turci, propune în *Une Dacie cosaque*¹, o soluție pe care însă o părăsește imediat. El cere pentru Români dreptul de a alege un vice rege, ereditar, român, cu reședința la Focșani, și cu o autoritate superioară Domnilor. Am fi avut o flotilă și o armată după sistemul turcesc. Eliade voia, prin aceasta, să contrabalanseze propunerea agreată de Ruși, a Unirii supt un principe rusesc.

Mai târziu ceva, pe vremea când atitudinea Franței părea cu totul dușmană Rusiei și favorabilă Turciei, iar cea a Angliei paralelă cu cea franceză, Eliade este cu totul pentru Unire. Din 6 Dec. 1854 posedăm de la el o scrisoare datată din Constantinopol, adresată lui Gr. Grădișteanu, de unde se vede marea speranță ce puneă în Unire și într'un principe strein, supt auspiciile Franței: „Unirea principatelor supt un duce român și suzeranitatea Turciei și garanția puterilor, asta ne mântue“.

Chiar și principele strein nu i se pare rău „căci acela de va fi dintr'o familie potentă va putea face a se da înapoi și Basarabia și Bucovina și chiar altceva“².

În 1856 dorința lui Eliade capătă o formulare și mai categorică: „după mine nu este alt mijloc pentru viitorul țărilor noastre decât de ne vor face regat, să avem un rege din dinastiile Europei“³.

Până prin 19/31 Martie, el își menține același punct de vedere. Atunci se plânge lui Grădișteanu că Turcia nu-și pricepe interesul să ne acorde Unirea⁴. Dar când se convinge că politica Franței nu este absolut sinceră și că pe supt mână s'ar putea înțelege cu Rusia, în detrimentul nostru, spectrul Unirii supt un prinț strein, ajutat de Francezi, îl înspăimântă, și se declară contra celor ce doreau Unirea și Domn strein⁵. El atacă cu violență divanurile ad-hoc și partizanii lor.

Un ecou al acestor sentimente îl întâlnim în Biblice. Aici ne spune, în stilul particular al acestei scrieri, că Franța dorea să aibă o față bastardă cu Țarul, căreia îi pusese numele tot

¹ I. Eliade, *Une Dacie cosaque et une Roumanie turcophile*. Datată din Șumla, 10 Maiu 1854.

² I. Eliade, *Scrisori din exil*, p. 338.

³ *Ibid.*, Scrisori către Grădișteanu din 23 Martie—5 Aprilie 1856, p. 379.

⁴ *Ibid.*, Scrisorile din 4 Martie și 19 Martie 1856, p. 469, 471 sq.

⁵ Cf. *Proclamația Românilor*, din 1856 și *Profession de foi* din Iunie 1857 p. 6.

Unirea (ca și celei adevărate, pe care toți o doreau, dar pentru nașterea căreia nu venise încă timpul). Fiii periciunei (dușmanii lui politici) voră s'o omoare pe cea adevărată. Dar s'a învederat cabala : „Bastarda Franței și a Țarului nu va luă locul fiicei Tale adevărate“¹. Iar pe cei care doreau un principe strein îi numește nebuni care își caută „un idol, un principe strein cu drept divin“².

În aceste sentimente el rămâne până către sfârșitul vieții sale. Publicarea cărților lui Proudhon despre Unitatea Italiei îi procură noi argumente contra Unirii, așa cum o înțelegeau ceilalți. Acest punct de vedere apare în Echilibru, atunci când Unirea eră făcută, și când ostilitatea în contra ei ar fi fost foarte rău văzută. El dorește însă o corectare a ei, așa încât „cetățile și urbele“ să nu fie „pustiite toate în folosul Bucureștilor stăpâniți de streini și de vagabonzii de prin cafeuri“³. Concesiile sale față de provinciile ce formează România ar merge așa de departe, încât și Oltenia și Moldova ar conserva autonomia lor : „Dați Iașilor și Moldovei ceea ce a fost propriu al lor și iați mijloacele de a le pune pe calea înfloririi și prosperității unirei generale“⁴.

Aceste idei sânt cu desăvârșire în spiritul lui Proudhon. Încă un ecou al acestuia găsim în credința lui Eliade că justiția trebuie să fie temelia statelor, mai mult decât libertatea sau egalitatea. Acest fel de a vedea lucrurile este posterior publicării operii lui Proudhon : *De la Justice dans la Révolution et dans l'église*, pe care Eliade o cunoșteă și o aprecia, și despre care vorbește de repetate ori în *Biblice*.

„Baza statului trebuie să fie justiția“ zice el în *Biblice*. „Bărbatul și poporul în adevăr liber este acela a cărui libertate încetează acolo unde începe libertatea altuia, și aceasta va să zică Justiție“⁵.

¹ I. Heliade, *Biblicele*, p. 143.

² *Ibid.*, p. 114.

³ I. Eliade, *Echilibru*, p. 334 (Legea și Relegea din 17 Aprilie 1866).

⁴ *Ibid.*, p. 238 sq. Tot capitolul este interesant din acest punct de vedere. Iar dacă despre Unire nu mai are nimic de zis, ba încă în discursul pronunțat în cameră la 1866 are aerul a o fi aprobat („am aplaudat la suirea pe tron a lui Alex. Cuza și încă mai mult la unirea țărilor surori“, în *Scrisori din exil*, p. 662), chestia Domnului strein găsește în el un adversar ireductibil, până la acea Cântare a Cântărilor din 1870, în care își renegă cu totul trecutul și care este opera unui om bolnav, aproape iresponsabil.

⁵ I. Heliade, *Biblicele*, p. 101.

„Toate virtuțile . . . se reduc la una singură, sau toate emană dintr'una și singură virtute — mater, care este Justiția. Justiția e dreptatea, și emblema dreptății e echilibrul între antiteze”¹.

Încă de la prima sa operă mai importantă: *De la célébration du Dimanche*, Proudhon arătase rolul pe care dreptatea trebuie să-l aibă în societatea sănătos organizată. „Les mots de bienfaisance, d'humanité, d'aumône sont inconnus en hébreu: Tout cela est désigné par le mot de justice”².

„L'histoire de l'affranchissement des communes en France présente la justice et la liberté se déterminant dans le peuple, malgré les effets conjurés des rois, de la noblesse, du clergé”³.

Nici unul poate din oamenii pe care îi cunoscuse Eliade nu l-a interesat într'o măsură așa de mare ca Proudhon. Avusesese ocazia, după cum am văzut, să vie în contact cu el la Paris; îi cetise operele din care se desprindea o așa de desăvârșită cinste, sinceritate și dragoste de popor; îl admirase în polemicile sale pline de curaj, atacând și apărându-se cu îndârjire, aruncând în discuție argumente de tot soiul, uzând de toate armele permise cu o îndemănare uimitoare, „proscris”, fugăr la Bruxelles, închis, persecutat și amendat, nici odată însă descușurat, atingând toate problemele, complicate și pasionante ale timpului, de economie politică, de finanțe, de istorie, de metafizică cu o formidabilă erudiție de autodidact.

Cam același temperament de luptător, de răsturnător de idoli și organizator de societăți avea și Eliade. Simțim din admirația sa pentru Proudhon dorința de a-i semăna. Rolul de ziditor de norme noi îl încântă.

„Câți sânteți filosofi faceți ca sapiența voastră să afle cauzele tuturor relelor ce chinue societatea; mai descindeți din regiunile supranaturale, mai descindeți pe pământ până în colibe mizerabililor; mai lăsați sistemele și vă ocupați numai de om, și veți face cea mai sublimă din politici”⁴. N'am zice că e vorbă de portretul însuși al lui Proudhon?

Dar acest om admirabil proclamase două lucruri cu care nu se putea împacă Eliade: La propriété c'est le vol și Dieu

¹ I. Eliade, *Echilibru*, p. 163.

² P. J. Proudhon, *De la célébration du Dimanche*, p. 34.

³ P. J. Proudhon. *Qu'est-ce que la propriété?*, p. 27.

⁴ I. Eliade, *Echilibru*, p. 361.

c'est le mal. Ce erà mai adânc în convingerile lui Eliade se opunea cu totul acestui fel de a vedea. A negà dreptul de a agonisi prin muncă cinstită o avere pe care s'o poți transmite urmașilor; a pretinde că izvorul dreptății și bunătății, D-zeu, este tot una cu Satan, i se păreau lucruri de o potrivă de sacrilege¹.

Sânt de admirat sforțările ce face, sofismele ce întrebuintează, pentru a atenua monstruoziitatea, după el, a afirmațiunei lui Proudhon, dacă ar fi s'o luăm ad litteram.

„Proudhon dans son indignation s'écrie: Dieu c'est le mal; Dieu c'est Satan. Insensé! mais tu cherches le bien, la justice divine, car tu ne peux pas souffrir la justice des hommes. Si tu cherches quelque chose que ton esprit entrevoit, si cette chose c'est le bien, l'amour, la paix, voilà Dieu. Tu es son apôtre. Ce Dieu a fait de toi son élu, tu fus créé dès le sein de ta mère et prédestiné à être grand. N'as tu pas compris que tu es le Paul de notre époque, le plus éclairé apôtre du Christ?“²

În Biblice este iarăși foarte des preocupat de a explica, chiar de a justifica, afirmația lui Proudhon³. Acest lucru se repetă, pare că, mai lămurit, în Echilibru. El ne spune⁴ că Proudhon n'a zis nimic mai mult decât Cecrops și Moise când a afirmat că Dumnezeu, care susține pe cei tari și bogați, este Satan. Iar când Proudhon spune că a murit Dumnezeul Satan și în locul lui vine Omul sau Umanitatea „în ce a fost contrariu doctrinelor lui Christos?“ Și când același spune că rațiunea este D-zeu nu face decât să repete învățătura lui Christos, că D-zeu este cuvântul.

Cellalt principiu al lui Proudhon, „la propriété c'est le vol“, nu scandalizează mai puțin pe Eliade, dar cu bunăvoință, ajunge să și-l explice⁵. „Proudhon în una din umorile sale sofistice sau într'un moment din cele mai fatale, aruncă afară expresia „la propriété c'est le vol“. Dar, spune Eliade, a-l lua à la lettre,

BCU Cluj / Central University Library Cluj

¹ Cf. pasagiul din *Biblice*, p. 128: „Însă ce este D-zeu decât viața, existența universală, justiția supremă, frumosul și bunul înfinit, amorul, caritatea, omnipotența, omniștiința și omniprezența?“

² I. Eliade. *Souvenirs et impressions* (în colaborare cu Rhéal), p. 287.

³ I. Eliade, *Biblicele*, p. 111, 113, indirect p. 117 etc.

⁴ I. Eliade, *Echilibru*, p. 300-301. Cf. și pasagiul de la p. 284: „și acestui rău i se dote numele de bine“...

⁵ I. Eliade, *Biblioteca portativă* II, *Diverse*, p. 353.

este a-l înțelege rău. El a vrut să zică, că prin muncă și sudoare „ne apropiem, sfeterisim ceva din cele comune ale lui Dumnezeu”, și nu că proprietatea este un furțișag.

Dacă Proudhon nu i-ar fi stat la inimă lui Eliade, el l-ar fi criticat cu violența pe care am întâlnit-o la acesta ori de câte ori apără principiile pe care le consideră salvatoare pentru societate. Însă acest om îi e drag. Viața și opera lui i se pare oferind nu numai analogii de tendințe cu ale sale, dar încă modele care ar trebui imitate la noi.

Printre relele pe care Prudhon le vede și le combate în societatea noastră, unul din cele mai fertile în consecințe dezastruoase i se pare camăta, creditul, așa cum el este organizat și legiferat, împreună cu tot cortegiul băncilor și financiarilor, cu felul în care se face comerțul, cu instituțiile și oamenii care nu trăesc decât parasitar din diferența imorală care se percepe între valoarea lucrurilor, provenite din munca depusă spre a le efectua, și prețul de vânzare.

Toate aceste idei au fost sistematic și în amănunt expuse în cursul operei sale, dar mai ales în: *Solutions du problème social*¹.

Fizionomia societății s'ar schimba dacă s'ar putea face să dispară „l'usure, dont la banque est l'expression et le moyen”² printr'o interversiune a rapoartelor dintre capital și muncă.

Și acest lucru este posibil dacă sântem în stare să fondăm o bancă de schimb, pe principiul gratuității schimbului și creditului, ale cărei hârtii, garantate cu produse și valori în loc de aur, să circule în toată țara. Pentrucă îndărătul fiecărui bilet este o valoare reală, imediat utilizabilă, mai mare chiar decât valoarea hârtiei — pe când garantarea prin aur se face cel mult într'o proporție de $\frac{1}{3}$ — toată lumea se va grăbi să o primească. De aici s'ar naște legături de mutualitate între industriași și această bancă, al cărui scont ar fi numai de 2‰, cu tendința de a se coborî până la $\frac{1}{2}$ ‰.

„J'ai le premier jeté dans le monde l'idée du crédit mutuel et gratuit”, ne spune Prudhon³. Prin acest credit mutual și gra-

¹ P. J. Proudhon, *Solution du problème social*. (Organisation du crédit et de la circulation. Banque d'échange. Banque du peuple). Articole din 1848—1849. Vol. 6 al operilor complete. Flammarion.

² *Ibid.*, p. 139.

³ P. J. Proudhon, *Mélanges*, vol. II, p. 83, articol din 11 Aprilie 1849.

tuit „sans rien demander au capital, les travailleurs devenus maîtres d'eux-mêmes s'élèveraient de plein saut à la dignité bourgeoise¹“.

Inchis de guvernul lui Napoleon, pe atunci numai preșezident, realizarea acestei bănci de schimb devine imposibilă. Ceva mai târziu propune pe aceleași principii o bancă a popoului, ale căror hârtii se vor numi bonuri de circulație. Totul este studiat până în cele mai mici detalii; statutele împreună cu un model de bon, sânt publicate în *Solution du problème social — Banque du peuple*².

De altfel desele crize economice și financiare din prima jumătate a sec. XIX, de care sufereau mai ales clasele inferioare ale populațiunii, silesce pe mulți din cei care se ocupau cu îmbunătățirea situației lucrătorilor, să se gândească la alte norme de schimb și de credit. Lamennais însuși publică un articol în *Revue des deux mondes*, în legătură cu o asociație de bancă Omnium³, care în schimbul oricărei valori liberează bilete, schimbate la vedere în numerar, purtând o dobândă de 3%. „Que fait l'omnium? Il ramène ces effets (de banque) d'espèces diverse à une seule et unique espèce d'effet. Il attache à cet effet une hypothèque certaine, rigoureusement équivalente, et de simple promesse de paiement, il le transforme, quant à l'usage, en une monnaie universelle, par la possibilité de l'échanger à chaque instant contre une valeur égale en numéraire métallique⁴“.

Și Pierre Leroux are un plan de realizare a gratuității creditului. Trinitar îndărătnic, el introduce și aici treimea, lucru pentru care Proudhon nu se poate înțelege cu el⁵.

Eliade atât de amărit în timpul guvernului lui de la 1848-

¹ *Ibid.*, p. 273.

² P. 259 sq. Cf. și în *Mélanges* III, p. 67 sq. proiectul lui Proudhon de transformare a Băncii Franței în Bancă națională cu hârtiile garantate, prin pământ, proprietate industrială, etc.

³ De La Mennais. *Omnium. D'un nouveau système de crédit général. Revue des deux Mondes*, 18. Sept. 1838.

⁴ *Ibid.*, p. 712. Am făcut acest citat pentru a se putea compara cu principiul lui Eliade, aproape identic. Nu cred însă să fi cunoscut articolul lui Lamennais. El s'a inspirat de la Proudhon, cum vom vedea, dar temându-se de anume inovațiuni ale acestuia, cum eră suprimarea numerarului metalic, și mai conservator de temperament, ajunge să propună aceiași lucru ca și Lamennais.

⁵ P. I. Proudhon, *Mélanges* III, p. 28. Leroux împărțea banca în trei diviziuni; avea trei feluri de credit, trei case de plată în bancă, etc. De asemenea Esquirois în *Le droit au travail*, propune și el, în 1849, o bancă care să împrumute cu ipototeca muncii (p. 31—32).

de cheștiile economice și sociale, de raporturile dintre țărani și proprietari, trăind apoi în exil în mijlocul unor oameni a căror preocupare de căpetenie erau tocmai aceste probleme, începe să se gândească la ele cu seriozitate.

Dar situația nu eră absolut la fel, și aceste probleme complicate variau foarte mult de la Apusul industrial, la România agricolă. Este nevoie deci de a încercă să se dea la noi nu soluțiuni identice, care nu s'ar fi potrivit de loc, ci soluțiuni oarecum echivalente.

În afară de aluzii izolate, răspândite în mai toată opera lui de după 1848, Eliade se ocupă mai în amănunt cu o asociație agricolă în *Bibl. portativă* din 1860¹. Aici aflăm că normele acestei asociații l-au preocupat mai mult de 10 ani, adică începând din timpul șederii sale la Paris, în mijlocul prietenilor de tendințe socialiste, și mai ales la Chios. Răgazul și liniștea pe care le găsiseră acolo, cu toate neplăcerile vieții casnice, mai ales după zburciumul Parisului, îl invită la ocupație și reflexie.

Am văzut că cele mai importante dintre operele sale, în acești ani își iau origina.

Principiile de la care pornește pentru fondarea acestei Asociații agricole pe acțiuni sânt cunoscute: ameliorarea, prin îmbunătățiri lente, a vechii stări de lucruri, nu înlocuirea ei. Ar dori să se îplinească legea, nu să se strice². Trebuie să căutăm să dăm poporului învățătură și să-i ameliorăm starea morală, căci numai astfel i se va ameliora și starea materială. Acest lucru se va face prin școli și prin îmbunătățirea agriculturii.

Pentru Asociația de cultură rațională și intensivă, strânge în scurt timp, de la cunoscuți și rude, aproape 50.000 galbeni. Printre subscriitorii găsim și pe Elise Du Perret, nepoata lui Cuvier, filoromâna și prietina lui Eliade.

Acest lucru însă, inspirat de Asociațiile lui Proudhon și Fourier, nu reușește³.

Prin 1859 și anii următori bântue la noi o teribilă criză

¹ I. Eliade, *Biblioteca portativă* II, *Diverse*, p. 123 sq. Articolul e din 1859 Ianuarie.

² *Ibid.*, *Proprietarii și țărani*, p. 105.

³ I. Eliade, *Echilibru*, p. 346: Fourier Carol și Proudhon, profeți și martiri ai redemțiunii comerciale, persecutați și calomniați de fariseii timpului „au putut să aibă toate aberațiunile inerente la începuturile neapărate la fuga (la fougue) geniurilor cărora li se dă lupta din toate părțile; tot însă ce este adevăr la aceste două mari geniuri aparține astăzi la știința pozitivă a comerțului“.

economică și financiară „care amenință a pune în ruină comerțul, industria agricolă, chiar proprietatea“¹. În anii următori numărul articolelor din ziare cu conținut financiar și economic se înmulțesc. În 1860, articole de Winterhalter. Prin 1862 din nou Winterhalter și Vericeanu se ocupă cu astfel de chestiuni.

Eliade își spune și el părerea, pe larg, cu fel de fel de digresiuni, după obiceiul lui, în ultima parte a Echilibrului. Toată prima parte a studiului său, *Comerțul antic și comerțul modern*², pornește de la ideea că produsele trebuiesc schimbate pe produse, clasa intermediarilor fiind o pacoste care fură și pe producător și pe consumator și se îmbogățește în mod imoral, sărăcind pe toată lumea. Sânt ideile exprimate de Proudhon de multe ori, și în special în *Solution du problème social*³, după cum am văzut.

„Iată o meserie, ne spune Eliade⁴, ce vine a se folosi de pierderea și a producătorilor și a consumătorilor“. Pornind de la această teorie, care este baza a tot ce va anunța mai departe, teorie în sprijinul căreia aduce fel de fel de fapte istorice, interpretate mai mult sau mai puțin fantezist, ajunge la o concepție antisemită de un fel particular.

Știam din Biblice părerea lui Eliade că ar fi două specii de Evrei: Israeliti, cei rămași la legea democratică a lui Moise, și Jidani, cei deprinși cu fariseismul, care au toate defectele. Tot acești jidani sânt cei care fac negustorie în sensul „antic“ al cuvântului, adică înșelând, sărăcind, exasperând clasele nevoiașe și robind toată societatea prin puterea banilor, a cameitei⁵. De ei, ori de negustori în genere, nu vom scăpa decât

¹ G. Chinezu, *Proiect de banca ipotecară*, în Romanul din 20 Sept. 1859, p. 504.

² I. Eliade, *Echilibru*, p. 337 până la sfârșit.

³ „Les produits ne s'échangent que contre des produits“ Proudhon p. 182. „Producte nu se schimbă decât pe produse“, zice Eliade, traducând mot à mot, în *Bibl. portativă* III, p. 225.

⁴ I. Eliade, *Echilibru*, p. 337.

⁵ Sânt interesante de studiat părerile lui Eliade despre Evrei. Nu i-a iubit, dar i-a apărat de multe ori, pentru că-și da seama că altfel s'ar contrazice, el care voia să treacă drept un om just, cinstit și cu principii democratice. Încă de prin 1847, în *Foaia pentru minte* (p. 189) el ne spusese: „câtă deosebire este de la egoist la patriot, aceiași deosebire este și de la patriot la cosmopolit“. Dar și mai înainte, vorbind la școala Filarmonică despre Dimitrie Villé (poate Villier), cel care introdusese la noi metoda lancasterian, îl numise „acest bun cosmopolit care este una din caracteristicile adevăratului cetățean“. Cf. Burada articolul despre școala Filarmonică, *Conv. literare* XXIV, 1890 p. 16, idee dezvoltată în *Gazeta Teatrului Național*, în No. de 1. Nov. 1835 în *Cuvântul înainte*. Aici

când vom schimba acest fel parasitar de a face comerț, și-i vom înlocui prin comerțul modern, științific, bazat pe asociație și mutualitate.

Regenerarea comerțului ne spune el, vine de la fiul ne-guțătorului, care a făcut din meseria tatălui o profesie liberă, onoarea patriei sale. „Comerțul în mâinile lui și numai în mâinile lui devine o știință exactă, pozitivă; inima lui se nobilă, sufletul lui se înalță și luă inițiativă spre a regenera lumea, a o mântui“. Și, mai departe: „Știința asociațiilor și legea seriilor ieși de la foști comercianți ca Fourier, ca Proudhon“.

Acești profeți și martiri ai redempțiunii comerciale veniră spre a regenera lumea ca și creștinismul la începutul lui, a face din comerciant un adevărat creștin. „Ei vor desființa camăta, vițelul de aur, minciuna și fraudă“¹.

Ca să găsim pentru schimb ceva mai corăspunzător decât aurul (la care el, spre deosebire de Proudhon, nu renunță cu totul, de vreme ce bunurile pot fi schimbate la vedere, ca în proiectul lui Lamennais de care a fost vorba) el imaginase hârtiile sau bunurile reprezentante ale averii mai suficiente decât aurul, care sânt garantate de patru ori valoarea lor, prin proprietăți și prin numerar².

În tocmai ca Proudhon el ne face și un proiect de statute și ne dă și un bon de circulație³, după cum acesta ne dase unul în *Solution du problème social*⁴.

Ultima parte încă lucidă a operei lui Eliade este, după cum vedem, supt influența curentelor venite din Franța, și în special a lui Proudhon.

Boala care se simțea încă de multă vreme face din cele câteva lucruri publicate în afară de Echilibru, documente triste ale declinului uncea din cele mai fertile inteligențe ce au avut Românii.

vedem: cosmopolitul sau creștinul cel după evanghelie, departe de tot fanatismul, patria acestuia fiind pământul întreg“, p. 3. În *Conservatorul* (deci prin 1857) II, p. 178, ne spune încă: „D-zeu n'a creat nații, ci generi și capul de operă al creaturilor sale pe pământ este omul sau omenirea. Națiile nu sânt decât întâmplări sau evenimente“ (p. 178). Natural că afișând astfel de idei, el își crează anume obligații de care se ține cum poate. În 1848 Evreii au primit aceleași drepturi, ca și Românii, în Constituția lui. În 1849 în *Naționalul* din 11 Aprilie protestează contra unor excese antisemite la Galați. Dar ori de câte ori poate, arată că ei nu merituau toleranța lui și în portretele ce face de „Jidani“ intră mai toți evreii. Cf. *Bibli-cele passim* și în *Echilibru Evreii și Jidani*.

¹ I. Eliade, *Echilibru*, p. 346.

² *Ibid.*, p. 393.

³ *Ibid.*, p. 398.

În Aprilie 1872 Eliade moare. Este mișcător să vedem regretul unanim de care a fost însoțită dispariția lui. El care în viață a fost atacat cu o violență neauzită, justificată poate numai pentru că și el nu se arată mai clement cu adversarii, el hulit, criticat, are parte de o înmormântare la care toată țara e reprezentată. Ziarele dușmane, până și *Românul*, publică necroloage în care se plânge pierderea lui, iar marele Hașdeu face unul din acele discursuri demne și de autorul lor și de cel pe care îl zugrăvește.

Concluzie.

Nimeni și nimic mai bine ca Eliade și opera lui nu ne arată rolul însemnat pe care Franța îl ocupă în formarea culturii române și a ideilor conducătoare la noi în secolul XIX.

A scrie istoria influenței franceze asupra lui este a da la lumină în același timp chipul în care am trecut de la starea mizerabilă în care ne găseam, la începutul secolului trecut, la locul însemnat, din punctul de vedere cultural, pe care îl avem astăzi. Deșteptarea demnității noastre naționale, a instinctului de dreptate socială, a energiilor ancestrale amortite, este în cea mai largă măsură efectul contactului cu civilizația franceză.

Nu se poate zice că Eliade a iubit în chip deosebit pe Francezi. Au fost chiar momente când i-a urât formal, cu acea intensitate care caracteriză toate sentimentele lui. Totuși influența franceză, vrută sau nevrută, colorează și explică activitatea și opera lui.

Format într'un mediu în care ea eră prezentă prin spiritul revoluțiunii de la 1789 și prin crezul literaturii clasice, fiul polcovnicului Rădulescu, natură vehementă, de temperament romantic, curios de chestiunile intelectuale și simțitor la tot ce eră menit să corecteze nedreptățile existente, ajunge cel mai de seamă reprezentant al culturii române. Dar operele didactice, cele literare, lucrările lui originale, articolele ziarului ce conduce, totul este în sfera de influență a Franței, la sugestiile trecute adăogându-se altele proaspete, în legătură cu mișcarea literară contemporană și cu presa timpului.

După o perioadă în care, cu toate pânzele întinse, el plutește în apele franceze, urmează un moment de iritare contra farmecului ce venea din inima Parisului. Motive politice, motive raționale, foarte multe motive sentimentale fac ca el să se apropie de Italia, o altă soră latină. Dar influența cea veche eră încă așa de pu-

ternică, încât la epoca de cea mai mare revoltă contra curentului francez ideile sale și chiar limba poartă neșterse urmele vechii simpatii.

Vine 1848, cu tot cortegiul lui de speranțe infinite, plămădit de vizionarii Franței liberale și umanitare. Din nou dragostea lui Eliade pentru Franța se deșteaptă, iar entuziasmul său pentru poporul francez și conducătorii lui, din care își face modele, se exprimă în forme de un lirism impresionant. Lamartine e zeul lui incontestabil în acea vreme.

Contactul direct cu țara are însă rezultatul de a răci întrucâtva sentimentele lui Eliade pentru idoli adorați până atunci și de a-i deschide ochii asupra unei întregi categorii de oameni, cei mai buni, după el, dintre copiii Franței, care, ca și el, se căsneau a întronă pe lume dreptatea și fericirea. Toți idealști, toți revoluționari, luptând pentru schimbarea feței politice, economice și sociale a lumii, ei sânt înțeleși, iubiți, imitați de Eliade. Esquiros, Sébastien Rhéal, Eugène Sue, Hugo însuși, Pierre Leroux și Jean Reynaud, Le Couturier, Proudhon, iată modelele cele mai însemnate ale lui Eliade. Acesta va găsi mijlocul de a lua de la fiecare ceea ce se potrivea cu felul său de a gândi sau de a fi, cu felul de a gândi și de a fi totdeauna sau ocazional, va netezi asperitățile unora, va combina și îmbină contururi, va reconcilia dușmăni în opera lui și va ajunge să ne dea în românește lucrările cele mai bogate în idei, mai tumultuoase și mai semnificative pentru timpul lor. Neocreștinismul și umanitarismul unuia se va alia cu sistema trinitară a altuia, cu preocupările economice financiare ale unui al treilea, cu explicațiile „filosofice“ ale unui al patrulea, etc.

Din acest cerc activ, inflăcărat, turbulent, original, încrezător în forțele omului și în ale lor, în special, naiv, superficial de multe ori, el își va alimenta toată activitatea din urmă a vieții sale și va găsi, mijlocul reflectând când pe unul, când pe altul, când pe mai mulți deodată, să fie el însuși și să imprime epocii pecetea personalității sale.

Departate de a ieși micșorat din această cercetare, în care poate că ultimul cuvânt nu a fost încă spus, „părintele literaturii române“ apare ca figura cea mai importantă culturală din mijlocul secolului trecut. De o curiozitate neobosită, iubind ideile, interesându-se de ele, punându-le în circulație cu miile, acest ziarist

de geniu merită în cel mai înalt grad stima și recunoștința noastră.

Sânt mulțumit că acest studiu vine, ca un pios omagiu de admirație, în anul când se împlinește o jumătate de secol de la moartea lui Eliade.

Bibliografie ¹.

Scrieri contemporane, studii asupra lui Eliade sau a literaturii acestei epoci, opere imitate de Eliade.

N. Apostolescu, *L'influence des romantiques français sur la poésie roumaine*. Paris, Champion, 1909.

C. D. Aricescu, *Correspondența secretă și acte inedite ale capilor Revoluției române de la 1848*. Buc., 1873.

Balaceanu, *Lettres sur les Principautés à M. le Cher Vegezzi Ruscalla*. Genève, 1858.

N. Bălcescu, *Question économique des principautés danubiennes*. Paris. Charpentier 1850. — *Coup d'oeuil sur l'administration de la Principauté de Valachie de 1849—1853*. Par un Valaque. Paris, 1854.

H. de Balzac, *Le Lis dans la Vallée*. (1835). — *La physiologie du mariage* (1830).

N. Bănescu, *Un dascăl uitat: Gr. Pleșoianu*. Analele Academiei, XXXVII. Secția istorică.

N. Bănescu și V. Mihailescu, *Ioan Maiorescu. Scriere comemorativă cu prilejul centenarului nașterii lui*. 1811—1911. București, 1912.

P. Bataillard, *La Moldo-Valachie dans les manifestations de ses efforts et de ses vœux*. Paris, 1856.

Stanislas Bellanger, *Le Keroutza. Voyage en Moldo-Valachie*. Paris, Librairie française et étrangère, 1846.

I. Bianu, *Academia lui Lazăr la 1818*. Convorbiri Literare XXXVII. (1904). — *Intâii bursieri Români în streinătate*. Revista nouă, 1888.

Prince Georges Bibesco, *Règne de Bibesco*, 2 vol. Paris. Plon 1893—1894. — *Jusqu'à quand? Histoire contemporaine (1842—1849)*. Genève, 1901.

A. B., *La Principauté de Valachie sous le hospodar Bibesco*. Ed. II-a, Bruxelles, 1848.

Alphonse Billecocq, *Le nostre Prigioni, ou le journal de Billecocq, diplomate français*. Paris, Août, 1849.

G. Bogdan Duică, *Eminescu, Eliade, Gutzkow*. Convorbiri literare, XXXVIII (1904).

¹ Din această bibliografie lipsesc operele lui Eliade, care se găsesc atât în *Contribuțiuni la bibliografia românească*, Fascicola I-a, Buc. 1921, a d-lui Gh. Adamescu. cât și în *Literatura română modernă*. vol. II. Buc.

César Bolliac, *Mémoire pour servir à l'histoire de la Roumanie. Premier Mémoire*. Paris, 1856.

* *Biografia oamenilor mari scrisă de un om mic*. Paris, 1859.

Samuel Cahen, *La Bible, traduction nouvelle avec l'hébreu en regard, avec des notes philologiques, géographiques et littéraires et les principales Variantes de la version des septantes et du texte samaritain*. 18 volumes. Paris, 1831—1839.

• N. Cartoșan, *Un proiect de jalanster în Moldova la 1840*. Convorbiri literare, 1919, Noemvrie. — *Scrisori inedite de la N. Bălcescu și I. Ghica*. Buc., 1913. Cu o prefață de N. Cartoșan.

I. Catopolu și I. Cocorescu, *Historia martirilor libertății după Alphonse Esquiros*. Buc., 1863.

C. Colescu Vartic, 1848, *Zile revoluționare*. Buc., 1898.

Felix Colson, *De l'état présent et de l'avenir des Principautés de Moldovie et de Valachie*. Paris, 1839.

Condillac, *Grammaire (Oeuvres complètes revues et corrigées par l'auteur)*. Tome VIII. Paris, an XI (1803).

Ovid Densusianu, *Literatura română modernă*. 2 vol. Viața Românească. Buc., 1921.

Derome, *Histoire de l'ancien et nouveau testament*. Paris, 1836.

Hippolyte Desprez, *La Révolution dans l'Europe Orientale* (Extras din Revue des Deux Mondes) 1848.

Dim. Dobre, *Eufrosin Poteca, Motreanul*. Teză pentru licență în teologie. Buc., 1899.

Iuliu Dragomirescu, *Ioan Eliade Rădulescu*. Literatura și arta română IV.

A. L. C. Destutt Tracy, sénateur: *Elémens d'idéologie*. 1-ère partie d'idéologie proprement dite. II-e éd. Paris an XIII (1804).

Destutt de Tracy, *Elémens d'idéologie. Seconde partie: Grammaire*. II-e éd. Paris, 1817.

P. Eliade, *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie. Les origines. Etude sur l'état de la société roumaine à l'époque des règnes phanariotes*, Paris 1898. Leroux. — *Histoire de l'esprit public en Roumanie au XIX siècle I. L'occupation turque et les premiers Princes indigènes*. Paris 1905. Société nouvelle de librairie. — *La Roumanie au XIX siècle. II. Les trois présidents plénipotentiaires (1828—1834)*, Paris, Hachette, 1914.

Alphonse Esquiros, *L'Évangile du Peuple*. In „Les Veillées littéraires illustrées“ 1-er vol. 1848—49. — *Le droit au travail, de son organisation par la réforme des institutions de crédit*. Paris, 1849. — *Histoire des Martyrs de la liberté*. Paris, 1851.

Fabre d'Olivet, *Histoire philosophique du genre humain*. Nouvelle éd. (cu o biografie de Sédit). Paris, 1910. (Prima ed. din 1822). — *La langue hébraïque restituée et le véritable sens des mots hébreux rétabli et prouvé par leur analyse radicale*. Paris, 1815.

I. C. Filitti, *Correspondența consulilor englezi din Principate*. (1828—1836). Analele Academiei XXXVIII, secția istorică.

Ch. Fourier, *Oeuvres complètes*. 6 vol. (1841—1848). Ed. II

A. de Gérando, *De l'esprit public en Hongrie*. Paris, 1848.

G. Chainoi (I. Ghica), *Dernière occupation des Principautés danubiennes par la Russie*. Paris, 1853.

Saint Marc de Girardin, *Souvenirs de voyages et d'études*. Paris, 1852.

Const. Golescu, *Insemnare a călătoriei mele în anii 1824, 1825, 1826. Cu o prefață de P. V. Haneș*. Buc., Minerva 1915.

Vornicul Iordache Golescu, *Băgări de seamă asupra canoanelor grămăticești*. Buc. Eliad, 1840.

Wladimir de Guettée, *Histoire de l'Eglise depuis la naissance de N. Seigneur Jésus Christ*. Paris, 1870—1879.

N. Iorga, *Studii și Documente cu privire la istoria Românilor. — Geschichte des rumänischen Volkes. — Pilda bunilor Domni în trecut*. An. Ac. secția II, tomul XXXVII (1914—1915). — *Contribuțiuni la istoria învățământului în țară și streinătate*. An. Ac. tomul XXIX (1906—1907). Secția literară. — *Contribuție la istoria literaturii române la începutul secolului XIX*. An. Ac. tom. XXIX (1906—1907), secția literară. — *Câteva fărâme din corespondența lui Alex. Vodă Ghica, Domn și Caimacam al Țării Românești*. An. Ac. tom. XXIX (1906—1907), secția istorică. — *Alte lămuriri despre veacul XVIII, după izvoare apusene*. An. Ac. tom. XXXIII (1910—1911), secția istorică. — *Ceva despre ocupațiunea austriacă în anii 1789—1791*. Tot acolo. — *Românii din Ardeal și Ungaria în cultura românească*. Tot acolo. — *Istoria literaturii românești în veacul XIX (de la 1821 înainte) în legătură cu dezvoltarea culturală a neamului*. 3 volume, Buc., Minerva 1907. — *Scrisori inedite ale lui Tudor Vladimirescu*. An. Ac. tom. XXXVII (1914—1915), secția istorică. — *Câteva lămuriri nouă cu privire la istoria Românilor*. Tot acolo. — *Amănunte din istoria noastră în veacul XIX-lea*. An. Ac. XXXVIII (1915—1916), secția istorică. — *Ceva mai mult despre viața noastră culturală și literară în secolul XVIII*. Tot acolo.

Louis Jacolliot, *La Bible dans l'Inde*. IV-e éd., 1873.

I. N. Jäger, *Vetus testamentum graecum juxta septuaginta interpretes cum latina translatione*. Paris, Didot, 1839.

C. A. Kuch, *Moldavisch-Walachische Zustände in den Jahren 1828 bis 1843*. Leipzig, 1844.

F. Lamennais, *Esquisse d'une philosophie*, 4 vol. Paris, 1840—1846 — *De la Société première et de ses lois ou de la religion*. Paris, 1848. — *Le livre du peuple. Nouvelle édition précédée d'une étude par Ernest Renan*. Paris, 1866. — *Paroles d'un croyant. Nouvelle édition précédée d'une étude par Sainte-Beuve*. Paris, 1866. — *Les Evangiles*. Traduction nouvelle. Paris, 1846.

Langeron, *Mémoires*. Hurmuzachi Supl. I. 3.

Charles Henri Lecouturier, *La science du socialisme universel et le Dieu de Proudhon*. Paris, Malteste (1850).

Lerminier, *Diverse articole în Revue des deux mondes cu privire la cărțile noi adăruite prin 1834. 1835. 1836. etc. Mai ales :*

De l'instruction du peuple (L'encyclopédie à deux sous). *R. des deux mondes*. 1834 Tomul I.

Pierre Leroux, *Du bonheur*. *Revue des deux mondes*, 15 Fevr. 1836.

Același și Jean Reynaud, *Encyclopédie nouvelle ou dictionnaire philosophique, scientifique, littéraire et industriel, sous la direction de P. L. et J. R.* 8 vol. Paris, 1836—1841.

P. Leroux, *De l'Humanité, de son principe et de son avenir*, 2 vol. Paris, 1840—41. — *De l'égalité*. Nouvelle éd. Bousac, 1848. (Prima ediție e din 1838.) — *Aphorismes. Doctrines de l'Humanité* Bousac, 1848. (Extrase publicate de Luc Desages și Aug. Desmoulin).

Abbé de Lévizac et Moysant, *Etudes de lit., de philosophie et d'histoire extraites de nos meilleurs ouvrages* par MM. de L. et M. conservateur de la Bibliothèque de Caën. Nouvelle éd. en 2 volumes. Paris, 1812.

Paulin Limeyrac, *Du roman actuel et de nos romanciers*. *Revue des deux mondes*. Sept. 1845.

Sulau de Lirey, *Histoire des différentes religions depuis leur origine jusqu'à nos jours*. Paris, 1843.

I. Lupaș, *Episcopul Vasile Moga și profesorul G. Lazăr*. An. Ac. Tomul XXXVII, secția ist.

N. B. Locusteanu Russo, *Amintiri din trecut*. Craiova, 1896. — *Scrisori din exil* (corespondența lui I. Eliade).

E. Lovinescu, *Gheorghe Asachi. Viața și opera lui*. Buc., Cartea Românească, 1921.

Marmontel, *Contes moraux*. Vol. III. Amsterdam, chez Rey 1779.

Jules Michelet, *Le Peuple*, III-a ed. Paris, 1846.

Gustave Planche, *Romanciers modernes de la France*. Eugène Sue. *Revue des deux mondes*, Ian. 1838.

P. Poenaru, *Lazăr și școala română*. Discurs de recepție la Academie. *Analele Academiei* IV, 1871. Ședința de la 8 Sept.

P. J. Proudhon, *Oeuvres complètes*. 26 volume. Nouvelle édition. Paris, Librairie internationale, 1868, 1869. De la tomul 20 la Marpon și Flammarion.

I. M. Quérard, *Essai d'une bibliothèque historique des provinces danubiennes*. La Roumanie. Paris, 1857.

P. R.(écordon), *Lettres sur la Valachie ou Observations sur cette province et ses habitants, écrites de 1815 à 1821, avec les relations des derniers événements qui y ont eu lieu*. Paris, 1821.

Elias Regnault, *Histoire politique et sociale des principautés danubiennes*. Paris, 1855. — *Mystères diplomatiques aux bords du Danube*. Paris, 1853.

Radu Rosetti, *Despre cenzură în Moldova*. An. Ac. secția ist. tomul XXIX (1906—1907) și XXX (1907—1908).

N. Rousseo (a se vedeă și N. B. Locusteanu), *Suite ou supplément à l'histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes de El. Regnault*. Bruxelles, 1855.

Le Maître de Sacy, *La Sainte Bible, traduite sur la Vulgate*. Paris, 1822. — *Aceiași, ilustrată*. Paris. Bry Aîné, 1851. — *La Sainte bible*. Ed. ilustrată. Paris, Furne 1846.

Frédéric Schlegel, *Essai sur la langue et la philosophie des Indiens*. Traducere de A. Mazure. Paris, 1837.

Sainte Beuve, *Poètes et romanciers modernes de la France*. Eugène Sue. *Revue des deux mondes*. 15 Sept. 1840.

Lazăr Șeineanu, *I. Eliade Rădulescu ca gramatic și filolog*. *Revista Nouă*, V (1892).

Maria Ștefănescu, *La Dacia e la Romania*. Compendio di Storia rumena. Napoli, 1816.

Marin Ștefănescu, *Filosofia românească*. Buc. Răsăritul, 1922.

Eugène Sue, *Les Mystères du peuple ou histoire d'une famille de protléaires à travers les âges*, Bruxelles 1865. (Ed. princeps este din Paris 1849-1857). 16 volume. — *Le Juif errant*. 4 vol. Paulin, Paris, 1845.

G. Dem. Teodorescu, *Viața și operile lui Eufrosin Poteca*. *Rev. pentru ist. arh. și filosof.* 1883.

Thouvenel, *La Valachie en 1839*. (*Revue des deux mondes*, 1839).

Ubicini, *Mémoire justificatif de la Révolution roumaine du 11 Juin*.

I. A. Vaillant, *La Roumanie, histoire, langue, littérature, orographie, statistique des peuples de la langue d'or*, etc. Paris. Bertrand 1844. 3 volume. — *Poésies de la langue d'or*. Paris, 1851. — *Origines de jases ou Romes dits Bohémiens*. No. 590. 593, 601 și 605 din *Illustration*.

N. Wilkinson, *Tableau historique, géographique de la Moldavie et de la Valachie*, Traduit de l'anglais par M. de la Roquette. II-e ed. Paris, 1824. (Ed. engleză este din 1820).

Acte proprii a contribui la mărirea conduitei politice a D. I. Eliade Rădulescu, Părintele națiunei române. Buc. 1859 — *Anul 1848 și Principatele române. Culegere de documente relative la Revoluția de la 1848*. 6 volume. Buc Göbl. 1902. — *Bulletin de la Société de géographie*. 2-e série, vol. 19. — *Colecția Hurmuzachi*. Volumele: X, XVI, XVII, XVIII, suplimentul $\frac{1}{2}$ și $\frac{1}{3}$.

Periodice franceze: *Le Crédit* (1 Nov. 1848—31 Aug. 1850), redactor Ch. Duveyrier. — *La Démocratie pacifique* (1843--1851), redactor Victor Considérant. — *L'Europe démocratique*. Redactor Dupont de Bussac. Un singur număr specimen. — *Le Positif*, journal des travailleurs. (Iulie—Nov. 1849). Red. Bh. Fauvety. — *La Presse* 1848—1851) și *La Presse*, bulletin du soir (4 Mai—25 Iunie 1851). Red. Emile de Girardin. — *La Réforme* (1848—1 Ian. 1851). — *Le Représentant du Peuple*. Redactori Ch. Fauvety și I. Viard, apoi de la 1 Aprilie 1848 I. P. Proudhon, Fauvety, etc. Se transformă în *le Peuple* la 1 Noem. 1848—13 Iunie 1849. Apoi la *Voix du peuple* de la 1 Oct 1849—14 Maiu 1850, și din nou *le Peuple* de la 15 Iunie—13 Oct. 1850, având ca redactori pe Eug. Sue și Edgard Quinet. — *La République* (26 Fevr. 1848—2 Dec. 1851). Red. Eug. Baresté. — *La Semaine* (26 Octomvr. 1845—Sept. 1852). — *Le Temps* (1 Martie—12 Dec. 1849). Red.